

„A művészkedés az a tevékenység,
amellyel az ember közösségellenes ösztöneit közösség-alkotó
szellemiséggé formálja.”

„Vén Baál, te kapzsi, gyáva, rút gyászisten,
Fösvény aranykorcs, véres dalbakó!”

„Sajnos, túlbecsültem testi erőmet
elaludtam a találkozót, mert reggelig dolgoztam.”

„Freud: Ambivalencia, biszexualitás. A férfit földolja a nőé.”

„Én őt váltom és engem
ő vált így új valóra.”

„én lelkes Eggé így szaporodom”

„Ösztönt csakis ösztön tarthat elfojtásban.”

„Denevér száll, szól a kuvik,
Lassan a hold előbuvik.”

„A régi konzonanciát csak érteni vélik.”

„Lényegében minden hasonlat diszsonancia,
mert csak különböző dolgok hasonlítanak
és csak hasonló dolgok különböznek.”

„adva van egy érzéki tevékenységre készítő erő, az ösztön
és adva van egy másik erő, amely [...] érzéki céljától szakítja el
az ösztönt és szellemi célok felé tereli”

„Korunk emberisége a schizofrenia kórképét mutatja.”

„Gazdasági alap – a tudattalan.
Felépítmény: a tudat.
A politikai állam, mint elnyomó szervezet überich.”

„a szakszervezetek vezetői nem ritkán emberfölötti erő kifejtéssel
tartották vissza vad sztrájkoktól a munkásokat”

„Nem látsz elődbe csúszni szolgálhatban,
Könnypocsolyában.”

UNIVERSITAS KIADÓ
BUDAPEST

Irodalomtörténeti Közlemények

A Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézetének folyóirata

2020/5

5

2020

ItK

A tartalomból

József Attila

Pályakezds

Hegel – Marx – Freud

Kritikai kiadások kritikája

ItK

Publications on History of Literature
Volume 124. Nr. 5. 2020

EDITORIAL BOARD

Gábor Kecskeméti
chief editor

Rumen István Csörsz
senior editor

Mihály Balázs
Sándor Bene
Ferenc Bíró

István Bitskey
Tünde Császtvay
Péter Dávidházi
Péter Kőszeghy
László Szörényi
György Tverdota
András Vizkelety

*

Zoltán Szénási
editor of the Book Review column

*

Anita Káli
technical editor

ADDRESS

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
<http://itk.iti.mta.hu>
itk@iti.mta.hu

CONTENTS

Tverdota, György: They hold the pencil in the poem I write 559

Dialogue

Horváth, Iván: The basic idea of the *Hegel – Marx – Freud* 580

Veres, András: From the idea to the reconstruction. To Iván Horváth's
newest paper 599

Tverdota, György: Bear dance and the flight of the eagle 622

Textology

Vigyikán, Villő: Textual critical questions in Attila József's analytical prose 630

Sárközi, Éva: Attila József critical edition – critique of the edition.
Research report 657

Book review

József Attila összes tanulmánya és cikke 1930–1937 (Attila József's complete
papers and articles 1930–1937) (*Szénási, Zoltán*) 676

„A lélek, a lét türelme”. Tanulmányok József Attiláról (“The spirit,
the patience of being”. Papers about Attila József) (*Reichert, Gábor*) 682

József Attila, Bécs és a századelő művészete (Attila József, Vienna and the
art at the beginning of the twentieth century) (*Angyalosi, Gergely*) 685

Dávid Szolláth: Bábelt kövenként. Irodalomtörténeti tanulmányok és esszék
(Babel stone by stone. Papers and essays about literary history)
(*Deczki, Sarolta*) 691

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2020. CXXIV. évfolyam 5. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor

főszerkesztő

Csörsz Rumen István

felelős szerkesztő

Balázs Mihály

Bene Sándor

Bíró Ferenc

Bitskey István

Császtvay Tünde

Dávidházi Péter

Kőszeghy Péter

Szörényi László

Tverdota György

Vizkelety András

*

Szénási Zoltán

a Szemle rovat szerkesztője

*

Káli Anita

technikai szerkesztő

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>

Elektronikus levélcímünk: itk@iti.mta.hu

TARTALOM

Tverdota György: Verset irunk – ők fogják ceruzámat 559

Párbeszéd

Horváth Iván: A Hegel – Marx – Freud alapötlete 580

Veres András: Ötlettől a rekonstrukcióig. Horváth Iván legújabb dolgozatához 599

Tverdota György: Medve tánca és a sas röpte 622

Textológia

Vigyikán Villő: Szövegkritikai kérdések József Attila értekező prózájában 630

Sárközi Éva: József Attila kritikai kiadás – kiadáskritika. Kutatási beszámoló 657

Szemle

József Attila összes tanulmánya és cikke 1930–1937 (*Szénási Zoltán*) 676

„A lélek, a lét türelme”. Tanulmányok József Attiláról (*Reichert Gábor*) 682

József Attila, Bécs és a századelő művészete (*Angyalosi Gergely*) 685

Szolláth Dávid: Bábelt kövenként. Irodalomtörténeti tanulmányok
és esszék (*Deczki Sarolta*) 691

TVERDOTA GYÖRGY

Verset irunk – ők fogják ceruzámat

Írásom középponti fogalmát egy különös szakszóval jelölöm: a *hagyományozódás* folyamatainak jobb megértését tűztem ki célul. A terminus talán magyarázat nélkül is érthető, csak szokatlan, ahogy a szóhasználat mögött rejlő megközelítési mód sem igen van jelen az irodalomról való mai gondolkodásunkban. A visszaható igéből képzett, személytelen főnév rejtetten két alanyt is magával csempész: azt, aki hagyományoz, és azt, aki ezzel a hagyománnyal él. Azaz a szövegközpontúság látszata (annak kiemelése, *amit* hagyományoznak, tehát arra az entitásra irányuló figyelem, amelyet ez a folyamat a két alany között közvetít) a recepciós folyamatnak egy speciális változatát takarja: korábbi vagy egykorú szerzők szövegeinek, szövegtöredékeinek változatlan vagy módosított formájú megjelenését egy adott alkotó gyakorlatában. Ilyen összefüggésben az érdeklődés súlypontja a hagyománnyal élő alkotóra esik. Befogadásról beszélünk ugyan, de úgy, hogy a recepciót a produkciónak alárendelten kezeljük. Azaz visszatérítjük a vizsgálódás irányát a szövegre korlátozódástól és a recepcióesztétika egyoldalúságától az alkotásesztétika körébe (ha úgy tetszik, az alkotásesztétika végletébe). Leküzdjük azonban annak egyoldalúságát, hiszen nem hagyjuk számításán kívül sem azt, ami hagyományozódik, sem azt, hogy az alkotó az adott stádiumban épp a hagyománnyal való találkozás tapasztalatában részesül.

Ez a körmönfontnak és pedánsnak tűnő témamegjelölés nyomban érthetővé válik, ha elárulom, hogy az alábbiakban a készülő József Attila-monográfiám pályakezdést leíró fejezete előtt tornyosuló módszertani akadályt igyekszem elhárítani. A munkában sorra vettem a pályakezdő József Attila szemére vethető hibákat, s ennek során eljutottam a költő ifjúkori epigonizmusához. A korai versekben nem nehéz felismerni Ady, Juhász Gyula, Kosztolányi, Babits, Füst Milán és a magyarra fordított Baudelaire költői nyelvének, alkotásmódjának markáns nyomait, amelyek miatt indokolt a szerző szemére vetni az eredetietlenségnek, az autentikusság hiányának vádját. Az a kérdés merült föl: hogyan kezeljük ezt a tagadhatatlan függést az előző nemzedék költőitől?

A József Attila-kutatás korábbi nemzedékei a pozitivisták ihletettséggű hatáskutatás módszerével igazán alapos katalógust állítottak össze a fiatal költőt ért hatásokból.¹ Ennek a gazdag gyűjteménynek az a szépséghibája, hogy létrehozói kevés kivé-

* A szerző az ELTE nyugalmazott egyetemi tanára, a József Attila-kutatócsoport tagja.

1 SZABOLCSI Miklós, *Fiatal életek indulója: József Attila pályakezdése*, Irodalomtörténeti Könyvtár 11 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963); TAMÁS Attila, „József Attila és a Nyugat költői”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 66 (1962): 564–579; TVERDOTA György, „József Attila és a nyugatos hagyomány”, in TVERDOTA

tellel megálltak az első lépésnél, és tanácsstalanságukat elhallgatva, mintha így lenne rendjén, lemondtak annak vizsgálatáról, mi történt a feltárt adalékokkal a költő fejlődése során. A pályakezdő kölcsönvette, majd eldobta őket? Vagy megőrizte a tanultakat? De akkor hol bukkanunk a nyomukra? Mit őrzött meg, és mit hagyott el a hagyományt követő tanítvány? Az előrelépést az sem segíti hathatósan, ha a ma is dívó intertextualizmus jegyében fogalmazzuk át a makói diák függését a nyugatos elődöktől. Az irodalomról való tudásunk térképének ez a fehér foltja egybevág a hagyományozódás folyamatával.

A hagyományozódás a szövegköziség központi fogalmának, a *transztextualitás*nak a szubjektív tényezővel számoló tükörfogalma: „il n’y a pas de texte sans transcendance textuelle”, azaz minden egyes szöveg csak más szövegekkel összefüggésben létezik.² Fordítsuk át nyomban ezt a megállapítást történeti dimenzióba: minden újonnan elkészült szöveg előtte már létező szövegekre támaszkodik. (Egyúttal minden mérvadó új szöveg át is rendezi az előtte létezett szöveguniverzumot.)³ Mi az, ami a transztextualitás eme alapelvéből fájoan hiányzik? Az emberi tényező. Annak a közvetítésnek a figyelmen kívül hagyása, ami az egyes vizsgált szöveg és a szöveguniverzum közötti összefüggést megteremti. Ezt a közvetítést speciális embertípus, a költő hajtja végre, aki egyszerre két funkciót is betölt: befogadója korábbi szövegeknek, és egyben az új szöveg megalkotója. Az ő műhelyében zajlik le az átlépés a meglévőből az újonnan keletkezőbe. Vigyázat! A költészet történetiségének centrumába érkeztünk! Anélkül, hogy a hagyományt elsajátító művész átlépne a meglévőből az újonnan keletkezőbe, a költésztörténet nem folytatódna. Azt az összefüggést tehát, amit Gérard Genette a szövegekre redukáltan transztextualitásként határoz meg, nevezhetjük a folyamatban részt vevő alanyokat (a mintát adó és a mintát feldolgozó költőt) számba vevő hagyományozódásnak.

Ha közelebb akarunk jutni annak megértéséhez, hogyan bomlik ki a magból az új hajtás, hogyan jön létre a hagyományból a költészet történetének egy újabb fejleménye, eltérő utat kell választanunk, mint amelyet Genette járt végig a transztextualitás változatairól készített lenyűgöző panorámájában. Ami ugyanis centrumába került, Genette-nél az elemzés margójára szorul. Nekünk makacsul ki kell tartanunk a szövegköziség ama típusánál, amelyet a francia tudós *pastiche pure, imitation sérieuse, forgerie, calque, copie* terminusok alatt – igen szűkszavúan – tárgyal.⁴ A felsorolt terminusok a kutatás vörös sávjába esnek, a veszélyes övezethez tartoznak, a költészet erkölcsileg elmarasztható, leleplezésnek kitett patográfijának terepén otthonos szakkifejezések. A *forgerie* a hamisítványok körébe sorolható, a plágium szomszédságában helyezkedik el, a *pastiche* stílusimitációt jelent, amely csak speciális feltételek teljesülése ese-

György, *Ihlet és eszmélet*, 135–154 (Budapest: Gondolat Kiadó, 1987); Stoll Béla kritikai kiadásának szövegjegyzeteiben törekszik az egyes versekben felismerhető, más költők verseiből származó előzmények kimutatására, lásd: JÓZSEF Attila, *Összes versei: Kritikai kiadás*, kiad. STOLL Béla, 3 köt. (Budapest: Balassi Kiadó, 2005).

2 Gérard GENETTE, *Palimpsestes: La littérature au second degré* (Paris: Éditions du Seuil, 1982), 15.

3 T. S. ELIOT, „Hagyomány és egyéniség”, ford. SZENTKUTHY Miklós, in T. S. ELIOT, *Káosz a rendben*, 61–72 (Budapest: Gondolat Kiadó, 1981), 63.

4 GENETTE, *Palimpsestes...*, 84–85, 91–93.

tén menthető föl az önállótlanlás, a mintától függés vádja alól. A *calque* vagy a *copie* az eredetihez képest másodlagos, kétes értékű másolat megjelölései. Az *imitation sérieuse* látszólag pozitív elnevezése voltaképpen pejoratív jelentéssel bír, amennyiben a stílusimitáció polgárjogot nyert, az utánzott művel szemben kritikus, ironikus, annak eredeti értékrendjét felforgató változatainak ellentétét képezi. Amennyiben tehát túlzottan odaadó, magát az eredetinek alávétő jellege folytán hiányzik belőle a műveleti jelleg, a tudatosság, a kritikai vagy legalább játékos távolságtartás az utánzás céljából kiválasztott mintától.

Mi viszont a pályakezdő József Attila átmeneti epigonizmusának méltányos értékelése érdekében megmaradunk a veszélyes övezetben, bátran szemlélődünk a vörös sávban, szemügyre vesszük a betegségstílusokat, párbeszédbe elegyedünk az erkölcsileg rossz hírbe keveredett költői gyakorlattal, kárpótoljuk az elszennvedett méltánytalanságot az epigonizmus fogalmát. Ha nem ezt tennénk, eleve, próbatétel nélkül lemondanánk annak megértéséről, hogyan lett a makói verselgető kamaszból korának nagy költője.

Genette leszögezi, hogy közvetlen utánzással, például egy nyomtatásban megjelent költemény pusztán lemásolásával a költészetben csak értékelhetetlen eredmény érhető el. Ha a magunk nevét íránk ilyen másolat alá, az nem lenne más, mint plágium. Tényleges eredményhez, *pastiche*-hoz csak indirekt utánzással, stílusimitációval juthatunk el. Ha viszont egy tanítvány komoly szándékkal, tehát saját mű megalkotása igényével (*imitation sérieuse*) utánozza a minta stílusát, azaz egy sajátos, jól felismerhető, egyéníthető, idegen eredetű nyelvhasználatot rekonstruál saját művében, akkor az újonnan létrejövő produktumban marad egy, az utánzott stílushoz képest saját elem. Egy tartalom, amit ezzel a kölcsönvett nyelvvel a szerző felöltöztet, és amelyhez közvetlenül is hozzáférhetünk, ha lehántjuk a kölcsönzött forma álruháját.

Erre akkor van legtöbb esélyünk, ha a tartalom eleve jól körvonalazott. A legegyszerűbb példát választva: lehet szerelmi élmény, egy, a vers témájával választott, pontosan leírt külső és belső tulajdonságokkal rendelkező ifjú hölgy iránti érzés, akivel a vers szerzőjének valóságos vagy remélt kapcsolata jól körülírható stádiumban van. De az is lehet, hogy az alany nehezen körülhatárolható lelki tartalmának már a meghatározása is csak a választott minta segítségével történik, hogy önismerethez vagy annak elmélyítéséhez irodalmi előzmény megismerése révén jut az alkotó. Ilyenkor az imitált stílusba burkolt saját lelki tartalom csak hozzávetőlegesen, szegényesen és főképp sérülten rekonstruálható. Akár így, akár úgy, a születő vers az adott lelki tartalom és az utánzott költészeti minta találkozására nyomán áll elő. Ez a költészet (újja)születésének első mozzanata.

Vizsgáljuk meg mikroszkóp alatt ezt a találkozást! Mi az, ami a kifejezendő életanyagot a művészi formába történő beilleszkedés felé hajtja, és mi az, amivel a hagyomány egy személy élettapasztalatával való érintkezést szinte kiprovokálja? Az alany átlagon felüli érzékenysége. Kezdetben vala a befogadás. A költészet nyelve nem hat egyforma erővel minden potenciális olvasóra. E hatás átéléséhez a nyelv ereje iránti érzékenységre van szükség. A költők abból a szűkebb emberanyagból választódnak ki, akik megtapasztalják magukon a költészet hatalmát. Az ilyen élményben részesült alanyok szemében

a szó hatalmával rendelkező, ezt a képességüket az általuk megfogalmazott szövegekbe belekódoló aktorok presztízse hatalmasra nő, s arra ösztökéli őket, hogy a magukon tapasztalt lenyűgözöttségben részeltessék az általuk célba vett olvasókat. Működésük motorja, hogy az átélt hatással egyenértékű lenyűgöző erőt kívánnak kifejtteni. Legkövetlenebbül célravezető, hatás kiváltására alkalmas eljárás egy leírt szöveg fennhangon történt újramondása lehet, amire versmondó, színészi tehetség képes. A cél elérésének közvetett útja saját, az átélt művek hatásával egyenértékű szövegek megfogalmazása. Ennek a közvetett útnak a végigjárásához van szükség költői tehetségre.

Genette megkülönbözteti az *imitation*ot az *emprunt*-tól (kölcsonvétele) vagy a pusztán *citation*tól (idézés), amennyiben *recréation*ra, azaz újraalkotásra tett erőfeszítést fedez fel benne.⁵ (Erre a kategorikus és ezért kissé leegyszerűsítő különbségtételre még visszatérünk.) Az *imitation* jellemzése tekintetében bizvást követhetjük a francia tudós gondolatmenetét, amíg feltárja az utánzás belső szerkezetét. Megállapítja, hogy az utánzó költőnek fel kell ismernie az utánzásra kiszemelt szöveg egyéni nyelvhasználatának sajátosságait (az idiolektust). Az idiolektust alkotó idiómákat (a mintául szolgáló szöveg stilisztikai és tematikai sajátosságait) azonosítania, majd az utánzott mű nyelvének vonásaiként általánosítania kell őket. E nélkül az általánosítás (megismételhetőség) nélkül nem következhet be imitáció, mert az utánzás ezeknek a megkülönböztető jegyeknek, a belőlük összeálló kódoknak a megismételésre való törekvésben rejlik, éppen a megkülönböztetés felszámolása, a mintához történő hasonulás érdekében. Az egyszeri szöveg tehát az utánozhatóság szemszögéből előzetesen általánosan *matrice d'imitation*ná, utánzási mintává. Az utánzásra kiválasztott egyszeri szöveg minta mi-voltában emelkedik az általánosítás szintjére. Ez azonban gyakorlati jellegű általánosítás, tehát nem gondolati elvonatkoztatás eredménye.

Számunkra a különbségtételnek elméleti és gyakorlati általánosítás között azért van alapvető jelentősége, mert a minta a hozzá igazodni hajlandó alany akaratából, külön reflexiót nem igénylő pusztán kiválasztás révén emelkedik a törvény, a szabály, a norma szintjére, amelyek – mivel általánosságok – átvihetők, sőt egyenesen arra szolgálnak, hogy átvigyék őket egyedi esetről egyedi esetre. Végrehajtható velük az applikáció művelete. A hagyománykövetés voltaképpen a mintául kiválasztott mű nyelvi kódjának applikációja, alkalmazása saját élmények, tapasztalatok, észlelések, érzelmek megfogalmazására. Ez a művészet-akarás alapművelete, ősrétege.

Ha Genette-et követve egy nagy lendülettel feltornáznánk magunkat az imitációfogalomnak arra a szintjére, amely az idiolektus azonosítására, általánosítására és egy vendég-szövegben történő reprodukciójára szorítkozik, akkor csak a nyelv tudatos, kiszámított, begyakorlott, kritikai vagy játékos kezelésének eseteihez férhetnénk hozzá, és megközelíthetlenné válna a hagyományhoz kapcsolódás alaprétege, elérhetetlenek maradnának az utánzás spontán, reflektálatlan, önkéntelen folyamatai. Mivel ehhez a célhoz tartva magunkat többé-kevésbé járatlan úton akarunk előre haladni,

5 Uo., 85, 90–91.

konkrét példák elemzéséből kell kiindulnunk. Azt vesszük szemügyre, hogy a pályakezdő költő versei hogyan épülnek föl a hagyománykövetés nézőpontjából.

Első példánk József Attila *Homály borult...* című zsenigéje. Nevezetes darab, mert még tanári dicséretben is részesült érte a szerző, és talán első volt azoknak a költeményeinek a sorában, amelyeket az önképző körben felolvastak: „Van benne érzés, gondolat, és igazán dicséretére szolgál” – mondta a tanár,⁶ de aligha sejtette, hogy a vers ebben a formában nem született volna meg Tóth Árpád *Gesztenyefa-pagoda* című költeménye nélkül. A fiatal költő aggálytalanul átemelte a minta két sorát:

Ne bánd, hogy szól már a kuvik,
S hogy már a hold is elbukik,

ebben a változatban:

Denevér száll, szól a kuvik,
Lassan a hold előbukik.⁷

A sorpárok esetében nyilvánvalóan a plágiumot súroló átvétellel, majmolással, kölcsönzéssel, idézőjel nélküli idézéssel állunk szemben. Az átvétel azonban szerencsére nem változatlan. Első lépésként tehát az imitáció fogalmának határától, a változatlan megismétlés szélsőségétől rugaszkodunk el.

Hogy mégis utánzás és nem változatlan leírás, nem tiszta másolás történt, azt a saját szövegbe illesztés érdekében szükségképpen végrehajtott transzformáció, szöveg-változtatás biztosította. A „Ne bánd, hogy... már” szerkezetet a tanítvány egy azonos szótagszámú mondattal, egy másik esti szárnyas állat, a bőregér képével helyettesítette: „Denevér száll”. Még érdekesebb egy másik szövegváltoztatás: az „is elbukik” helyettesítése az „előbukik” igealakokkal. A két igeikötő éppen ellentétes irányú mozgásra utal. De a jelentést ez az ellentét voltaképpen nem befolyásolja. Mindegy, hogy „elbukik” vagy „előbukik”, mert a látvány mindkét versben a felhők között bujkáló Hold, amely hol eltűnik, hol felbukkan a felhők mögül. A kölcsönvett szöveg változatlan megismétlését tehát egy másik, Genette által külön osztályba sorolt művelet, a transzformáció korrigálja.⁸ A szöveg őrzi a kölcsönvevő keze nyomát.

Nagyobb a valószínűsége annak, hogy a két sor kölcsönzése vontat maga után a két költemény tematikai rokonságát, mint hogy rokon téma megfogalmazása során használta volna föl a fiatal költő a Tóth Árpád-i mintát. A közös tematikai elem az esti liget rajza. A mintakövetés ezen a síkon lazább, mint a sorpárok párhuzama. Míg a nyuga-

6 József Attila levele József Jolánhoz, Makó, 1921. február 20. JÓZSEF Attila, *Levelezése*, kiad. STOLL Béla, összeáll. H. BAGÓ Ilona, HEGYI Katalin és STOLL Béla, Osiris klasszikusok (Budapest: Osiris Kiadó, 2006), 17.

7 TVERDOTA György, „József Attila és a nyugatos hagyomány”, in TVERDOTA, *Ihlet és eszmélet*, 135–154, 136.

8 GENETTE, *Palimpsestes...*, 12–14.

tos költő verse csak egy esti séta időtartamát tölti ki, a tanítvány elének állítva az éjszakai erdőt, időben egészen a reggel beköszöntéig meghosszabbítja a folyamatrajzot, teret adva a Hold és a Nap közötti versengés konvenciójának. Sőt, jelzi az időjárás változását is. Egyúttal mellőzi a szerelmi társ megszólítását, nyugtatgatását, a szöveg megmarad a tájleírás keretei között. Tóth Árpád a gyöngéd szerelmi együttlét élményét önti formába, és megáll a címbe is jelzett „gesztenyefa-pagoda” képzeténél. A téma kidolgozása során a fiatal költő tovább siet, elengedi mestere kezét, őt a gesztenyefa „gyertyái” nem érdeklik. Igyekezve a minta nyelvkezelésének közelében maradni, önálló lépéseket tesz.

A kezdő sor: „Homály borult az erdőre” az élettapasztalatból merítő, a konvencionális nyelvhasználatra alapozó kijelentés, mögötte marad Tóth Árpád merész versindításának:

Mint halk csapatban szürke nyest,
A hegyre kúszik már az est.

A tanítvány mellőzi mestere részletező leírását, de a második sorban – igaz, kicsit után – tér nyílik a kreativitás előtt, s a pályakezdő ráhibáz egy nagy jövőjű, többféle változatban kidolgozott képzetre: „A *csend susog* ki belőle”. „A Ne bánd, hogy... már” szerkezetet helyettesítő „Denevér száll” már újra a nyelvi optimum alá süllyed. A „száll” nem láttatja a szárnyas egér csapongó röptét.

Miután a fiatal költő eldöntötte, hogy az erdő rajza helyett folyamatot mutat be versében („Idő múlik”), egy fordulatot kell bevezetnie a gondolatmenetbe, újra a köznapi tapasztalatra és a nyelvi konvencióra építve:

felhők jönnek,
Egyenesen az erdőnek.
Ott megállnak, némán várnak.

Az éjjeli eseményleírást az eső rajzával zárja, ezúttal kimozdulva a köznyelvi gyakorlatból, az esőre várakozó emberek nyelvhasználatát kölcsönvéve: „Áldást adnak a hátnak.” A térábrázolásban egy kis zavart tapasztalunk. A „felhők *jönnek*”, de nem itt, hanem „*ott* megállnak”, majd pedig az eddigi helyszínt, az erdőt egy legyintéssel elhagyjuk, és az eső áztatta határ felé fordul a figyelmünk.

Új fordulat a meteorológiai játékban, az elemek viadalában áll be: a felhők elvonulnak, s a Hold újra megjelenik. De „győzelme” a felhők fölött csak ideiglenes, mert feltűnik legyőzhetetlen ellenfele, a Nap:

Majd legyőzi őket a hold:
Tolvaj éjbe fénykévét told.
De lassanként sápad fénye:
Futtatja a nap fölénye.

Az égi színjátékra a népköltészetből és a magas költészetből egyaránt ezer példát idézhetünk, így a makói diákhöz közel álló Petőfitől is:

A nap lement.
Eljött a csend.
Szellőüzött
Felhők között
Merengve jár
A holdsugár.

Más kérdés, hogy József Attilánál annyi baki, ahány sor: „Tolvaj éjbe fénykévét told”: az éj azért „tolvaj”, mert az éjszakai sötét kedvez a tolvajoknak. A „fénykévét told” azt a világosságot hivatott – meglehetősen nyakatekertten – jelezni, amellyel a Hold világa megnehezíti a tolvajok mozgását. Ugyanilyen suta a „Futtatja a nap fölénye”, amit talán úgy fogalmazhatunk meg nyelvileg korrekt módon, hogy a Nap ereje megfutamodásra készíti a Holdat. (A „futtatni” ige ma sokkal inkább a prostituáltak kitartóinak cselekvését jellemzi, esetleg versenyállatok mozgására utal.)

A záró strófa bővíti a vers tematikáját. A reggel benyomásai jelennek meg: a munkaidő kezdetét jelző gyári sziréna („Tülköl a gyár”), mint Tóth Árpád *Körúti hajnalában*: „Bús gyársziréna bűgött”, az erdő és a határ (szántóföldek) után a várost villantja föl. Majd a reggel másik hírnökét, az éneklésbe kezdő madarat halljuk: „szól a madár”. Mindkét hang a kezdődő nappal parancsszavát közvetíti: „Talpon legyen mindenki már!” A kis költemény az idő múlását konstatáló lapos költői kérdéssel és költőietlen válasszal zárul: „Hol van az éj? A multé lett”. A záró sorban egy, a korban közkeletű, például Adytól is idézhető formulával emel valamennyit a zárlat banalitásán a fiatal költő: „Ujra itt van, *él az élet.*”

De az utánzat nemcsak a témát követi, hanem a formát is: a minta (*hypotexte*) sorhosszúsága, ritmusa és rímélése az utánzat (*hypertexte*) formai jegyeit is kondicionálja. Mindkét vers párrimes nyolc szótagos sorokból áll. Magyarosan ütemezhetők. A ritmusminta megvalósítása során azonban a tanítvány gyakorlata itt is eltér a mesterétől. A Tóth Árpád-vers inkább 5 / 3-mas osztásban, a József Attiláé 4 / 4-es osztásban ritmizálható. Tóth versében a sorhosszúság és a sormetszet is kissé ingadozó, a József Attila által kölcsönvett sorpárban éppen a 4 / 4-es osztás jut érvényre, amelyet a tanítvány versének egészére kiterjeszt. Ez a kis eltérés arra figyelmeztet, hogy mindkét költemény mögött az úgynevezett „ősi nyolcas” ritmusmintája lüktet. Ezért véli úgy Móser Zoltán, hogy József Attila zsenigéje „népdalszerű vers”.⁹ Az aszimmetrikusabb ütemezésű ritmust az utánzat a magyar felező nyolcásra módosítja.

A valóságos *imitation sérieuse*, a komoly utánzás tehát eklektikus folyamat. A másolástól a laza témakövetésen és a ritmusmutáción át a transzformációig, a másolt részeknek a saját kompozícióba történő nyelvi beleillesztéséig terjed, amely nem tartja

9 MÓSER Zoltán, „összekent képeket láttam álmaimban...”, in MÓSER Zoltán, *Jut az ember két világhoz...*, 28–34 (Győr: Magyar Kultúra Kiadó, 2019), 33.

tiszteletben a minta nyelvi szerkezetét. Egyetlen szövegben több irányból érkező indítás elegyedhet, kapcsolódhat össze, és másolódhat egymásra. A versbeszéd alakításába bele-beleiktatódnak a beszélt nyelvből származó összetevők is. A hétköznapi narráció logikája befolyásolja a művészi kompozíciót.

Az utánzó ritkán vetemedik szimpla kölcsönvétele. Találunk a fiatal költőnél más példát is, így az *Ősapám* „Nyakán feszülnek holló-vérerek” sorának előzményére bukkanunk Juhász Gyula *Berzsenyi* című szonettjében: „S kevély nyakán dagadnak kék erek”, miközben az ősapával álomban találkozás katartikus élménye Ady *Ond vezér unokája* című versét idézi. Igaz, a kiemelt sorra éppenséggel Tóth Árpádnál is találhatunk távolabbi párhuzamot: „bénult ujjaimhoz / Puffadt háttal feszülnek a csúf, setét erek” (*Vergődés*). A *Tanulmányfej* című vers sora: „nyakán csúf ér dagad meg egyre jobban” mindkét irányból megközelíthető. Az ilyen példák esetében nemigen van okunk feltételezni, hogy a fiatal költő rosszhiszeműen tulajdonította el egy költőtársa szellemi tulajdonát. Inkább az emlékezet uralhatatlan játékának baleseteiről, úgynevezett „át-hallásokról” lehet szó, amelyeket a pályakezdés időszakának a minták iránti túlzó odaadása idézhetett elő.

A szövegelőzményre való támaszkodás másik típusa a kulcsszavak kölcsönvétele. A kulcsszavak, egy jól körülírható nyelvi kód azonosítható elemei, az idiómák közé tartoznak. Ezek egyike, a „mámor” (esetleg különféle stimulánsok használata következtében előálló) különleges, rendhagyó, de csak viszonylag rövid ideig tartó lelkiállapotot jelölő szó, a korabeli köztudatban Ady szókincséhez tartozott, aki az *Ülök az asztal-trónon* című versében magát – nem minden önirónia nélkül – „mámor-fejedelemnek” nevezi. A pályakezdő ezt a terminust veszi kölcsön, és emeli (az irónia nélkülözésével) versének címévé, és az utolsó strófában magát, mintegy rálicitálva mesterére, a mámorral azonosítja: „én a / Mámor vagyok.” Az Adytól kölcsönzött kulcsszó itt mégis csak a kezdeti lökést adja meg egy önálló gondolatmenet kifejtéséhez. Ady a könnyelmű adakozás, a leereszkedő alamizsnaosztás gesztusát a mámoros állapot, az alkoholos befolyásoltság következményeként mutatja be, jelezve, hogy az asztalfőn ülő adakozó kedvű személy anyagi erőforrásai igencsak szűkösek.

A tanítvány ellenben naivan altruista irányt ad verse gondolatmenetének. A mámorral azonosulva, magát a mámor hatalmának átengedve azt sorolja fel, mi minden jót szeretne tenni a világgal: dalaival megvigasztalni a szomorúakat; megbocsátani azoknak, akik megbántották őt; keblére ölelni a rabokat; feltámasztani a halottakat; megállítani a sors kerekét; szeretne szeretni és alkotni a végtelenségig... A kívánságlista azért érdekes, mert benne az Ady-féle mámor-képzettől lendületet véve a költő a maga útjára lép. Ez az út azonban a kor érzelmes közhelygyűjteményébe vezeti őt. Ezeket szerkeszti egybe és látja el az Ady költészetében gyakori strófaszerkezettel, amelyben a strófa záró sora négy szótagos rövid mondat. (Távolról a *Holt vidék* versformáját előlegezi.)

A mintakövetés gyakorlatának egy újabb változatát tanulmányozhatjuk a *Baal* című versben. Ez a darab nem született volna meg Ady *Ima Baál istenhez* című verse, ama darabok egyike nélkül, amelyeknek hőse egy magasabb létszinten álló, szörnynetegsze-

rú lényel konfrontálódik. Baál elő-ázsiai eső- és viharisten, aki az Ószövetség közvetítésével került be az európai kulturális hagyományba.¹⁰ Ady versének hőse hozzá fohászkodik, előtte alázkodik meg, hogy részeltesse őt javaiból. József Attila nem nyúl át mestere feje fölött, hogy közvetlenül kapcsolódjék a vallástörténeti hagyományhoz. Megtakarítva az ószövetségi helyek meglátogatását, azzal a szörnyetegszerű istenalakkal, a gazdagságot, a pénzt megszemélyesítő figurával dolgozik, akivé Ady a kánaánita istent átértelmezte. Énjének felnagyításában is követi mesterét: versének beszélőjét az isten-szörny partnerévé, ellenfelévé növeszti: „Énbennem ég a bátor háborúság, / Daloló uri göggel előllek”. Önmaga felmagasztalásában végig Adyt követi: „még szűztiszta hó / A lelkem”; „Dübörögve ha zúg az erő szivemben” stb. Fölmerülhetne, hogy az én mintája a Baál papjait egy életre-halálra szóló viadalban legyőző Illés próféta lenne, azaz, hogy a fiatal költő az Ószövetség szövegére támaszkodott, de ennek feltételezésére nincs elégséges támpontunk.¹¹

Ady a partneri viszonyban Baálnak juttatja a domináns pozíciót, s verse hőset alárendelt szerepbe állítja. A pályakezdő költő letérve a mestere kijelölte útról, a zsoldárhang helyett a fölény és a megvetés attitűdjével fordult szembe az emberáldozatokkal táplálkozó kegyetlen istennel. A vers nem más, mint az ellenség becsmérése, sértegetése és fenyegetése. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a költői sértegetés és fenyegetés József Attila-i retorikája is Adyra vezethető vissza. Igaz, hogy a *Harc a nagyúrral* című vers hőse a disznófejű Baálnak vagy inkább Mammon-szörnyetegnek a fejéhez vágja: „Neked minden álmod süket”, de a vers többi részletében itt sem lép ki az önkéntes alárendelődés szerepéből.

A sértés és fenyegetés retorikája Adynak azokban a verseiben bontakozik ki, amelyekben evilági, ember méretű ellenfelekkel veszi föl a küzdelmet. Gyakoribb a támadó, sommás minősítés egyes szám harmadik személyben: „Göggös, grófi szó s piszkos szolgáléne... / még semmi sincs, / Csak majmolás, ál-urság és gaz birság” (*A tűz márciusa*); „A bujtó, új, kan Báthory Erzsébet” (*Rengj csak, föld*);

szeressétek,
Őt is, a vad geszti bolondot,
A gyujtogató, csóvás embert,
Urnak, magyarnak egyként rongyot.

...Hunnia úri trágyadombja...
Bécs, babona, gróf-góg, irigység,
Keletiség, zsandár, alázat (*Rohanunk a forradalomba*).

10 JICSINSZKY Róbert, *Baál* (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Judaisztikai Kutatócsoport–MTA TK Kisebbségkutató Intézet), hozzáférés: 2020.10.20, <http://www.hebraisztika.hu/site/pageprocess.htm?id=480>.

11 *Az Illés a Baál papjait legyőzi és megöli* című fejezet ugyan a próféta győzelmét meséli el, de Illés nem szól közvetlenül magához Baálhoz, csak a papjait biztatja, hogy könyörögjenek istenükhöz, hogy az megsegítse őket. 1Kir 18, 20–40.

Olykor azonban közvetlenül támad ellenfeleire: „Sok senki, gnóm, nyavalyás, talmi” (*A Muszáj Herkules*); „Álmagyarok s jöttment népség / S címeres, ronda cselédség” (*Seregesen senkik jönnek*). A recept: súlyosan lebecsülő, sértő szándékú kifejezésekkel illetni a gúny vagy a támadás céltáblájául kiszemelt személyeket vagy közösségeket.

József Attila újítása, hogy az evilági ellenfeleket támadó retorikát Baállal, a gazdagság istenével szemben alkalmazta.¹² Közvetlen előzmények híján itt neki magának kellett előállnia más versekben talált minták nyomán saját nyelvi leleményeivel. Az egyetlen előzmény úgyszólván az idézett mondat, amely kicsúszik *Harc a nagyúrral* hősének száján: „Neked minden álmod süket”. Ezt az elszólást sokszorozza meg tudatosan, szándékosan a *Baál sértő szándékú retorikája*:

Vén Baál, te kapzsi, gyáva, rút gyászisten,
Fösvény aranykorcs, véres dalbakó!

A megbélyegző minősítések között egyetlen olyat találtunk, amely egy Ady-kulcsszóval áll rokonságban. A bizarr „dalbakó” előzménye *A Tisza parton* „álom-bakó” szava lehet. A tanítvány számos, Ady szóösszetételei mintájára alkotott, de Ady szótárában ebben a formában nem szereplő metaforával élt versében: „gyászisten, aranykorcs, szolgálhitben, vértrónod, álomfellegeknek”, amelyek erőszakoltnak, kimódoltnak vagy éppen sablonosnak hatnak. A mester – vélt – sikeres eljárásainak utánezését a túlzás alakzatával élve a végletekig feszíti:

Nem látsz elődbe csúszni szolgálhitben,
Könnypocsolyában.

Amint tehát stílusutánezásra tesz kísérletet, ezek a próbálkozásai esetlenekké torzulnak.

Az ellenfél sértő, lebecsülő minősítése a hétköznapi gyakorlatban sem ismeretlen. Így bőbeszédű jelzőhalmozásaihoz az elemeket a költő jobb híján közvetlenül a köznyelvből átemelt jelzőkkel gyarapítja: „kapzsi, gyáva, rút; arany, buta; nyomorult, buta”. Az egész versen egyfajta üres, nagyzó retorika uralkodik el, amely nagy érzelmi nyomatékkal azt az egy gondolatot sulykolja, hogy a vers alanya nem kívánja alávetni magát a pénz hatalmának. Mintha radikalizmusával a tanítvány rá akarna licitálni mesterére. Saját ellenállási lehetőségeit a pénz démoni hatalmával szemben erősen eltúlozza, s így erőfeszítései hitelüket veszítik, kijelentései nagyotmondásokként lepleződnek le.

12 Szolláth Dávid szerint „József Attila verse dacos és lelkes Ady-ellenbeszéd”. A vers beszédmódja azonban csak akkor lenne Ady-ellenbeszédnek tekinthető, ha a vers nem Baál istent venné célba, hanem tematikusan Ady ellen fordulna, vagy hozzá viszonyulna ironikusan. Lásd: SZOLLÁTH DÁVID, „Ady-epigonizmus a korai József Attila-lírában és környezetében”, in SZOLLÁTH DÁVID, *Bábelt kövenként: Irodalomtörténeti tanulmányok és esszék*, 95–121 (Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019), 110.

A vers csattanóval zárul. A pályakezdő erre a megoldásra is alighanem Adynál látott példát. A Baál elleni támadást az utolsó két, zárójeles sor mintegy visszavonja: „(Aludj, aludj, nagy álmot aludj, / Koldusból szökkent árva lélek!)”, ahogyan Ady is a két záró sorban érvényteleníti *A Sátán kevélye* dacos kijelentéseinek sorát: „(Sátán kevélye, szerencsétlen, / Jaj, nem így éltem, nem így éltem.)” Mint számos más esetben, itt is megfigyelhető, hogy József Attila legkiérleltebb sorainak előzményeivel már korai kísérleteiben találkozhatunk. Így a papi szerepet elutasító *Baál* című versben az *Eszmélet* „ki nem istene és *nem papja / sem magának, sem senkinek*” sorpárjának távoli előfutárára bukkanunk. A szerep megtagadása mintha egy másik Ady-verssel, a Baál istennel rokonítható Mammonhoz folyamodó zsoltárral felelne. A *Mammon-szerzetes zsoltár*ának hőse, aki a démon dervisének, boncának, szent barátjának vallja magát („Szűz *papod vagyok, már semmit se várva*”) alázatosan kéri urát, kímélje meg a gazdagság kísértésétől: „Engedd, hogy arcom a Pénz elkerülje”. József Attila *Baál* című versének lázadója ellenben a papi szerepet és egyúttal a pénz szolgálatát dacos göggel utasítja el: „*Papod soha nem leszek, nem én!*”

Az elemzett zsenéket megfogalmazó költőt sajátos működési mód jellemzi. Egyes esetekben kölcsönvesz rövidebb-hosszabb részletet egy már presztízzsel rendelkező költőelőd vagy költőtárs műveiből. Az átvétel olykor kulcsszavakra korlátozódik. Ezek az átvételek azonban meghatározott irányba igazítják a megfogalmazási módot (témaválasztást, szerkezetet és nyelvi megoldásokat). A szövegminták esetenként nem kölcsönzés, hanem stílusutánpótlás tárgyai, tehát más anyagot dolgoznak föl a mintához való közelségre törekvő módszerekkel. Ennek során fokozatosan eltávolodnak a mintától, egyre nagyobb teret engednek a tőle független tapasztalatok nyelvi formába öntésének. Az eltávolodás vagy egyenesen kilépés a minta büvköréből történhet egy másik, az előbbivel rivalizáló minta igénybevételével, de mindig jut tér a köznyelvi megfogalmazási mód kiaknázására is. Ez utóbbit nem lehet teljesen kiküszöbölni a költészetből, amely – hacsak nem tiszta nyelvi kísérletezés – egy szálon mindig összefügg a fogantatás élethelyzetével. A szövegfüggőség felsorolt erősebb és enyhébb fokozataitól elrugaszkodva szerencsés esetben a versben az alkotói kreativitás is szóhoz juthat. Amit zsenének nevezünk, ilyen heterogén elemek egységbe szervezett szövete.

Statikusan szemlélve a pályakezdés éveit, az a benyomásunk támad, hogy a költő 1920–1922 között írt minden versében bővített módon újrateremti és megújítja a költői állapotot, amelybe a gyermekkorba visszanyúló évek szorgos munkája révén juttatta önmagát. Megismétli és életre hívja az eddig tanultakat, s új elemekkel gazdagítja ezt a magával hordozott poétikai tudást. Alkotás során egy téma körvonalazódik, amelyet egy bizonyos szerkezetben elrendezve lehet kidolgozni. A befogadás során elsajátított és egyre gyarapodó választékból kiemelt mintákat követve, és az őket felépítő formai szabályoknak engedelmessé formálódik meg a szöveg. A meglévő gyakorlati költői tudás újra meg újra működésbe lép az új feladatmegoldások folyamatában, és bevéődik a készségek közé.

Csakhogy ez a statikus modell egy patológikus állapotot, az epigonizmus stádiumát rögzíti, a költészet és a dilettantizmus közötti vörös övezetben ejti fogságba a fiatal

költőt. Egy ütemesen előre haladó fejlődési folyamatról kimerevített állóképet, keresztmetszetet állít elénk. A zsenéket megfogalmazó költői működésmód azonban nem ilyen helyben jár, ugyanazon a szinten bővítő jellegű, hanem a fejlődés kiinduló, de épp ezért átmeneti állapota, amelyet csak azért volt érdemes működése pillanatában tetten érni, hogy innen kiindulva végigkövessük felszámolódását, eloszlássuk a belőle történt továbblépés folyamatát burkoló homályt. Az egyik megoldás az, ha nem bogozgatjuk a gordiusi csomót, hanem egyetlen mozdulattal átvágjuk: azaz a kibontakozást a hagyománytól való függés felszámolásában látjuk.

Ha ugyanis az epigonizmus fogalmához a terméketlenség, a középszerűség minőségeit társítjuk, akkor a költő jobban teszi, ha sürgősen megszabadul a mintáktól, ha hátat fordít mestereinek. A költészettörténet tanulmányozása során számos olyan jelenséggel találkozunk, amelyek egyoldalúan csak az elődökkel való szakítás, szembefordulás negatív folyamatáról árulkodnak. Egy másik költő hatásának nyomai ilyen egyoldalú megközelítésben betegségtüneteknek minősülnek, amelyek kórokozóját ki kell pusztítani, hogy a szervezet meggyógyuljon. A kritika ennek jegyében rendszeresen ismétlődő hajtóvadászatot tartott az epigonizmus ellen. Valóságos főbiát alakított ki a közvéleményben a Petőfi-epigonok, az Arany-epigonok (a népnemzeti iskola), majd az Ady-epigonok, aztán a *Nyugat*-epigonok ellen. A kritikusok és irodalomtörténészek mindent megtettek az utánzás presztízisének lerombolása érdekében.¹³ E kritikai küzdelmek hatékonysága azonban nagyon alacsony fokú maradt. Az epigonizmus legyőzhetetlennek bizonyult, újra meg újra felütötte a fejét a pályakezdő költők körében.

Mi indít valakit arra, hogy vállalja az epigonizmus gyakorlatát? Honnan az az érzéki csalódás, hogy más költők megoldásait másolva ő is sikert arathat? Az epigon ugyanis abban a reményben követ szinte alvajáró módjára minden egyes kiválasztott mintát, hogy egy nagy presztízzsel rendelkező szöveg utánzása révén hasonló (egyenértékű?) szöveg megalkotására képessé válva nyitott kérdéseire választ találhat. Ez az illúzió, úgy látszik, a művészi tevékenységhez nélkülözhetetlen tudás elsajátítása során szükségképpen keletkező mellékhatás, amely immunis a kritika tudatosító és leleplező hatalmával szemben. Az egyénileg változó mértékű és különböző formákat öltő függőség a mintáktól – néhány kirívó kivételtől talán eltekintve – a pályakezdő költők állandó alkotáslélektani diszpozíciója. Utólag, sok évtized múltán visszatekintve feltűnő az az aggálytalanság, amellyel a makói diák is újonnan választott mesterei nyomába szegődött. Úgy látszik, a költészet történetében is megtaláljuk a gyógyászatban ismert jelenségcsoportot, a gyermekbetegségeket, amelyeken mindenkinek szükségképpen át kell esnie.

Vajon mi történe, ha ezek a kórokozók nem hatoltak volna be az alkotás folyamatába? Megelőzhető-e a hagyománytól való függés kialakítása? Van-e alternatívája az epigonizmusnak? Nincs. Ha a pályakezdő nem lépne érintkezésbe a költői hagyománnyal, félbeszakadna a költészet története. Az imitáció egyetlen másikkal szembe fordított oldalának ösz-

13 Uo., 95–121.

szege: nulla. Ha nincs mintakövetés, nem jöhet létre költői szöveg. A pályakezdő költő tehát nem tehet mást, mint hogy függésbe kerül elődei és kortársai szövegeitől. Ezt a nyilvánvaló ténytet az a körülmény fedi el a szemünk előtt, hogy a fiatal ember, aki költészet művelésére adja fejét, már rendelkezik élettapasztalatokkal. A család, az iskola, a felnőttek világa ellátja általános sémákkal, közmegegyezően alapuló vagy arra hivatkozó konvenciókkal. A költői tehetség – úgymond – ezt az életanyagot fogalmazza meg költői formában. Az élettapasztalat nyersanyaga valóban a költészet egyik forrása.

Csakhogya az életben sikeresen vagy kudarcokat elszenvedve eligazodó alanya az átlagosnál sokkal magasabb fokú költői érzékenysége birtokában ezer olyan állapotot él át euforikusan vagy fájdalommal telten, de mindenképpen erős személyes érdekelt-séggel, amelyeket a gyakorlati életet irányító sémák nem vagy csak nagyon durván, hozzávetőlegesen fednek le. Az ilyen, a szabályok, normák, sablonok által ellenőrzött területeken kívüli helyek vagy csak hézagosan, hiányosan lefedett övezeteken kívül eső zónák a költészet termőhelyei. Itt merülnek föl kérdések, amelyekre a társadalmi beilleszkedés során belsővé tett sablonok nem vagy nem elégséges módon adnak választ. Ahhoz, hogy közelebb férközhessen hozzájuk, hogy kérdései egyáltalán megfelelő módon artikulálódjanak, megfelelő nyomaték essék rájuk, a pályakezdő költőnek olyan pályatársak tapasztalatával kell megismerkednie, akik már kidolgozták a maguk megoldásait ezekre vagy ezekhez hasonló problémákra. Költői önismeretre, világ-tapasztalatra, a maga helyének keresésére a világban, és arra, hogy ezt a tudást hogyan mutassa meg hatékonyan, csak ennek a költészeti kultúrának a birtokában van lehetősége. A költővé válás nem más, mint részvétel a hagyományozódás áramában, mint sajátos tanulási folyamat, amelyet nem lehet megtakarítani.

A tanulási folyamat kezdete az epigonizmus égisze alatt zajlik. Az epigonizmus szülőhelye a rossz alkalmazás, az üdvözítő hatással felruházott minta ráerőltetése az egyedi esetre, életösszefüggésre úgy, hogy ennek sajátos struktúrái szétrombolódnak. A minta és az élettapasztalat nem megfelelő találkozásáa óhatatlanul sematizmust hoz létre. Ilyen helyzet annál könnyebben adódik, mintahogya az egyedi esetnek, az egyedi életösszefüggésnek gyakran nincsenek éles körvonalai, plasztikus, engedelmes. Mivel bizonytalan, határozatlan körvonalú, értelmezésért kiált, ezért könnyen (túlságosan könnyen) és önként aláveti magát a mintának, amely hozzá képest összemérhetetlenül nagyobb presztízzsel rendelkezik. Az epigonizmus a mintakövetés sematizmusa. Amikor a kritika célba veszi az epigonizmust, voltaképpen az itt keletkező sematizmus leküzdésére tesz javaslatot, anélkül, hogy megoldást nyújtana arra, hogya e sematikus önálávetés nélkül hogya sajátíthatja el az alanya költészet műveléséhez nélkülözhetetlen tudnivalókat.

Az elkerülhetetlen epigonizmus levetközésének igénye veti föl a kérdést: hogya szabadulhatunk meg attól, ami már egyszer a birtokunkba került? Részint úgy, hogya diszponálunk fölötte, és így eldönthetjük, használni akarjuk-e vagy sem? Ha elidege- nedtünk a korábban magunkénak vállalt megoldásoktól, módszerektől, mintáktól, ha ezek leértékelődtek a szemünkben, a teherré vált hagyományt nem felejtjük el, nem törölhetjük ki az emlékezetünkben. Annyit tehetünk, hogya megnyilatkozásainkban tar-

tózkodunk tőle. Ez az önmegtartóztatás egészen addig mehet, hogy a költő már megírt szövegeiből is gondosan kigyomlálja azokat a jegyeket, amelyek a megtagadott, leértékelt hagyományokra utalnak.

De ez a rendelkezés a megtanultak fölött nem teljes körű. A cselekvő alany nem állhat jót magáért minden tekintetben. A tudásunkat nem tudjuk száz százalékgig irányításunk alatt tartani. A kérdés tehát nemcsak az: mit *teszünk* a birtokba vett tudással, hanem az is, hogy mi *történik* azzal, amit tanulmányaink során birtokba vettünk? A tudás a többszöri begyakorlás folytán automatizmussá válik, elveszíti annak a karakternek jelentős részét, amellyel abban az összefüggésben rendelkezett, ahonnet kiemeltük, és a magunkévá tettük. Kicsúszik ellenőrzésünk alól. Megkülönböztethetetlenül összekeveredik a megszerzett költői tudás többi elemével. Egy ponton túl maga az alkotó sem tudja nyomon követni ezeknek az elemeknek az útját. Az elemzett zsengekben kimutatott belső rétegződés a későbbi fejlődés során felszámolódik, a poétikai tudás, a lemásolt, az utánzott, a köznyelvi és a saját invencióval megalkotott elemek a költői fejlődés későbbi stádiumaiban egyre kevésbé választhatók szét. Az epigonizmus két irányban számolódik föl. Visszafelé öncenzúrázással, illetve másfajta függőségek által felépített gáttakkal, előrefelé pedig az elsajátított poétikai tudás beolvadásával az alkotás során mindig működésbe hozott rutinba.

A hagyományozódásnak erről az epigonizmustól távolodó, későbbi stádiumáról igen keveset tudunk. A mintakövetés elsődlegesen nem szabályok, normák alkalmazását jelenti, hanem konkrét, egyszeri szövegek kölcsönvételét vagy utánzását. Számos példa van arra, hogy ezek a szövegegységek változatlanul vagy módosult alakban készletként is fennmaradnak a költő nyersanyagraktárában, és néha váratlanul bukkannak elénk, homályban hagyva, hogy mióta képezték a költő által őrzött készlet részét. A [*Talán eltűnök hirtelen...*] híres kezdő sorainak: „Talán eltűnök hirtelen, / akár az erdőben a vadnyom” előzményei például talán egy kevésbé emlegetett Kiss József-versre, a *Borongásra* vezethetők vissza:

Vagy elpártolsz, mint minden e világon.
És elmosódom mint a madárlábnym,
Mit befúj a szél vagy elnyelt a zátony?...

Ha a tanítvány sokszor találkozik olyan mintákkal, amelyek eltérő anyagúak, de azonos, a mesterre jellemző módon készültek, akkor ez a sokszori találkozás utánzásra bátoríthatja az epigont. Az utánzásban a módszer azonosítható, az anyag, amelyet ezzel a módszerrel munkálnak meg, eltér a minta anyagától. Nem feltétlenül az utánzó életanyaga tölti ki az így létrehozott alakzatot. Az adott módszer kiterjeszhető tetszőleges más tartalmakra, amelyek – úgy látszik – beleillenek ebbe a keretbe. Erre láthattunk példát a *Baál* című versben, amely olyan Ady-versekre támaszkodik, melyekben a mester válogatott sértéseket vág ellenfelei fejébe, anélkül, hogy szövegszerű egybeesést lehetne kimutatni Ady és József Attila sértő formulái között. Nagyon érdekes esetekre irányítja figyelmünket Szolláth Dávid, amikor „az Adyra jellemző szóképzési módok”

útját követi az Ady-epigonok, köztük a fiatal József Attila költészetében. A Szolláth által említett nomen actionisok, nomen possessorisok nem egy-egy konkrét szövegelem átvételével, hanem az Ady-idióma utánzásával születtek újra József Attila zsenyéiben.¹⁴ A hagyományozódás során tehát nemcsak tárgyilag azonosítható nyelvi egységek, hanem eljárásmodok, verselési, nyelvhasználati technikák és stílusalakzatok is átlépnek egyik költői gyakorlatból a másikba. Ez utóbbiak, éppen mert tetszőlegesen bővülő nyelvi anyag feldolgozásai, már egy lépéssel távolodnak a mintától, és közelednek az utánzó költő kialakuló sajátos megoldásaihoz. Különösen így van ez akkor, ha az átvett módszerekkel kifejezetten személyes, saját életanyag feldolgozására kerül sor.

Egy adott minta útját követve egy induló költő pályáján el kell jutnunk arra a pontra, amelyen felmerül a kérdés: kié az adott, nyelvi körühatárolt szövegrészlet? Azé az alkotóé, akitől származik, vagy azé, aki átvette azt? Ha kiemelünk egy szólamot az átvevő egy verséből, amelynek nem ismerjük idegen eredetét, akkor nincs más választásunk, mint neki tulajdonítani a szekvencia tulajdonjogát. Ha olyan elemmel állunk szemben, amelyről több-kevesebb pontossággal felismerhető idegen származási helye, a kérdés így merül fel: milyen ismérvek alapján dönthető el a tulajdonjog?

Jó példával szolgálnak erre a Kiss József *Borongás* című verséből idézett sorok. A formaképzés folyamatában az utánzó arra a felismerésre jut, hogy a nyelvi anyag, amellyel dolgozik, ki van szolgáltatva az ő leleményességének. Tetszőleges transzformációs műveletet hajthat végre rajta. Az ilyen műveletek közül sorban az első, hogy az adott részletet megfosztja eredeti szövegkörnyezetétől. Az „És elmosódol mint a madárlábnymom” az adott kontextusban a szeretett lány vagy asszony „elpártolásáról”, elvesztéséről szól. A dekontextualizálás lehetőséget teremt arra, hogy ebből a pragmatikusabb szövegkörnyezetből kiemelt mondaton lényegi változást hajtson végre a kölcsönző: második személyűből első személyűvé teszi az ígét, és ezzel saját halálát előrejelítő, egzisztenciális súlyú jelentés bontakozik ki. „Talán eltűnök hirtelen, / mint az erdőben a vadnyom”.

Az a csoda következik be ebben az esetben, ami elég gyakori a költészettörténetben. Az öröklött nyelvi megfogalmazás potenciálisan erősebb és mélyebb tartalmakat rejt magában, mint ami a mintaszövegből sejthető. Az újraalkalmazás ezt a többletet bontja ki a kiinduló szekvenciából. A kérdésre tehát, ha ezt a leszármazási vonalat legitimnek fogadjuk el, az a helyes válasz, hogy a József Attila egyik utolsó versében alkalmazott kezdő formula, noha kiindulópontját Kiss József versében találjuk meg, a legteljesebb mértékben a költő szellemi tulajdona. Hogy ez bekövetkezhessen, el kell ismernünk, hogy az elsajátított hagyomány fölött az elsajátítónak egy bizonyos mértéken túl szabad rendelkezése van. Az epigonizmustól való valószínű megszabadulás akkor következik be, ha az adott szekvencia eljut ebbe a szabad rendelkezési övezetbe. Vagy pedig, ha eltűnik az utánzó költő életművében, mint erdőben a vadnyom...

Az utánzó életművébe egyszer már bekerült minták további útját egyengető mikrofolyamatokat valamennyire kondicionálják a költői fejlődés nagyobb léptékű mozgástörvényei. Azoknak a paradigmáknak a befolyását a költői pálya irányvéte-

lére, amelyek keretébe ezek a mikrofolymatok tartoznak, azaz a költő tájékozódásának irányát viszont közvetlenül ezek a mozgástörvények határozzák meg. Az orientációban bekövetkezett fordulat további mikrofolymatok elindulását rekesztheti be. Az Adytól tanultak a fejlődés során valamilyen mértékben és valamilyen formában továbbra is hatékonyak maradnak az után is, hogy esetleg Ady presztízse leértékelődik, és ha újabb Ady-idiómák már nem jelennek meg a költő horizontján. A hagyományozódás alakulását, különösen a pályakezdés stádiumában, e tájékozódást szabályozó törvények vizsgálatával folytatjuk.

A költészet mesterségét csak egyszer lehet elsajátítani. A lerakott alapokat később legfőljebb kiterjeszteni, megerősíteni vagy kisebb-nagyobb mértékben megváltoztatni lehet. Az utánzás működése teljes érvénnyel csak a kezdetekre terjed ki. Csakhogy a kezdetek homályba vesznek. Az utánzásra kiválasztható legkorábbi mintákról vannak ugyan ismereteink. Tudjuk, hogy az utcagyerek társaitól obszcén rigmusokat tanult.¹⁵ A *Szabad-ötletek jegyzéke* vagy József Jolán és Szántó Judit emlékezete megőrizte édesanyjuk kedvenc nótáit, népdalokat, de főleg magyar nótákat, alkalomadtán operett-részleteket. Nyoma maradt annak is, hogy a szabadszállási rokonokkal elnótáztak a Pestről édesanyjuk szülőhelyre a szüretre vagy más alkalmakból leutazott gyerekek.¹⁶ Az elemi iskolától kezdve a hittanórákon át a gyermekeket célba vevő, nevelő szándékú mondókák, rigmusok, versezetek alakították ízlését, formaérzékét. Ha hitelt adunk az emlékezéseknek, már (legkésőbb) polgári iskolás kora óta verselt, azaz az aktív mintakövetés már gyermekkorában elkezdődött nála. Ekkor találkozott a nebuló a magas költészettel. A legkorábbi intézményesen példakövetésre kiszemelt minták az iskolai tananyagban található nemzeti klasszikusok versei lehettek, s ezekhez a népnemzeti iskola epigonjainak a gyermekek okítására, épülésére és szórakoztatására szánt versezetei kapcsolódtak. A nagyrészt szóbeliségben fennmaradt Szilágyi Kató-versek erős Petőfi-hatásról árulkodnak.¹⁷

Hiába gyűjtjük azonban csokorba a forrásokat, a fiatal fiú költészetében való hasznosulásukról alig maradtak fenn adatok. Attila makói tartózkodásának idejére esik gyerekkori verses produktumainak első selejtezése, és tudjuk, hogy későbbiekben ez az elhanyagolt, gazdátlanul maradt anyag elenyészett.¹⁸ Reménytelen próbálkozás tehát

15 JÓZSEF Attila, „Átmentem a Párisiba”, kiad. TVERDOTA György, in „*Miért fáj ma is?*: Az ismeretlen József Attila, szerk. HORVÁTH Iván és TVERDOTA György, 388–391 (Budapest: Balassi Kiadó–Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1992), 47–49. sor; JÓZSEF Attila, „Sárgahajuak szövetsége”, kiad. SZŐKE György, in *uo.*, 407–415, 9., 14. sor; JÓZSEF Attila, „Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben”, kiad. STOLL Béla, in *uo.*, 417–474, 5., 6., 17., 133. rész.

16 JÓZSEF Attila, „Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben”, in *uo.*, 33. rész; JÓZSEF Jolán, *József Attila élete* (Budapest: Cserépfalvi Kiadó, 1940), 59; SZÁNTÓ Judit, *Napló és visszaemlékezés* (Budapest: Argumentum Kiadó, 1997), 176.

17 TÓTH Ferenc, „*Az otthonom pedig hát ott, Makón van?*: József Attila makói évei (Makó: Makó Város Önkormányzata, 2005), 318–321.

18 Balog József, a költő gimnazista barátja emlékezése szerint József Attila egy ideig náluk lakott, és ekkor selejtezte ki verseit, fogalmazványait. Az anyag egy ládába került, majd a padlason kallódott, és később eltűzelték. Lásd *uo.*, 283–284.

rekonstruálni a hagyománnyal való találkozásának kezdeteit. Mire szert tehetünk szövetségeseink fennmaradt, tanulmányozásra alkalmas versekre, addigra a mintakövetés természetében is jelentős változások álltak be. A későbbi utánpótlások, amelyek a kutató rendelkezésére állnak, a költészet művelésének egy már korábban lefektetett alapjára, meglévő rutinra hímeződnek. Paradox módon a költővé válás folyamatait empirikusan a mintakövetésben bekövetkező változások tanulmányozásával kell kezdenünk.

Az egyik legkorábbi zsenge, a *Homály borult...* szerzője már előzetesen rendelkezett versírói rutinnal, az ősi nyolcas verstechnikájával, s ezt a rutint úgy működtette, hogy az utánpótlást a Tóth Árpádtól származó minta jellegadó stílusjegyeit öltse magára. A kutató belépését a fejlődési folyamat kellős közepébe az a körülmény teszi lehetségessé, hogy a költői fejlődés nem teljesen folyamatos. Egymástól jól megkülönböztethető szakaszokra tagolódik. A költővé válás folyamata, kisebb-nagyobb időszak vertermését magába foglaló korpuszonként, többszöri újjászületési fordulaton keresztül teljed ki. A gimnázium elkezdése, az internátusbeli élet kezdete természetes korszakhatárnak tekinthető. Talán több, mint az életrajz véletlene magyarázza, hogy az első versek ebből az időből maradtak fenn.

Első ismert verssorozatában, a makói zsengekben a sejtető gyermekkori, iskolai, klasszikus hagyományból merítő, többnyire elveszett vagy csak nyomokban fennmaradt versanyag után nagyon gyorsan a költészeti modernség mintái nyertek teret, s a *Nyugat* első nemzedéke költői jutottak hegemon szerephez. Ha tehát a költői pálya vizsgálatát az 1920-tól írt versekkel kezdjük, akkor a hagyománnyal való találkozás fentebb kidolgozott alapképletén módosításokat kell tennünk. Makón az otthonról, a családból hozott, a pesti ismerősök révén megismert vagy tanárai és ismerősei által kezébe nyomott versközlések, illetve kötetek hatása alá kerülve újabb minták jelentkeztek a fiatal költő horizontján *kritikus mennyiségben*, amelyek természete látványosan és alaposan eltért az eladdig követett minták jellegétől. Így került sor 1920 őszétől újabb minták elsajátítása révén művészi formában már részesült élettartalmi átforgatására és a költői feldolgozást igénylő életanyag újratagolására. A pályakezdő az új versanyagtól lenyűgözve – legalább részben – átöltöztette a költői formával egyszer már felruházott élettartalmait. Az átalakulás a korábban bejáratott költői gyakorlat részéről azért nem ütközhetett nagyobb ellenállásba, mert a már elsajátított, magáévá tett költészeti kultúra markáns jegyei elhomályosultak, belesimultak a költői rutinba. A nyugatos modernség ugyan jelentős költői reformot hajtott végre, de a szakítás a 19. századból örökölt költői úzussal nem járt a vers közmegegyezés által fenntartott alapvető kritériumainak sérelmével. A régi és új izesülésének nem volt komoly akadálya. A régi és az új a rutinban összebékült.

Az alany a hagyománnyal való találkozásnak a költői újjászületésre lehetőséget teremtő alkalmával szembesülve arra az új tapasztalatra tett szert, hogy a számára hozzáférhető különböző minták között a rivalitás viszonya alakult ki, amelyek között neki választási lehetősége, sőt, talán választási kényszere van. Vannak minták, amelyek egymással összeférnek, és vannak, amelyek kizárják vagy taszítják egymást. Összeférhetetlen minták között tett választása esetén döntése mellett ki is kell állnia, megvéde-

ni preferenciáját akár egy többségi véleménnyel szemben is. Ki kell tartania a vállalt minták mellett a vehemens és ismétlődő támadások közepette is. Az irányváltás tehát nem történhetett konfliktusok vállalása nélkül.¹⁹

Az, hogy József Attila a nyugatos, esztétizáló irányt követte, nem volt sorsszerű, és nem természeti szükségyszerűséggel következett be, hanem választásnak kellett megelőznie. Költői tehetsége akadálytalan kibontakozásának a későbbi fejlemények tükrében ez volt ugyan a záloga, de ezt akár mellőzhette volna. Ady, Babits, Kosztolányi, Juhász vagy Baudelaire verseiben épp elég felhívó képesség, vonzerő lakozott, megtalálták az utat a költő szívéhez és utánzó kedvéhez. De nem elhanyagolható az a ráhatás sem, amelyet az adott alkotásokról és szerzőjükről szóló kritikai irodalom, kultuszépítő buzgalom tanárai, társai közvetítésével fokozhatott fel célzatosan keltett ráhangoló manővereivel. Persze a kiemelkedő, szuggesztív, meggyőző esetek (Ady lehengerlő hatása, Juhász szelíd, mindennapos ösztönzései) mellett a mezőnyben a különbség a különböző irányokba tartó lehetséges minták között relatív volt, tehát az irány kiválasztása, egy minta kijelölése imitáció céljaira a fiatal, érzékeny, fogékony, docilis költő kezdeményezése kellett, hogy legyen.

Annál inkább, mert ez volt első és egyben sorsdöntő iránymódosítása a pályán. Ezzel a korrekcióval kiválasztott terepen rakta le aztán egész további életművének alapjait. Az elkövetkező években ezekre az alapokra építkezett. Érett költészetének darabjain át-átszellőzik ifjúkori esztétizmusának (és Ady ihlette voluntarizmusának) visszfényei. A pályakezdés stádiumában tehát több minden eldőlt, mint amire első pillanatban gondolni lehetne. A makói megalapozás a modern költészeti magaskultúrába történő belépést, a modern esztétizáló hagyománnyal való később is fenntartott (vagy másfelé történt kísérletezés és habozás után újra igénybe vett) kapcsolat kiépítését jelentette.

Egy új imitációsorozat vette kezdetét a makói zsengekben, amelynek mintáit túlnyomórészt nem a 19. századi magyar költészet köréből választotta a fiatal költő, hanem a tágabb értelemben kortársnak számító költők produktumai közül válogatta ki. Verseinek karaktere a nyugatos költők attitűdjével, szerkesztésmódjával, poétikájával, verstanával került rokonságba. A minták jellege tehát alapvetően megváltozott, de a gimnáziumi években a költői gyakorlat még változatlanul az imitáció uralma alatt állt. A makói diák még távolról sem volt kész költő, nem uralta a költői eszközöket, amint erről a zsengek és korai versek hibáit szemlélve meggyőződhetünk. A pályakezdő rá volt utalva a hagyományokra, sőt, bizonyos értelemben ki volt nekik szolgáltatva. Függsége a tradíciótól a nyugatos modernséggel találkozáskor nem csökkentett egy jótányit sem.

A nyugatos irányba forduló pályakezdő ugyan nem a költőileg megfogalmazható tapasztalatok teljes hiányában szegődött esztétizáló mesterei nyomába, hiszen a Petőfi-hagyomány fenntartói, a népnemzeti iskolának a tankönyveket elárasztó versezetei szinte a szájába rágták, hogyan kell látnia a világot az 1920-as évek elején egy versolvató és verselgetéssel próbálkozó fiatalnak. A fordulat oka az az inkongruencia volt, ame-

19 Ilyen vitát elevenít föl H. Kovács Mihály, a költő gimnazista osztálytársa, amely a gimnáziumi osztálytársak és József Attila között zajlott le a *Távol zongora mellett* című vers kapcsán. Lásd uo., 306–307.

lyet élet- és önismerete, mindennapi tapasztalata, valamint a korábban választott, egy ideig kielégítőnek tűnt 19. századi és egykorú, de az oktatásban sterillé tett mintákban rejlő emberi és költészeti tapasztalat között érzékelt. Az új irányok felé azért tapogatózott, hogy az így képződött szakadékok áthidalhassa. Az új minták nyomába szegődve, úgy érezte, érthetőbbé vált számára a világ, az újonnan olvasott versek elmélyültebb önismerettel ajándékozták meg, és a versértő közönség előtt előnyösebben mutatkozhatott meg az új versektől kölcsönzött formákban.

A mintakövetés, bár egyedi lépésekben valósult meg, nem maradt meg elszigetelt esetek mellérendelt sorának, hanem rendszerré állt össze. A kutatás, például Szabolcsi Miklós *Fiatal életek indulója* című monográfiájában, már régóta szisztematikus mivoltában számolt az első makói években folyó mintakövetés eredményeinek kiépült hálózatával, az úgynevezett nyugatos hatást mutató versekkel. Míg József Attila mindennapjait az iskola, az internátus, a kisváros és a távoli családdal való kapcsolattartás kényszerei által szabályozott formában élte, a költészet kitágította mozgásterét, és (fikatív módon, vagy valóságos és képzelet adta elemeket összeötvözve) átrendezte a világát. A poézis által megnyitott dimenzióban versről versre kedvére berendezkedett, és belakta a maga teremtette terepet. A másról levett, átalakított, olykor már kopottas ruhákban járó serdülő számára képletesen szólva versei lettek az új ruhák, amelyekbe nap mint nap felöltözhetett, és közönségének, osztálytársainak, tanárainak ezeket az új ruháit mutogatta, amint a *Kedves Jócó!* című versében már 1916-ban megelőlegezte ezt. A *Szépség koldusa* kötet egy ilyen valóságos ruhatár, jelmezkölcsönző volt. De a valóságosan megélt és a képzeletében kiépített világ között folytonos volt az érintkezés.

Célszerű közelebbről szemügyre venni azt a relációt, amely madártávlatból nézve az utánzó és a minta közötti függő viszonyt látszik. Egy kiemelkedő, kultikus tiszteletnek örvendő művész (például Ady Endre) és az általa teremtett minták lenyűgöző hatásával számolnunk kell, de hogy milyen következményekkel jár a minta alkalmazása az utánzó saját élettapasztalatára, nem számítható ki előre. Az epigonizmus, a hagyomány életanyagra terhelődésének sematizmusa arra figyelmeztet, hogy a két oldal szembesítése korántsem bizonyosan hoz tartós sikert. Anélkül, hogy a minta presztízsén csorba esne, az utánzó a kísérletei kudarcát látva ráébredhet arra, hogy az ő temperamentuma, alkata nem vagy csak korlátozottan illeszkedik Ady vérmérsékletéhez. A fiatal József Attila Ady szuggesztívója alatt még nomád ősapát is képzelte magának, és a Hadúrhoz fohászokodott, mintha a honfoglaló ősökkel dicsekvő történelmi osztályok leszármazottjának tudná magát. Ady progresszív lendületének *jogkiterjesztő* logikáját, versei lírai hőse leereszkedő jó szándékának forrását is igyekezett átvenni. Holott az ő helyzetében, aki az alsó néposztályokból, alulról és kívülről érkezett, a *jogkövetelés* volt a megfelelő magatartás. A mintakövetés anomáliáinak vagy legalább elégtelenségeinek tudatosítása vezethetett csak oda, hogy a tanítvány feladta adys allűrjeit. Anélkül tehát, hogy a hatást kiváltó mű vagy szerző presztízse csökkenne, a szolgálai utánzás vagy csak részleges követés során a tanítvány arra a felismerésre juthat, hogy a választott mintát a mestertől való alkati, vérmérsékleti, származásbeli, világnézeti vagy más okokból eredő távolsága miatt nem tudja eredményesen sajátjává tenni.

Normális esetben még a legerősebb szuggesztió is hamar veszít az erejéből, esetenként akár szét is porlad. A mintakövetés során a kísérletezés oda vezethet, hogy a minta vonzereje lecsökken, a választott teljesítmény lelepleződik, vagy csak jelentősen veszít időszerűségéből. Megtörténhet, hogy a hatás nem veszít erejéből, csak felhasználhatóságának köre szűkül össze. A tanítvány csak bizonyos hangvételő, tárgyú, felépítésű műveinek megalkotása során tud sikeresen meríteni a választott példából. Másfajta élményeinek, tapasztalatainak, kifejezni valójának megfogalmazásához más minták után kell néznie. A minta presztízse és alkalmazhatósága tehát nem esik egybe.

A mintával való intenzív és folyamatos, hosszan tartó együttlét egy idő után telítődést okoz, s bekövetkezik a – legalább részleges – „napfogyatkozás”. A választott minták relativizálódása annál inkább megtörténhet, mert a rendelkezésre álló hagyomány heterogén természetű. A felkínálkozó választék vonzza és csábítja az érzékeny tanítványt. A függőségbe került pályakezdőt választási kényszer elé állítja, s ezzel máris komoly terhet ró rá. A választott mesterek sem sajátíthatják ki véglegesen a tanítvány értékrendjét és alkotásmódját, előbb-utóbb a leginkább bálványozott művészeknek is osztozniuk kell más mesterekkel a tanítványra gyakorolt befolyásban. Arról nem is beszélve, hogy a legtiszteltebb mesterek megtagadása, a követett hagyománynak történt hátat fordítás is szükségképpen bekövetkezik. A hagyománykövetés tehát sokkal több feszültséggel, ellentmondással jár, mint amilyennek első pillantásra látszik. Önszabályozó folyamat, amely egészséges fejlődési dinamikával számolva kitölti (a minta vonzerejétől és az utánzó érzékenyétől függő) kereteit, és mintegy magától lezárul, ha eléri a kritikus pontot.

Tanulságos megfigyelni a befolyáson történő osztozkodás fejleményeit. Egy bizonyos költészeti paradigmához tartozó minták minden belső konkurencia dacára összeférnek egymással, kiegészítik egymást, esetleg részleges fedésbe kerülnek. József Attila esetében ez a körülmény elsősorban Juhász Gyula pozitív szerepében és jótékony hatásában öltött testet. Juhász mint Babits és Kosztolányi mellett az ifjúkori költő triász harmadik tagja elsőként vált Ady támogatójává. Mint József Attila szegedi mestere, nyilvánvalóan bátorította tanítványa Ady iránti lelkesedését, s aligha féltékenykedett halott költőtársára, látva a fiatal nemzedékre gyakorolt elementáris befolyását. Annál kevésbé, mert a fiatal József Attila versei egyik csoportjában, a szelidebb hangvételő, tárgyias versekben az ő nyomdokait követte. Adyval kapcsolatos személyes, nem mindig konfliktusmentes emlékeinek közvetítése révén tanítványát a nagy bálványról kirajzolódó árnyaltabb kép kialakításához is hozzásegíthette. Emellett Babits és Kosztolányi költészetének jobb megértésében is közreműködhetett. Ebbe a paradigmába harmonikusan illeszkedett Tóth Árpád költészete, sőt Füst Milán lírája is.

Bár kezdetben nem bizonyos, hogy észlelte, de hamarosan kiderült József Attila számára, hogy Kassák versei és általában az avantgárd költészet nem kisebb feszültségben áll a nyugatos költői paradigmával, mint emez a 19. századi költői hagyománnyal és az azt a 20. századba áthozó népnemzeti iskola esztétikájával. A fiatal költő 1923 nyarára újabb fejlődési szakasz kapujába érkezett. A tanulás időszaka még mindig nem ért véget, az Ady- és Juhász Gyula-epigonból, úgy látszott, József Attila Kassák-epigonná vedlik át. A hagyományképzésből ugyan az anti-tradicionalizmussal büszkélke-

dő avantgárd sem tudta kivonni magát. Az avantgárd orgánumban megjelentek a Kassák-epigonok művei is. József Attila pedig – ahogy Kassák ironikusan megjegyezte – jobb Kassák-verseket írt, mint maga a mester. De az „izmusok” destruktív poétikai törekvései egyúttal megkérdőjelezték az alapvető közmegegyezéseket a költőiség és a versszerűség mibenlétéről, és ez új helyzetet teremtett.

Egy harmadik, alternatív lehetőség is megjelent az avantgárd sodrában a szabadversig és a szövegkoherencia felszámolódásának határaiig eljutott fiatal költő horizontján. Erdélyi József útját követve a népköltészeti hagyomány mintául választása úgy szüntette meg az esztétizmus kifinomult, formai virtuozításra törő poétikájának egyeduralmát, hogy egyúttal a legegyszerűbb, leghagyományosabb formaképzés lehetőségeivel élve szembefordult az „izmusok” formabontásával is. Ez az új fordulat egyúttal az epigonizmus végét is magával hozta. A hármas útelágazás az esztétizmus, az avantgárd és a népiség kiegyenlítődséhez, egymást váltogató érvényre jutásához és elegyedéséhez vezetett. A hagyományozódás képlete ebben az új stádiumban bonyolultabbá vált, kilépett az epigonizmus korlátai közül.

Az epigonizmusnak rossz sajtója van. Ha pályakezdő költőket kap rajta utánzáson a kritika vagy az irodalomtörténet, az bocsánatos bűnnek számít, amennyiben az adott alkotó gyorsan kinövi a mintakövetés rossz szokását. Tanulmányomban az irodalom történetiségének jobb megértése érdekében ezzel a tarthatatlan előítélettel szemben azt igyekeztem megmutatni, hogy a költői pálya, egy adott alkotó életműve legjobb teljesítményeihez az út a hagyományozódáson át vezet, tehát a mintától való függés stádiuma kikerülhetetlen. Maga József Attila *A Dunánál* című ódájában a leszármazást, a szülővel, az elődökkel való bonyolult biológiai, lelki és szellemi kapcsolatot számba véve szót ejt arról a felülmúlhatatlanul bensőséges helyzetről, amelyben az írni tanuló kisgyerek első betűinek papírra vetésekor a tollat fogó gyermeki kezét a szülői vagy általában felnőtti kéz irányítja, hogy a kiskorú a betűket megfelelő módon kanyarítsa a fehér papírra. Az átmeneti epigonizmus rejtett megbélyegzést tartalmazó képzetét ezzel, a tanulmányom címébe is kiemelt József Attila-sorral szeretném helyettesíteni a kutatók tudatában: „Verset írunk – ők fogják ceruzámat”.

HORVÁTH IVÁN

A Hegel – Marx – Freud alapötlete

Az 1930–1937-es korszak József Attila-tanulmányainak kiemelkedő darabja a *Hegel – Marx – Freud*.¹ Észrevételeimmel a nagy tanulmány soha el nem készült II. részének bizonyára megoldhatatlan kérdéséhez szólok hozzá.

Voltaképpen mondanivalóm előadása előtt megjegyzést teszek az elkészült I. rész (*A tudományos szocializmus*) szövegtörténetéről. Az erről zajló vita ma már tétmentes – de mégis akadnak, akiket érdekel, hogy ez a rész, amelyen a költő haláláig dolgozott, mit mond a marxizmusról. Nem kétséges, hogy a költő felülvizsgálta a marxizmus némi tételét, vagyis – munkásmozgalmi műszóval – „revizionista” volt, de tudni szeretném, hogy bírálata mennyire volt mélyreható, elhatárolódást jelentett-e, és ha igen, akkor mit ajánlott helyette. A tanulmány szövegforrásait sorba rendezve egykor úgy gondoltam, hogy a gyökeresen elhatárolódó változat időben az utolsó, Veres András viszont úgy vélte, és ezt most a JAÖTC² megismétli, hogy nem tudható, melyik szövegforrás a végső: ez-e vagy az, amelyben a szerző nem bírálta a marxizmus bölcséleti alapállítását, axiómáját. Szövegkritikai megfontolásokból elvettem a JAÖTC javaslatát, és a JAHSZK 2012-vel³ és a JAHSZK 2019-cel⁴ összhangban továbbra is a radikálisabb Marx-bírálatot sorolom a későbbi helyre. Az érveket lásd Vigyikán Villő tanulmányában.⁵

Előre elismerem, hogy a megíratlan II. részre vonatkozó észrevételeim csak ehhez a gyökeres Marx-bírálattal záruló I. részhez illeszkednek hézagmentesen. Ha szövegtörténeti rekonstrukciónkban Vigyikán Villő és én tévedtünk volna, az bizony ellenérv lenne a II. részre vonatkozó alábbi fejtegetésekkel szemben.

* A szerző az ELTE professor emeritusa. Tanulmányomat szíves volt véleményezni Borgos Anna és Gengeliczky Dóra pszichológus, Bezeczy Gábor, Tverdota György és Veres András irodalomtörténész – köszönet fáradságukért.

1 VERES András, „Egy ismeretlen József Attila”, *Literatura* 34 (2008): 76–101.

2 JÓZSEF Attila, *Összes tanulmánya és cikke 1930–1937*, szerk. TVERDOTA György és VERES András, kiad. SÁRKÖZI Éva, 2 köt. (Budapest: József Attila Társaság–L'Harmattan, 2018), 2:1293. A továbbiakban: JAÖTC.

3 JÓZSEF Attila, *Összes tanulmánya és cikke: Szövegek, 1930–1937*, 1.0. kiadás, kiad. HORVÁTH Iván, FUCHS Anna, BOGNÁR Péter, BUDA Borbála Sára, DEVESCOVI Balázs és GOLDEN Dániel, prog. KIRÁLY Péter (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2012), hozzáférés: 2020.10.24, <http://textus.elte.hu/ja/>. A továbbiakban: JAHSZK 2012.

4 JÓZSEF Attila, *Összes tanulmánya és cikke: Szövegek, 1930–1937*, 2.0. kiadás, kiad. FUCHS Anna, HORVÁTH Iván és VIGYIKÁN Villő (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2019), hozzáférés: 2020.10.24, http://textus.elte.hu/jozsef_attila/text/. A továbbiakban: JAHSZK 2019.

5 VIGYIKÁN Villő, „Szövegkritikai kérdések József Attila értekező prózájában”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 124, 5. sz. (2020): 630–656.

1.

Hogy a JAÖTC megjelenése előtti álláspontomat világossá tegyem, ide másolom a 2012-es, ideiglenes szöveggözlés idején, Tverdota György születésnapjára számára megfogalmazott tanulmányom egy részletét:

Veres András összefoglaló tanulmánya⁶ jó példája a József Attila Társaságban folyó közös munkának. Felhasználta a szegedi konferencia eredményeit, nekem pedig meleg köszönetet mondott. Legfőbb érdeme a *Hegel – Marx – Freud* gondolatmenetének megbízható összefoglalása, a töredékek gondolatanyagának fajták szerint való csoportosítása, valamint annak felismerése, hogy a költő az – egymással összeegyeztethetetlen rendszereket alkotó – elméleti gondolkodókkal szemben roppant méltányosan járt el, ami az elméleti irodalomban nagyon szokatlan, legkivált éppen József Attilánál. (Különösen, ha nem gondolunk a *Szerkesztői üzenet* József Attilájára...) Személy szerint én abban látom a Veres-tanulmányok a felsoroltaknál is nagyobb, a szememben legnagyobb érdemét, hogy a *Hegel – Marx – Freud* tanulmány az értekező József Attila főművei közé sorolja; csak az *Ihlet és nemzet* töredékei állíthatók mellé. Ez a merészen értékelő, kánonba foglaló mozzanat szerintem is indokolt.

Vannak téves megállapítások is a tanulmányban, jelentős részben a mi hibánkból. Ilyen az idegen kéz hibás azonosítása, ill. az ahhoz fűzött kalandregény (szerencsére Veres András ezt a feltételezéssort nem fogadta el).

Veres András olykor mintha megfeledeznék arról, hogy a *Hegel – Marx – Freud* nem készült el, mintha benne József Attila *máris sort kerített volna* – főleg a 7. fejezetben – Marx freudista bírálatára.⁷ Csak ehhez képest tarthatja „kidolgozatlanak a hetedik pontot és egyáltalán a marxizmus freudista kritikáját”.⁸ Holott a marxizmus freudista bírálatának, a saját freudo-marxizmusának bemutatására csupán a tanulmány megíratlan II. részében szándékozott rátérni a költő. A 7. fejezet csak a probléma felvetése, nem több. Ekként nem aránytalan, nem is kidolgozatlan.

Itt is hangsúlyozom, hogy Veres András a mi akkori szövegleszarmazási elméletünk vezethette tévútra, bár mi a 7. pontot korábban is az I. rész záró részének tartottuk, és a tanulmány alcíme mindenképpen római eggyessel kezdődik: *I. A tudományos szocializmus* – tehát mindenképpen igényt tarthatunk egy római kettessel kezdődő folytatásra. A cím meg is felel a valóságnak, hiszen az I. rész középpontjában a marxizmus áll, valamint előzményei (Hegel, Feuerbach). A záró részben éppen csak bevezeti a későbbi versenytárs-elméletet (Freud). Nyilván a II. rész középpontjában állt volna a freudizmus, majd a költőnek Marx és Freud összeegyeztetése nyomán társadalom-ma-

6 VERES, „Egy ismeretlen József Attila”, 76–101.

7 Talányos ez a kifejezése: „A (meg nem jelent) második részhez (7. ponthoz) kapcsolható változatokból” stb. Lásd: uo., 94. A II. rész nemcsak nem jelent meg, hanem el sem készült, a költő talán hozzá sem látott az előzetes anyag- és ötletgyűjtésen túl a megírásához. Az I. részt valószínűleg csak nagyon kevés halála előtt dolgozta át.

8 Uo., 88.

gyarazó elméletét fejlesztett sajátos freudo-marxizmusa.⁹ Ha a tervezett tanulmány e kétrészes szerkezetét szem előtt tartjuk, semmiképpen nem gondolhatjuk azt, hogy a 7. fejezetben kifejtettek képezték volna a tanulmányban – ha elkészül – „a marxizmus freudista kritikáját”. Akkor miről lett volna szó a tanulmány II. felében?

A megíratlan II. rész tervezett alcímét talán megsejthetjük. Az I. rész folyvást hangsúlyozza, hogy a marxizmus 19. századi tan. Mentegeti Marxot és Engelst amiatt, hogy a 19. században még nem ismerhettek bizonyos későbbi felismeréseket. Ezzel az előadásmóddal – a marxizmus 19. századi voltának hangoztatásával – teljes összhangban lenne, hogy a freudizmusnak szentelt II. rész ideiglenes címe az új, 20. század korszerű tudományaként mutassa be a freudizmust. Nos, rendelkezünk ideillő címmel a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárának anyagában: *Az új század új tudománya*. A költő e ránk hagyott gépiratos töredéke a freudizmusról szól,¹⁰ és nincs semmi akadályja annak, hogy a II. rész előkészületeinek nyomát lássuk benne.

Eltérek tehát Veres András értelmezésétől annyiban, hogy a tanulmányban – a 7. fejezettel együtt – a tervezett egésznek csak a *felét* látom, mégpedig – hiába lángelme műve – a kevésbé lényeges felét. A második feléről csak annyit tudhatunk, de annyit bizonyosan tudunk is, hogy benne olyan, gyökeresen átdolgozott marxizmusféleséget ismeretett volna, amelyben a nemi munkamegosztáson és a családban kialakult magántulajdonon alapuló, elsősorban a *Gazdaságfilozófiai kéziratokban* és *A német ideológiában* kifejtett marxi–engelsi minta hasonmására egy olyan társadalommintát dolgozott volna ki a költő, amely a szülő/gyermek viszony általánosításán alapul.

A fennmaradt előzetes anyaggyűjtés, ötletek, törmelékek nem vallanak arra, hogy elkészült volna a II. részből bármi is. Mozaikköveink vannak, amelyekből egyiket-másikat beilleszthetjük egy rendszerbe – ha van elképzelésünk ilyen rendszerről. Képzelőröng persze nekilódulhat, hiszen a kiinduló marxi axióma felváltása többé-kevésbé eleve kirajzolja a rendszer néhány tulajdonságát.

A *Gazdaságfilozófiai kéziratok* és *A német ideológia* Marxa szerint eredetileg a nemi viszonyból származtak a termelési viszonyok (tulajdonviszonyok és munkamegosztás). Ha a nemi viszonyt a szülő/gyermek viszonyral helyettesítjük, megkapjuk a régi, kibővítetlen marxizmus fogalmainak megfelelőit az új rendszerben. Akár táblázatba is foglalhatjuk őket; a táblázat sorai persze bővíthetők:

9 Ennek gondolati forrásait (Wilhelm Reich? mások?) még nem tárta fel a kutatás.

10 JÓZSEF Attila, „A Hegel – Marx – Freud második részének előzményei”, in JAHSZK 2012, hozzáférés: 2020.10.24, <http://textus.elte.hu/ja/textus-64.html#d1e20566>.

Emberi alapviszony:	férfi/nő	felnőtt/gyermek
Társadalmi alapviszony:	termelés (munkamegosztási és tulajdonviszonyok)	hagyomány (nyelv)
A társadalom eleme:	osztály (a termelési viszonyok meghatározta egység)	nemzet (a nemzedékek egymásra következésének származási és nyelvközössége)
A modell időbelisége:	szinkrón	diakrón
Freudi tárgykapcsolatok:	merev (heteroszexualitás)	képlékeny (autoerotizmus és biszexualitás)

Nem tagadás, hanem gyökeres szemléleti kibővítés ez, amelyben az alapviszony eleve megjeleníti az időbeliséget, a nemzedékek egymásutánját, így a történetiség szilárd megalapozást, sőt elsődlegességet kap. Az új rendszerben döntő jelentőségű lesz a hagyomány. Ennek révén nagy fontossághoz jut a nemzet fogalma, amely már József Attila korai költészetbőlcselétének is a középpontjában állt. *A Dunánál* rejtélyes, Tamás Attila által megbírált¹¹ gondolatai akár az új rendszer megsejtetéseként is felfoghatók:

Anyám kún volt, az apám félig székely,
félig román, vagy tán egészen az.
Anyám szájából édes volt az étel,
apám szájából szép volt az igaz.
Mikor mozdulok, ők ölelik egymást.
Elszomorodom néha emiatt –
ez az elmulás. Ebből vagyok. „Meglásd,
ha majd nem leszünk!...” – megszólítanak.
Megszólítanak, mert ők én vagyok már;
gyenge létemre így vagyok erős,
ki emlékszem, hogy több vagyok a soknál,
mert az őssejtig vagyok minden ős –
az Ős vagyok, mely sokasodni foszlik:
apám- s anyámmá válok boldogon,
s apám, anyám maga is ketté oszlik
s én lelkes Eggyé így szaporodom!
A világ vagyok – minden, ami volt, van:
a sok nemzetség, mely egymásra tör.
A honfoglalók győznek velem holtan
s a meghódoltak kínja meggyötör.
Árpád és Zalán, Werbőczy és Dózsa –
török, tatár, tót, román kavarog
e szívben, mely e multnak már adósa
szelíd jövővel – mai magyarok!

11 SÖTÉR István, főszerk., *A magyar irodalom története*, 6 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964–1966), 6:371–372.

E régi tanulmányrészletet szívesen pontosítanám. Ki lehetne egészíteni a táblázatot a *Marx szimbolizmusa* című töredék fogalompárjaival. A táblázat legutolsó cellájába autoerotizmus helyett ambivalenciát kellett volna írnom. A *Dunánál* idézett részletével kapcsolatban pedig fel kellett volna hívnom a figyelmet a biszexuális szó különleges, hogy úgy mondjam: 'lelki hermafrodita' jelentésére; később látni fogjuk, hogy Freud is így használja a szót. A beszélő egy szót sem szól nemi irányultságáról, nemi önazonosságát viszont bemutatja. Amikor hozzálát időutazásához, nem férfi nemi szerepet vesz föl, hanem egyszerre férfi- és nőszerepet („ők ölelik egymást”), később pedig az ivartalan önazonosság („az Őssejtig”) is sorra kerül.

Mit fogad el, mit tagad mindebből a JAÖTC, személy szerint pedig Veres András, a tanulmány tárgyi jegyzeteinek szerzője?

1) Elfogadja,¹² hogy a *Hegel – Marx – Freud* címen ismert mű egy kétrészesre tervezett tanulmány I. része.

2) Elutasítja, hogy a II. rész egy, a marxizmushoz képest kevésbé agresszív, sokkal megértőbb bölcséletet terjesztett volna elő, olyasmit, amit a *Szerkesztői üzenet* és *A Dunánál* alapján várhatnánk. „Ha a második részben valóban az általa feltételezett békéltető-kiegyező magatartás került volna kifejtésre, aligha bizonyult volna kielégítő válasznak az első rész súlyos kiinduló kérdésére, arra, hogy a diktátorok uralta történelem megváltoztatható-e, és ha igen, hogyan”.¹³ Ahogy én értem a *Hegel – Marx – Freudot*: a még mindig marxista kiindulású szerzőnek természetesen nem a diktátorokkal volt baja, hanem a társadalommal. *Az önkéntes szolgaságról* szóló műve lapjain Étienne de la Boétie, a marxizmus előfutára már a 16. században rámutatott, hogy minden zsarnok voltaképpen a nép kegyelméből uralkodik. A *Hegel – Marx – Freudban* József Attila a néppel elégedetlen: „hogya’ lehet tehát, hogy egy hatvanmillió lakosú állam polgárainak fele a fajtisztaságot látja ma történelmi céljának?” Azt kutatja: ha a szocializmus tárgyi feltétele (a termelőeszközök fejlettsége) megvan, akkor milyen „alanyi, lelki” feltételek hiányoznak? Amikor eltöprengünk azon, hogy a tanulmány tervezett II. része mire jutott volna, akkor kifejezetten az erre a kérdésre adható választ kutatjuk.

3) Elutasítja, hogy a tervezett Bartók-tanulmány vázlat (*Medvetánc*) volt a *Hegel – Marx – Freud* megalkotásának legelső lépése. Nyugtázza, hogy – épp az ő, Veres András korábbi ellenvetéseinek hatására – elismertem: a vázlat nem tekinthető a tanulmány megalkotása „legelső, hanem csupán egyik lényeges pillanatának”.¹⁴ Ez tényleg így van, abban az értelemben, hogy József Attila már korábban is nem egyszer foglalkozott a marxizmus és a freudizmus összekapcsolásával, a náci párt hatalomra jutásával, s a tanulmányban felvetett számos kérdéssel. Az viszont kétségtelen előttem (a JAÖTC jól érti álláspontomat),¹⁵ hogy a *Hegel – Marx – Freud* alapeszméjére, magára az ötletre igenis ott és akkor jutott, Budapesten, 1936. december 8-án, a hajnali órákban.

12 JAÖTC, 2:1292.

13 Uo., 2:1309.

14 Uo., 2:1122.

15 Uo., 2:1309.

A *Bartók Béla disszonanciájáról* eltervezett tanulmánynak nem megírása, hanem pusztá elgondolása, az „ötlet”, ahogy ő maga nevezte, meglehetősen jelentékeny dolog volt a szemében. Elegendő mentségnek érezte azért, hogy az ötleten való, kimerítő gondolkodás miatt elmulasztotta a zeneszerzővel megbeszélt találkozót. A bocsánatkérről levélben nem is vitte túlzásba a mentegetőzést, a levél végén pedig nem tisztelettel, hanem egyenrangúként, „sok szeretettel” üdvözölte a nála 24 évvel idősebb, világhírű komponistát és zongoraművészt.

A *Hegel – Marx – Freud* akkor, a keletkezés első pillanatában még valóban nem volt több ötletnél. Ennek köszönhetjük, hogy a vázlatban a szerző nem ment bele a részletekbe, hanem csak az alapszerkezetet vázolta fel: hogy milyen gondolatmenettel jut el Hegeltől Marxig és Marxtól Freudig. Hegel felfedezi a történelem előrehaladásának törvényét, a dialektikát, Marx behelyezi a modellbe a hajtóművet, az osztályharcot, és megrajzolja az osztálytalan szocializmus távlatát, de a tárgyi feltételek kidolgozása közben elhanyagolja a szocializmus alanyi feltételeit, a lelket. A társadalmi agresszió feloldását a freudizmus felismerései hozzák meg. A nyúlfarknyi vázlat, a *Medvetánc*, mivel nem töredék, terv formájában a tanulmány egészéről nyújt értesüléseket, az elkészült, terjedelmes *Hegel – Marx – Freud* pedig, mivel töredék, csak a feléről. A *Medvetánc* három utolsó pontja tényleg nagyon hasonlít a majdani *Hegel – Marx – Freud* szerkezetére – mindaddig, ameddig a költő megírta (13–14. pont). Ebből következtethetünk arra, hogy a következő, II. részben mit szándékozott volna megírni (15. pont).

13. Hegel dialektika.

14. Marx: Osztályharc. Az osztályharc fölismerése hozza létre egy osztálytalan társadalom megérzésének lehetőségét és szükségét.

15. Freud: Ambivalencia, biszexualitás. A férfitől föloldja a nőé.

Nem kifogásolom, hogy a *Medvetáncot* nem a *Hegel – Marx – Freud* előzményei között közlik – az se lenne éppen baj, de ez se az –, ám az indoklás nem makulátlan: „Kritikai kiadásunk önálló szövegnek tekinti a *Medvetáncot* – végül is a szöveg túlnyomó része, az első tizenkét pont egészen másról szól”.¹⁶

Valójában éppen ez a körülmény bizonyítja, hogy a tanulmány alapeszméje akkor, azon a hajnalon született meg. A szöveg Bartók-vázlatnak indul, aztán irodalomról, lélektanról, bölcseletről esik szó, végül pedig ott ez a három záró pont: 13. Hegel, 14. Marx, 15. Freud. A vázlat olvastán tanúi vagyunk annak, ahogy a gondolat a felszínre jut. József Attila csak később fog úgy dönteni, hogy a téma szétfeszíti a disszonancia-dolgozat kereteit, és a három gondolkodó összekapcsolásának külön tanulmányt szentel.

A JAÖTC felveti, hogy az időrend akár fordított is lehet. A feltételezés szerint a költő már komoly előrehaladást tett a *Hegel – Marx – Freud* megírásában (elkészültek a tanulmány szövegének „első változatai”),¹⁷ amikor rájött, hogy munkában levő kéziratát egy *Bartók Béla disszonanciájáról* szóló dolgozat záró részeként fogja felhasználni, és ebben

16 Uo., 2:1122, 1309.

17 Uo., 2:1308.

a szellemben megírta a *Medvetánc* című vázlatot. De akkor hogy lehet, hogy a *Hegel – Marx – Freud* számos szövegforrása között egyetlenegy sincs, amely folytatná a *Medvetánc* első 12 pontját? A költő haláláig dolgozott tanulmányán (a javított korrektúrát, a kiegészítést és az előzményt már nem küldte vissza a nyomdába), de Bartók Béla disszonanciájára még mindig nem kerített sort.

2.

De miért is véli úgy a JAÖTC, hogy „a szöveg túlnyomó része, az első tizenkét pont egészen másról szól”? A vázlatpontok közti összefüggést talán azért hiányoljuk, mert a szöveg, amelyet a költő önmaga számára jegyzett föl, nehezen érthető:

1. Vita a zeneértőkkel. Gyulai-idézet. (25. o.)
2. Bartók elfelejtett zene.
3. Disszonancia függőleges és vízszintes irányban.
4. Csak disszonancia által lehetséges alkotás. A konszonancia nem egyéb megértett disszonanciánál.
5. A régi konszonanciát csak érteni vélik.
6. A botfűlűnek ezért minden disszonancia s egyben konszonancia, mert nem tudja a disszonanciát fölfogni.
7. Petőfi verse: Tied vagyok, tied, hazám.
8. Lényegében minden hasonlat disszonancia, mert csak különböző dolgok hasonlítanak és csak hasonló dolgok különböznek.
9. A szellem általában csakis probléma formájában van adva: a szellem, a tudat a lét probléma-formában való jelentkezése
10. A disszonancia tulajdonképpen probléma. Probléma nélkül annak megoldása sincs, tehát konszonancia sincs.
11. Egyes zenészek Bachból próbálják megértetni Bartókot. Ez lehetetlenség. Bach olyan, mint a szokás. Ha valaki szokásból tesz valamit, a szokásának az értelmét csak úgy foghatja föl, ha egy eredeti helyzetet fog föl (probléma) és old meg. Tehát Bartókból érthető meg Bach és nem fordítva. A nem-zenéből értjük a zenét.
12. Pikler Gyula: A megismerés folyamán az ellentétesek rendszeréből először a másodikat ismerjük meg s ezzel vesszük tudomásul az elsőt.
13. Hegel dialektika.
14. Marx: Osztályharc. Az osztályharc fölismerése hozza létre egy osztálytalan társadalom megérzésének lehetőségét és szükségét.
15. Freud: Ambivalencia, biszexualitás. A férfit föloldja a nőé.

A kulcs a függőleges és vízszintes irányú disszonancia megkülönböztetése, amelyre a zenetörténész Demény János igencsak körmönfont magyarázatot adott.¹⁸ A magyarázat alapja Kodálynak egy 1921-es, nagyon szakszerű, francia nyelvű cikke a Bartók-zene polifón voltáról, amelyet József Attila bizonyára nem olvasott, de a disszonanciáról voltak elemi ismeretei. A zeneelméletben az egyszerre elhangzó hangokból álló hangközöket nevezzük disszonánsnak vagy konzonánsnak. Ami egyszerre hangzik el, azt a kotta függőlegesen, ami egymás után hangzik el, vízszintesen ábrázolja. A disszonanciák függőlegesek. Mit nevezett József Attila vízszintes – tehát időbeli – disszonanciának? Nem jut eszembe más, mint az olyan zenei esemény, amely a hallgató hangnemi, ritmikai vagy egyéb várakozását durván megsérti, és amely Bartókra is (de nem kizárólag őrá) jellemző.

A vázlat címében a költő nyilvánvalóan a *10 könnyű zongoradarab* (1908, Sz 39) külön is megjelent, népszerű, utolsó számára utal, nem a *Szonatina* 2. tételére. Lássuk a téma expozícióját:

Az utolsó ütemben várakozásunk (két *disz*) ellenére két *e* áll. Bartók a fekete billentyű helyett a mellette álló fehéret találta el, elrontva a moll dallamot.

Ha elfogadjuk a *vízszintes = időbeli* megfeleltetést, akkor észrevehetjük, hogy az egész *Medvetánc*-vázlat az időbeliségről szól. A felismerés viszonylag egységes értelmezést tesz lehetővé.

József Attila szinte rögeszmésen ragaszkodott ahhoz az elképzeléshez, hogy a költő a történelemnek nemcsak a kereszt-, hanem a hosszszerszében is tevékenykedik, hogy a múltba és a jövőbe lát; például: „én nem csalódom – minden szervem óra, / mely csillagokhoz igazítva jár” (*Majd emlékezni jó lesz*), illetve: „Én úgy vagyok, hogy már száz ezer éve / nézem, amit meglátok hirtelen” (*A Dunánál*). Bár a lángoszlop-költő hivatását sok romantikus elmondta – Victor Hugo (*A költő szerepe [Fonction du poète]*) szinte tankönyvszerűen –, homéroszi eredetű hagyományról van szó (*Iliász*, II, 484–486; Hésziodosz, *Az istenek születése*, 32–33). Mivel én is rögeszmésen, immár 50 éve írok erről,¹⁹ ezúttal inkább hallgatnék József Attila idevágó („A nemzet közös ihlet”, *Ady-vízió*) költészetbölcseletéről és a marxista változatról (*Irodalom és szocializmus*).

A *Medvetánc* a disszonanciát és általában a zeneszerzést időbeliségében mutatja be, a „vízszintes” disszonanciától (3. pont) az osztályhelyzettől (1. pont) összefüggő zenei divatokon keresztül az elfelejtett, ősi hangokat megszólaltató Bartók-zenéig (2. pont). Ez utóbbi nézet szembetűnő hasonlóságot mutat József Attila archaizáló költészetfelfogásával („a szó keletkezésekor volt költemény”, *Ady-vízió*). Bartók maga a népzene

18 Egyetértőleg idézi: uo., 2:1104.

19 HORVÁTH Iván, *Gépeskönyv*, Opus: Irodalomelméleti tanulmányok 9 (Budapest: Balassi Kiadó, 2006), 251–262.

roppant réginek képzelte. Az „új stílusú” népdalokban gregorián hangnemeket azonosított, a „rég stílus” dallamait pedig ősieknék és eredetieknek (nem átvetteknek) vélte.²⁰

Jól követhető az a gondolat, hogy a diszszonancia: probléma, a konszonzancia pedig: megoldás (5. és 10. pont). A 11. pont viszont mintha a Bartók-zenét átfogóan a diszszonancia világába, a Bach-zenét pedig a konszonzanciába helyezné, pedig Bach olykor valóságosan tobzódik a bartóki, „vízszintes” diszszonanciákban, például a *D-dúr prelúdium és fuga*²¹ előjátékát záró *adagióban*. A 11. ponthoz utólag hozzáírt mondat („A nem-zenéből értjük a zenét”) egyenesen Illyés Gyula Bartók-versére (1955) emlékeztet: „Hangzavart?’ – Azt! Ha nekik az, / ami nekünk vigasz.” Bartók még a nagyváros zaját is megszerkesztett zenével ábrázolja *A csodálatos mandarin* elején, nem hangzavarral – de kétségkívül létezett ez a kortársi megítélés.

A költészetben a zenei diszszonancia megfelelője a hasonlat (amelyet most nem különböztetünk meg a metafora egyéb fajtáitól), ugyanis egymással összevetni (összehasonlítani) csak különböző (diszszonáns) dolgokat lehet (8. pont). Előtte (7. pont) példa: „Petőfi verse: Tied vagyok, tied, hazám”. A vers idevágó értelmezéséhez az elemzők természetesen az *Irodalom és szocializmus*hoz fordulnak, amelyben a költő már foglalkozott a híres hasonlattal:

Tied vagyok, tied, hazám!
E szív, e lélek;
Kit szeretnék, ha tégedet
Nem szeretnék?
Szentegyház keblem belseje,
Oltára képed.
Te állj, s ha kell: a templomot
Eldöntöm érted [...]

Itt új módon néz rá. Ha tényleg az időbeliség a Bartók-vázlat kulcsa, akkor talán épp ebből a szempontból, hiszen van benne némi szerepe az időbeliségnek. Miután végigolvastuk a bonyolult hasonlatot, még egyszer vissza kell térnünk az elejére, hogy legalább utólag megértsük. Keblem belseje a hasonlított, a szentegyház a hasonló. A haza a hasonlított, az oltár a hasonló. A hasonlítottak szintjén: az életemet (keblem belseje) odaadom a hazáért – a hasonlók szintjén: a templomot lerombolom az oltárért. De az oltár, a lényeg a templomban van elhelyezve, a templom az oltárt védő héj. Amit lerombolok (az életem), az csak a héj, hogy megmaradjon a lelkem belsejében elhelyezett lényeg (a haza). Tehát halálommal csak felszínem pusztul el, lelkem belseje valójában felszín, nem több, mint pusztá héj. Lelkem belsejének is van belseje: a haza. Énem legbelső lényege nem én vagyok, hanem ő.

A nagy bölcséleti és teológiai háttérű, bonyolult hasonlat elemzéséről a 7. pont semmit sem árul el, és a következő, 8. pont kijelentése se sokat. A 12. pont viszont nekem

20 BARTÓK Béla, *A magyar népdal* (Budapest: Rózsavölgyi Kiadó, 1924), xxxiv, xxxvi.

21 BWV 532.

legalábbis segítette a Petőfi-szöveg megértésében: „A megismerés folyamán az ellentétesek rendszeréből először a másodikat ismerjük meg s ezzel vesszük tudomásul az elsőt.” Bár csak a végén derül ki, hogy itt az élet odaadásáról van szó, az önként vállalt halálról, ezt voltaképpen tudnom kellett volna már akkor, amikor a versszak elejét olvastam.

Petőfi műfogását egyébként József Attila is megvalósította. A beszélő itt is halálra szánja magát, és itt is meg van fordítva a megismerés időrendje: előbb találkozunk a hasonlóval, utána a hasonlítóval: a meghalással. Még az a gondolat is megvan, hogy mivel a beszélő rendelkezik a saját életével és halálával, ennél fogva rendelkezik a lényeggel, az értéket körülvevő burokkal is (Petőfinél az értéket körülvevő héj: templom, József Attilánál: terem, vö. *Ha nem szorítsz*):

Én úgy szeretlek, mint a gyermek
s épp olyan kegyetlen vagyok:
hol fényben fürdesz, azt a termet
elsötétítem – meghalok.

A vázlat, miután a disszonancia megfelelőjét kijelölte a költészetben („minden hasonlat disszonancia”, 8. pont), tovább tágítja az immár általános művészetelméleti fogalmat a lélektan (12. pont) és a bölcelet felé (8. és 10., legfőképp pedig 9. pont), de mind a lélektani, mind a bölceleti rész megmarad az időbeliség kérdéskörében. A disszonancia konszonáns feloldást, a probléma megoldást követel. A bölceletről természetesen jutunk el a történelem – az időbeliség – bölceletéig, ama kérdésig, hogy a történelem nagy disszonanciája miként fog konszonáns harmóniában megnyugodni: hogy mit tanít a történelem végéről Hegel, mit Marx – és a marxizmus csődje után mit ajánlhat az, aki Freudot tanulmányozza. A vázlat végén a 13., 14. és 15. pont épp a helyén van.

3.

Lássuk először Veres András ellenvetését.²² A *Medvetánc*-vázlat nehezen megfejthető 15. pontja:

15. Freud: Ambivalencia, biszexualitás. A férfit feloldja a nő.

A záró mondat szerinte a férfi és nő kapcsolatára vonatkozik, amellyel kapcsolatban a *Szabad-ötletek jegyzéke* „merőben ellentétes pozíciót foglalt el”; az utóbbi „arról ír, hogy a nő a nemi szervével mintegy megesz, elemészt a férfi nemi szervet”. Szemben József Attilával, aki a pszichoanalízisben nagyon tájékozott laikus volt, nekem járatlan irodalmármént nehéz és talán felesleges is állást foglalnom az ilyesmi. A *Szabad-ötletek*

22 JAÖTC, 2:1309.

jegyzékének fantáziáit nem értelmezem, a látszólag ideillő, homoerotikus fantáziákat sem, mivel nem vagyok szakember, és különben sem az életrajzi József Attila a témánk, hanem az elméletíró. Ami ez utóbbit illeti: nem vagyok meggyőződve arról, hogy a *Medvetánc*-vázlat csakugyan férfi és nő kapcsolatáról ír. Talán óvatosabb, ha megmaradunk a pszichológia megszokott határai között, nem lépve ki az ember belső világából. Akkor viszont egyetlen emberről van szó, vagy, ha úgy tetszik, mindenkiről: a freudi elképzelés szerint minden ember belsejében megbúvó férfiről és nőről.

A vázlat a három gondolkodó legalapvetőbb tanítását foglalja össze. Hegel rendszerre egyetlen szót kap, Marx két mondatot. Freud két szóval és egy rejtelmes mondattal van elintézve. Megpróbálom ezt összekapcsolni a *Hegel – Marx – Freud* fő kérdésével.

(*Ambivalencia*) Bár Freud fő művei eredetiben és ma már magyarul is hozzáférhetőek, sőt magyarázatokkal ellátott, átfogó életmű-antológia is megjelent, mégis az a helyzet, hogy szakképzettség és analitikus tapasztalat nélkül a kívülálló bizonytalanul tájékozódik a bécsi orvos fejlődő eszmerendszerében, kötetlen szóhasználatában.

Az „ambivalencia” olykor az egyszerre működő ellentétes érzelmeket jelenti (József Attila is használja ebben az értelemben),²³ olykor az egyszerre működő, hasonló erejű „ösztön-ellentétpárokat”.²⁴ Laikusok által is számon tartott, nevezetes ambivalens érzelem az, amit a gyermek az azonos nemű szülő iránt érez az ödipális életszakaszban.²⁵ A költő a *Rapaport-levél*ben az ambivalenciát kifejezetten az Ödipusz-komplexussal kapcsolatban említi.²⁶ Az Ödipusz-helyzetnek nemcsak oka, de megoldása is az azonos nemű szülővel való azonosulás vágya. A megoldás során alakul ki a felettes-én: „a legnormálisabb esetben teljesen felszámolja az Ödipusz-komplexust, amelynek örökébe egy szigorú felettes-én lép”.²⁷

Az azonos nemű szülőhöz kapcsolódó ambivalens érzelmek korát lezáró, szilárd felettes-én lehetett a kulcsfogalom, amellyel a lelki fejlődést a költő logikailag összekapcsolta a *Hegel – Marx – Freud* alapkérdésével. A *Marx szimbolizmus*a című töredékben így ír: „A politikai állam, mint elnyomó szervezet überich.” Ötletének forrása lehetett akár a *Tömegpszichológia és énanalízis* (1921) is. Erős Ferenc értelmezését idézem:

A *Tömegpszichológia* gondolatmenete szerint „a céljukban gátolt szexuális ösztönök hozák létre az emberek közötti tartós kapcsolatokat”, s a tartós kapcsolatok lényege az *identifikáció*. A tömeg libidinózus szerkezete Freud szerint éppen azon alapul, hogy a ta-

23 JÓZSEF Attila, „Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben”, kiad. STOLL Béla, in „*Miért fáj ma is?*: Az ismeretlen József Attila, szerk. HORVÁTH Iván és TVERDOTA György, 417–474 (Budapest: Közigazgatási és Jogi Könyvkiadó–Balassi Kiadó, 1992).

24 Sigmund FREUD, „Három értekezés a szexualitás elméletéről”, ford. FERENCZI Sándor, in Sigmund FREUD, *Válogatás az életműből*, kiad. ERŐS Ferenc, 255–286 (Budapest: Európa Kiadó, 2003), 278.

25 „Az identifikáció már a kezdetektől fogva ambivalens.” Sigmund FREUD, „Tömegpszichológia és énanalízis”, ford. SZALAI István, in *uo.*, 551–562, 551.

26 „Az Ödipusz-komplexum lényegében a szeretet-gyűlölet dialektikájának, másként a lélek eleven ambivalenciájának a férfi tudattalanjában való lerögzítése.” JÓZSEF Attila, „*Rapaport-levél*”, kiad. HORVÁTH Iván, in „*Miért fáj ma is?*”, 357–386, 363.

27 Sigmund FREUD, „A nőiség”, in FREUD, *Válogatás az életműből*, 695–720, 713.

gok „énideáljuk helyére egy és ugyanazon tárgyat állították, és ennek következtében azonosultak, identifikálódtak egymással”. Freud leírja az ilyenfajta identifikációk kialakulását, sajátosan ambivalens jellegét s mindazokat a következményeket, amelyek az énídeálnak (más szóval felettes-énnek) az apába, az apát helyettesítő „apapótlékba”, vezérbe, valamilyen istenségbe vagy ideológiába helyezéséből fakadnak.²⁸

Ide illik a költő egy másik töredéke: „Mussolini Italia férje” (*Az animizmustól*). Vagyis: ha minden olasz Olaszország gyermeke, akkor minden olasznak Mussolini az apja. A felettes-én fogalmával meg lehet tehát magyarázni állami ideológiák kritikátlan elfogadását, vakhitet, „világnézettel megtöltött rohamosztagok” megjelenését (*Az új század új tudománya*). Az ambivalenciát elemezve eljutottunk a felettes-énhez, amelynek a költő nagy politikai fontosságot tulajdonított, mint más töredékei bizonyítják. De mi köze a felettes-énnek a biszexualitáshoz?

(*Biszexualitás*) Biszexuálisnak Freud, ha jól értem, azokat nevezi, akiknek sok olyan lelki tulajdonságuk van, amelyekkel inkább az ellenkező biológiai nemet szoktuk jellemezni. Szemben a szó köznyelvi használatával a saját biológiai nem iránti érdeklődés nem feltétlenül tartozik e tulajdonságok közé.

A kisgyermek biszexualitásáról (lelki hermafroditizmusáról) Freud sokszor megemlékezett.²⁹ Úgy képzelem, *A nőiség* (1933) című tanulmány lehetett a költő ötletadója. Ennek lapjain Freud mintha azt mondaná, hogy sok nő felnőttként is megőríz valamit gyermekkori biszexualitásából:

Nagyon gyakran fordulnak elő regressziók a preödipális kor fixációihoz: előfordul, hogy az élet folyamán többször váltakoznak olyan időszakok, amelyekben hol a férfiasság, hol a nőiesség kerekedik felül. Annak egy része, amit a férfiak „a nő rejtélyének” hívnak, talán a nő életében megnyilvánuló biszexualitásból származik.³⁰

Borgos Anna értelmezését idézem:

És ekkor következik a fő fejlődésbeli különbség a két nem között: a lányok nem képesek olyan maradéktalanul elfojtani Ödipusz-komplexusukat, mint a fiúk, akik épp kasztrációs szorongásuk következtében lépnek túl az Ödipusz-fázison, és azonosulnak a szuperegót képviselő apával. Ez a fajta azonosulás a lányok számára nem elérhető, s Freud szerint ez magyarázhatja kevésbé fejlett erkölcsi érzéküket és kevésbé „kérlelhetetlen” felettes énjüket.³¹

28 ERŐS Ferenc, „Bevezetés”, in *uo.*, 490–494, 490–491.

29 Például: Sigmund FREUD, *Esszék*, szerk. BUDA Béla (Budapest: Gondolat Kiadó, 1982), 284, 306–307, 422; Sigmund FREUD, *Bevezetés a pszichoanalízisbe*, ford. HERMANN Imre (Budapest: Gondolat Kiadó, 1986), 262.

30 FREUD, „A nőiség”, 715.

31 BORGOS Anna, „Pszichoanalitikus elméletek nőiségképe Freudtól a feminista pszichoanalízisig”, in *Társadalmi nemek: Elméleti megközelítések és kutatási eredmények*, szerk. KOVÁCS Mónika, 21–38 (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2017), 22.

Már maga Freud számított arra, hogy a „feministák nem veszik jó néven” szavait.³² A vita azóta sem ült el,³³ pedig a nők megőrzött biszexualitásában és felettes-énjük ehhez kapcsolódó fejletlen voltában akár valami vonzó és követendő példát is láthatnánk.³⁴

(*A férfit feloldja a nő.*) Nem a nőkkel volt probléma – nem belőlük lettek rohamosztagosok, majd frontkatonák –, hanem a fiatal férfiakkal. A freudi elmélet alapján válasszunk adhatunk arra, hogy miért oly fogékonyak a fiatal férfiak a hivatalos ideológiára. A fiúk a lányokénál sokkal erősebb felettes-énre tesznek szert, ezért férfikorukban sokkal jobban ki lesznek szolgáltatva az állami elvárásoknak, mint a nők. A kisgyermek még biszexuális; a férfi és női szerepeket – és a férfiszereppel együtt járó, erőteljes felettes-ént – csupán a családi és társadalmi nevelés hozza létre az általánosan elfogadott szokásrendnek megfelelően. Lehet, hogy a társadalomnak nem kellett volna ennyire polarizálnia minket? Lehet-e, hogy valamit meg kellett volna őriznünk gyermekkori biszexualitásunkból? Akkor viszonylagosabbnak látnánk a férfierények értékét, a vezetők iránti imádatunk pedig nem nélkülözné az ambivalenciát. Lehet, hogy a költő ilyesféle „alanyi” tényezőkkel egészítette volna ki a „tárgyi” világra összpontosító marxizmust. „Mint minden ember legkényesebb pontja nemisége, sőt rejtett nemisége, úgy a marxi elmélet is e ponton válik idegessé, itt bukik el” (*Az animizmustól*). Mindez csupán találgatás – de az több ennél, hogy a gyermekkori biszexualitás elhagyásával alakul ki a felettes-én, ez pedig összefügg az elnyomó állammal.

Az erkölcsnek és az államnak megfelelő felettes-ént a költő szorosan összeköti az agresszióval, az én-ösztönökkel. Ennek érdekében nem csupán követi, hanem radikalizálja is Freud elméletét, „minden tisztelem ellenére” (*A művészet kérdése és a proletárság*). Az agresszív én-ösztönök az ödipális korszak lezárultával a felettes-én köntösében lépnek fel. Ha nem kapcsolnánk ösztönérőt a felettes-énhez – Freud nem teszi –, akkor a felettes-én már a nemi ösztönökkel sem boldogulna. Ösztönt csak ösztön tarthat kordában.³⁵

32 FREUD, „A nőiség”, 714.

33 BORGOS, „Pszichoanalitikus elméletek nőiségképe”, 24–34.

34 Már a 19 éves József Attilával előfordult, hogy nem átalotta aláásni a felettes-ént, az erkölcs forrását, lásd például a *Szegényember szeretője* című verset: „Szegényember akkor lop, ha éhes, / Akkor se lop, de hát nagyon éhes.”

35 Jelentős eredményeket hoz a JAÖTC. Tverdota György (705–710) és Veres András (1300–1301) elemzi és meggyőzően állítja párhuzamba *A művészet kérdése és a proletárság*, az *Ázsia lelke* és a *Hegel – Marx – Freud ösztönfelfogását*. A nehézséget Tverdota keltezése okozza. Ő *A művészet kérdése és a proletárság* szövegét nem a késői művek közé helyezné el, hanem 1933-ra, legkésőbb az év közepére (710). A megoldás az lehet, hogy a költő elméleti szerkesztménye annyira az ellentétek játéka épült, hogy akkor sem kellett változtatnia rajta, amikor a bolsevizmustól eltávolodott. A sémával párhuzamba lehetett foglalni „a termelési erőket odakint s az / ösztönöket idebent...” (*A város peremén*). Egy helyesülhető proletárforradalom ugyanis – szemben a korábbi forradalmakkal és a bolsevik változattal – elvben nem hoz létre új, elnyomott osztályt. A proletárforradalmár ezért nemcsak osztálygyűlöletre képes (én-ösztönök), hanem látja az osztályhatárokkal fel nem tagolt emberiség távlatát is (nemi ösztönök): „14. Marx: Osztályharc. Az osztályharc fölismerése hozza létre egy osztálytalan társadalom megérzésének lehetőségét és szükségét” (*Medvetánc*). A rohamosztagosban és a bolsevikban viszont egyaránt vereséget szenvednek a nemi ösztönök, a béke. Az én-ösztön, az agresszió nyer (*Az új század új tudománya*).

Szerintem a 15. pont értelme gyermekkori nemi ambivalenciánk átmentése. A pre-ödipális kor biszexualitását nem kellene teljesen elfojtanunk, a férfiak és nők ne legyenek nemileg teljesen egyértelműek. Akkor a férfi könnyörtelen és merev felettes-énje a maga teljes pompájában ki se alakul, vagy ha kialakul, majd feloldja, felpuhítja női összetevőjének képlékenyebb felettes-énje.

4.

Fejtegetéseim végére értem. Rápróbálom a feltevést a költő *Sas* című versére:

Micsoda óriás sas
száll le a zengő mennybolt
szikláira. E szárnyas
a semmiből jött, nem volt.

A mindenséget falja
csilló azúri csőre.
Vaskarma tépi, marja
a meleg húst belőle.

S a fogoly világ hullat
könnyes üvegszemekkel
vércseppes pihetollat.
Ez a pirosló reggel.

E madár könnyű röpte
a létet elragadta.
Nincs magasság fölötte
és nincs mélység alatta.

Az egyik szárnya lelkem,
a másik szárnya Flóra.
Én őt váltom és engem
ő vált így új valóra.

Két értelmezését ismerem. Sem Beney Zsuzsa, sem Szabolcsi Miklós nem tartja kifogástalan szerkezetű, értelmileg jól felépített műnek.³⁶ Talán úgy gondolták, hogy a versen rajta hagyhatta nyomát a betegség. Nem szállok vitába egy ilyen nézettel. Engem a *Sas* kései Van Gogh-képekre emlékeztet. Levelezéséből tudjuk, hogy a festő akkor már

36 Összefoglalóan lásd: SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár: József Attila élete és pályája, 1930–1937*, Irodalomtörténeti füzetek 41 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1998), 826–828.

olykor színkeverés nélkül használta a festékeket, úgy, ahogy a tubusból kinyomta őket, hogy elevebb és tisztább színekhez jusson. Lehet, hogy a *Sas* esetében is a betegség tehető felelőssé a roppant éles és kemény, ugyanakkor valószínűtlen megvilágítáért, amelyben minden részlet pontosan kivehető. Ha így történt, ha a költőt a pszichózissal határos neurozisz³⁷ segítette hozzá, hogy hajszálpontosan fogalmazzon, akkor is úgy gondolom, hogy az olvasónak érdemes megpróbálkoznia egységes értelmezés kialakításával. A költő maga komolyan vette szövegét. Sokat dolgozott rajta (fennmaradt a pizskozat mellett két, szintén javításokat tartalmazó tisztázata is), majd közzétette a *Színházi Élet* egyik, 1937. évi kora nyári számában.³⁸

A *Sas* engem eredetileg a 16–17. századi emblémákra emlékeztetett. A legtöbb embléma egy-egy fa- vagy rézmetszetű képből és az azt magyarázó epigrammából állt. Mivel az embléma képmagyarázat, szükségképpen a legkonkrétabb, egy megfejtésű allegóriák közé tartozik; olyan, mint egy találós kérdés. Ez a körülmény rendkívüli kihívás elé állítja az értelmezőt, hiszen az allegóriáknak kimondható jelentésük van. A vers szerintem eleget tesz ennek a követelménynek: szerkezete egyszerű, előadásmódja következetes. Az nehezíti az emblémának minősítést, hogy a versben szereplő különös szárnyas képen aligha ábrázolható. Ilyen madarat csak belső látással lehet szemügyre venni.

A vers örülségre valló vonásait egyes kortársak jóindulatúan látomásnak értették. A *Pesti Napló* egyik 1938-as számának szerkesztője, midőn kéziratból újra közölte, ismeretlen okból nem *Sas*, hanem *Látomás* címet írt fölé,³⁹ szerintem pontosan határozva meg az ókori zsidó prófécia-irodalomban gyökerező, a kereszténységben átalakuló műfaját, amelyben a próféta olyan dolgokat oszt meg közönségével, amelyeket belső érzelkeivel előzőleg megtapasztalt (például Jer 1, 11), közben hangsúlyozza látomásának túlvilági, isteni eredetét (például Jer 1, 9), és ismerteti a látottak politikai következményeit (például Jer 1, 18). Azt, hogy nem pusztán örülségről van szó, a próféta tiszteletre méltó élete szavatolja; József Attilánál ennek a költőszerep felel meg.

A szürrealizmus divatja idején a látomás műfaj választása aligha számított különségnek. Értékesek Szabolcsi Miklós képzőművészeti párhuzamai (René Magritte, Max Ernst), az pedig szerintem telitalálat, amikor „a kor egy mindenütt látható jelére, a német birodalmi sasra” utal. (Esetleg hozzá vehetjük a karmai közt vesszőnyalábot és csatabárdot tartó római sast is, a fasiszmus hadi jelképét.) Az 1945-ben befejeződött háború a szovjet történetírás szerint 1941 nyarán, az európai tankönyvek szerint csaknem két évvel korábban kezdődött, de egyesek már az 1930-as évek második felében lezajlott, szovjet és német támogatással megvívott spanyol polgárháborút is ide sorolnák. Előzménynek tekintik a fasiszta Olaszország 1935–36-os abesszíniai mérgezgáz-háborúját és a Kína elleni japán támadásokat, amelyek az 1931-es mukdeni incidenssel kezdődtek. Az évtized közepén sokan, köztük írók, mint Karinthy, politikusok, mint Churchill, világháborútól tartottak, a náci Németországot tekintve legfőbb veszélyfor-

37 CSERNE István, „Mitológia és diagnosztika: József Attila kórképe”, in „Miért fáj ma is”..., 43–64, 63.

38 JÓZSEF Attila, *Összes versei*, kiad. STOLL Béla, 2 kötet. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984), 2:387; JÓZSEF Attila, *Összes versei: Kritikai kiadás*, kiad. STOLL Béla, 3 kötet. (Budapest: Balassi Kiadó, 2005), 2:467.

39 Uo.

rásnak. József Attila is közjük tartozott. Arra törekedett, „hogy mi ne legyünk német gyarmat” (*Hazám*). Az antifasiszta összefogásnak, a népfront-politikának híve, korábban sürgetője volt. Az osztályharc hetyke hangja ekkor sem halkult el (*Születésnapomra, Gyönyörűt láttam*), de megjelent a *Hegel – Marx – Freud*ban hiányolt alanyi szempont is, az a kérdés, hogy a politikai ellenfél lelke miért áthatolhatatlan: „Zsoldos a férfi, a nő szajha, / szívüket el nem érhetem” (*Március*). Őhozzájuk szólt a költő védelmi jellegű, az ellenfeleket lefegyverezni óhajtó háborús lírája (*Egy spanyol földműves sírverse* és esetleg a hasonló gondolatmenetű *Két hexameter*). Talán a – szovjetellenes vonatkozásai miatt népszerű – *Világosítsd föl* is e háborús vagy háborúváró lírához sorolható. A „hogy ne legyen a gyerek hiába” sort én a kötelező katonai szolgálatra értem, az utolsó versszakot pedig az agresszív ösztönökre. Nélkülük az ödipális szakasz hiába zárulna le a felettes-én kialakításával, a gyerekből sose lehetne rohamosztagost vagy katonát csinálni:

Nézz a furfangos csecsemőre:
bömböl, hogy szánassa magát,
de míg mosolyog az emlőre,
növeszti körmét és fogát.

Akár helytálló, akár nem Szabolcsi ötlete, a versbeli sasnak legfeljebb csak asszociációs mezéjében kaphat helyet a III. Birodalom jelképe. Pusztító mivoltában hasonlít rá, de nem azonos vele. A birodalmi sas evilági jelkép, a versbeli nem.

A 4. versszak leszögezi, hogy „a létet elragadta”, tehát ő maga a léten kívül helyezkedik el. Az 1. versszak meghatározza helyét: „a zengő mennybolt szikláira” száll le. A mennybolton levő sziklák a túlvilág sziklái. A „zengő” a túlvilág legtermészetesebb jelzője (például Zsoltárok 148, 1–5, Lk 2, 13–14). A 2. versszak „azúri” szava is lehet, hogy ide tartozik, és a sas égi (földöntúli) mivoltát jelzi; például a halászsas kékesfekete csőre aligha „azúri”.

Létünk – enyhén szólva (hiszen a 2–3. versszakban mindent elpusztít) – szabályozója, de ő maga nem része a létnek: mi az? Mi az, ami kívülről irányít minket? A zengő menny azúri csőrű lakója: ezek isteni tulajdonságok. Egy szigorúan ateista rendszerben, amilyen József Attila költészete, a sas nem lehet állatalakú isten, csak jelkép, és nem jelképezhet egyebet, mint közös sorsunk személytelen irányítóját, a történelem előrehaladásának elvét. Hegel gépezetét, amelyet Marx a fejéről a talpára állított.⁴⁰

Ha így lenne, akkor érthetővé válnék az 1. versszak megszakított időbelisége: „E szárnyas / a semmiből jött, nem volt.” A *Hegel – Marx – Freud* alapkérdésénél vagyunk: „Hol csúszott hiba a számításba?” Amikor Németországban a termelőeszközök fejlődése hatalmas szintet ért el, megteremtve a szocializmus tárgyi feltételeit, akkor illantak el az alanyiak. Nem a szocializmus korszaka köszöntött be, ahogy az elmélet megjósolta, hanem a náciizmusé, amelyet senki sem látott előre: „a semmiből jött, nem volt”. A látomás látója, a prófétaköltő a látomások jelen idejét használja (most lát, most tudó-

40 MARX Károly, *A tőke*, ford. RUDAS László és NAGY Tamás, Marx politikai gazdaságtana 3 (Budapest: Szikra Kiadó, 1948), 23.

sít: „óriás sas / száll le”), de a megfigyelt jelenség előzmény nélküli voltáról történetíróként számol be, fontosságot jelző nyomatékkal: két, rokonértelmű kifejezéssel.

A pusztítást (2–3. versszak) így fogja fel Beney Zsuzsa, akit Szabolcsi Miklós egyetlen idéző:

Hatalmas és kegyetlen pusztulás-pusztítás-víziót látunk, az „egymást valóra váltó” két szerelmes madáralakban tépi, marja a mindenséget, „a létet elragadta”. Elsősorban nem is ez a szörnyű és véres megsemmisítési harc tölti el félelemmel, döbbenettel és viszolygással az olvasót, hanem a József Attila költészetében oly elemi biztonsággal megszokott kontroll hiánya. A pusztítás kényszere szinte autonóm erővel tör be a versbe, s teszi azt értelmében-szerkezetében is zavarossá.⁴¹

Szerelmesekről eddig egyetlen szó nem esett. Nem ők pusztítják el a világot, hanem egy minden korábbinál hatalmasabb, második világháború. A történelem e kegyetlen fordulatának a német birodalmi sasra emlékeztető ragadozó a jelképe. A háború könyörtelen metaforáit az ember szemlélheti „félelemmel, döbbenettel és viszolygással”. Ez helyénvaló, és nem jelenti a költőre jellemző összpontosítás hiányát.

A 3. versszak utolsó sorában megbizonyosodunk arról, hogy látomással van dolgunk. A beszélő eddig arról beszélt, ami belső látása révén jutott a tudomására. Most szembeállítja ezt azzal, amiről érzékelő látással értesült körülbelül ugyanakkor („Ez a pirosló reggel”). Még az is kiderül, hogy a külső és a belső látvány között szünekdokhékapszolat van: a látomásban is szerepet játszik – a vércseppek révén – a piros szín, akárcsak a látványban, a kora reggeli fényben is. Feltételezhető, hogy a szünekdokhék révén a külső látvány érzékelése helyezte működésbe (aktivizálta) a belső látószervet.

A 4. versszak első felében megint átveszi a szót a látótól a történetíró. Megszakad a látomás jelen idejű előadásmódja, hogy megtörténhessen egy fontos, időbeli elhatárolás. A magyar nyelv viszonylagos előidejűséget kifejező *-t*-je (a „múlt idő” jele) a háború végét jelzi. A teljes pusztítás végbement. Már nincsenek felzaklató metaforák. Ez már súlytalan, elvont, fogalmi nyelv. A történetfilozófia erőfeszítés nélkül gyilkol. A történetíró rögzíti, hogy „E madár könnyű röpte / a létet elragadta”. A gépezet zajtalanul tovább forog, a történelem előrehaladásának személytelen elvén semmit nem fogunk számon kérni. A versszak második felében visszatérünk a látomás jelen idejéhez. Még egyszer rögzítjük, látjuk, hogy minden eltűnt, a pusztítás teljes. „Nincs magasság fölötte / és nincs mélység alatta.”

Fontos ez a többszörösen megfogalmazott időbeli határ. Tudnunk kell, hogy a világ maradéktalanul elpusztult. Csak így tud érvényesülni az utolsó, 5. versszak poénja. Csak a vers legutolsó két szavából derül ki, hogy a megsemmisült világ helyén új világ támad: „Én őt váltom és engem / ő vált így új valóra.”

Hogy mi ez az „új való”, azt természetesen nem tudjuk. Más versében (*Majd emlékezni jó lesz*) is előfordul egy ilyen, háború utáni világ titokzatos és vonzó távlata, de azt 1935. október 24-én keltezte, bő másfél évvel a *Sas* előtt:

41 SZABOLCSI, *Kész a leltár*, 827.

Majd a kiontott vértócsa fakó lesz
s mosolyra fakaszt mind, ami ma bánt,
majd játszunk békés állatok gyanánt
és emlékezni s meghalni is jó lesz.

A *Medvetánc*-vázlat alapján meg lehetne tippelni az új valót. Kései költészetében az „új világ” köré egész mitológiát épített a költő,⁴² de csak itt, a *Sasban* és a *Medvetáncban* sejte-ti meg, hogy ennek titka az új, biszexuális férfi és az új, biszexuális nő, a sas két szárnya:

Az egyik szárnya lelke,
a másik szárnya Flóra.

Szerelmi egyesülés-e ez? Aligha. A madárszárnyak részt vesznek a repülésben, de nem érintik meg egymást. Testi kapcsolat? Nem. Az „egyik szárnya” nem én vagyok, hanem csak a „lelke”. Akkor szimmetrikusan a „másik szárnya” sem Flóra, hanem Flórának is csak a lelke, szünekdokhéval a rész (Flóra lelke) helyett az egészet (Flóra) nevezve meg. Két lélek együttműködése, de nem egyesülése.

A lelke ad valamit az övének, az övé ad valamit az enyémnek. Ettől tud az embe-riség a pusztítás után új életre kelni:

Én őt váltom és engem
ő vált így új valóra.

A feltevés szerint én az ő lelkének férfi-összetevőt adok, ő az enyémnek nő-összetevőt. Újfajta emberek leszünk. Egy kicsit kevésbé elvhű férfiak, akik nem halnak meg egy gondolatjelért. Egy kicsit elvhűbb nők, akik meghalnak érte. Csak ennyi, amit az új vi-lágról tudunk.

Régen is *vates* volt József Attila, költészetében régen is szerepelt új világ. A régi új világ tökéletes volt, szemben a meglevővel, amely tökéletlen. Íme (*A város peremén*):

s megszerkeszti magában, mint ti
majd kint, a harmóniát.

Az újabb új világ távolról sem tökéletes. Nem jó, csak valamivel jobb, mint a mostani világ, amely háborúra készül (*Ős patkány terjeszt kórt...*):

Majd a szabadság békessége
is eljön, finomul a kín –
s minket is elfelednek végre
lugasok csendes árnyain.

42 HORVÁTH, *Gépeskönyv*, 308–312.

A felettes-én felpuhításának törekvése jól beleilleszkedik a kései József Attila békevágyó politikai munkatervébe. Odaillik a *Szerkesztői üzenet* és *A Dunánál* mellé. A *Szép Szó* folyóiratcím is azt az óhajt fejezi ki, hogy a társadalmi érdekelletéteket szép szóval (testet öltött érvel) juttassuk kifejezésre, ne pedig tettekkel. Az előfizetési felhívás (T. C.!) szerint a folyóirat ellenfele „a világszerte fellépő erőszak”, az, hogy a „nyers erőszak, mint a történelem folyamán annyiszor, ma ismét elpusztítással fenyegeti a kultúrát”. „»Nemzeti öntudat« »osztályöntudat«, »faji öntudat« önállósították magukat és szét akarják tépni az emberiséget”.

A 4. versszakra az emblemikus madár alaposan átalakult. A III. Birodalom eltűnt az asszociációs mezőből. Nem is találtam ideillő sast, csak keselyűt. Azt a biszexuális anyamadarat, amelynek péniszjelkép-farka fontos szerepet játszik Leonardo da Vinci híres, gyermekkori álmában vagy fantáziájában. A fantázia elemzésében Freud a keselyűt mint anyajelképet mutatja be,⁴³ majd eljut az óegyiptomi Mut istennőhöz: „Ezt a keselyűfejű anyai istennőt az egyiptomiak legtöbbször fallikusan ábrázolják; testén, melynek a keblei nőies jelleget adnak, egy férfi hímtagot viselt erigált állapotban.”⁴⁴

A *Sas* zárlatának új világa nem magányos, de nem is állandó motívum az utolsó korszak szerelmi költészetében. Gondolatvilágát, „e szesztelen szerelmet” (*Ha nem leszel...*) a Flóra-sorozat több versével párhuzamba állíthatjuk, de mellettük a régiesebb, férfi-dominanciájú szerelmi ideológia is érvényben marad. Az 1936 őszi *Nagyon fáj* beszélője a nő legfőbb értékének azt tartja, hogy az őt kiválasztó férfit boldoggá tegye („Azt tagadta meg, amit ér”), ő viszont ne törekedjék boldogságra („puszta kénye végett”), a körülbelül egy évvel későbbre tehető *Szaggatlak, mint a fergeteg...* pedig oktatásban részesíti a nőt abban a tekintetben, hogy a közösülés során ki az irányító fél:

Szaggatlak, mint a fergeteg az erdőt.
Zúgj és nyögj. Vigyázz: ez küzdelem.

5.

A *Hegel – Marx – Freud* tervezett II. részének alapeszméjét a költő a *Medvetánc*-vázlatban papírra vetette, de már nem dolgozta ki. Amit előadtam, nem feltevés, csak találgatás. Egy feltevés elvben igazolódhat, az én fejtegetéseim igazságát viszont – mivel a szóban forgó mű sohasem készült el – elvileg sem lehet, a legtávolabbi jövőben sem lehet majd bebizonyítani.

(A József Attilának tulajdonított ötlet érdekessége, hogy a II. világháború után a gazdaságilag legfejlettebb országok jelentős részében a nemi önazonosságnak nagyon változatos színeképe alakult ki. Ezek az országok immár hetvenöt esztendeje nem vívnak egymással világháborút.)

43 A késő ókori Hórapollón szerint csak nőtény keselyűk léteznek. Sigmund FREUD, „Leonardo da Vinci egy gyermekkori emléke”, ford. VIKÁR György, in FREUD, *Esszék*, 253–326, 278. (Nem tudok arról, hogy Leonardo Hórapollón-ismeretét sikerült volna valószínűsíteni.)

44 Uo., 284.

VERES ANDRÁS

Ötlettől a rekonstrukcióig

Horváth Iván legújabb dolgozatához

Horváth Iván *A Hegel – Marx – Freud alapötlete* című tanulmányában felújítja a kettőnk között már régóta folyó vitát, amely – minthogy mindketten meglehetősen konok bajvívók vagyunk – kezdett termékletlenné válni. Ámde most új felismerésekkel és javaslatokkal állt elő, amelyek (sietek előre leszögezni) fölöttébb figyelemre méltók, és segíthetik eszmecesterünket elmozdítani a holtpontról. Előljáróban, ahogy ő is, a magam nézőpontjából igyekszem összefoglalni vitánk fontosabb témáit és állomásait.

Előzmények (1): a szövegváltozatok problémája

(Helyet a 7. pontnak)

A Hegel, Marx, Freud című tanulmány először a *Szép Szó* nevezetes, József Attila emlékének szentelt, 1938. január-februári számának 16–23. lapján jelent meg.¹ A sorszámozott, hat pontra tagolt szöveghez a szerkesztők szükségesnek látták hozzáfűzni, hogy „1936-ban kezdett, befejezetlenül maradt tanulmány”.² Az értekező életművet először egybegyűjtő, Szabolcsi Miklós által sajtó alá rendezett kritikai kiadás még a *Szép Szót* használta forrásként.³ Sokáig úgy tudtuk, hogy a tanulmány elkészült első része is töredékben maradt (a második rész egyáltalán nem készült el), amíg Horváth Iván 1991-ben nem publikálta egyik könyvében (mintegy mellékesen, a József Attila költészetének változó transzcendencia-felfogását illusztrálva vele) az első részt lezáró 7. pont szövegét.⁴ 1986-ban ugyanis szerencsés véletlen folytán gazdag kéziratilet került elő a költő elveszettnek hitt értekező szövegeiből. *A Hegel – Marx – Freud* (a továbbiakban:

* A szerző a BTK Irodalomtudományi Intézet emeritus professzora, a József Attila kritikai kiadás társszerkesztője és társszerzője.

1 JÓZSEF Attila, „Hegel, Marx, Freud”, *Szép Szó* 6, 21. sz. (1938): 16–22. A *Szép Szó* a vesszős címváltozatot közölte, a fennmaradt korrektúrapéldányon azonban a gondolatjeles címváltozat található.

2 Uo., 16.

3 JÓZSEF Attila, *Összes művei: Cikkek, tanulmányok, vázlatok*, kiad. SZABOLCSI Miklós, József Attila összes művei 3 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1958), 262–269. Érthető, hogy a szövegközlésben és a jegyzetekben egyaránt a vesszős címváltozattal él, ugyanakkor a tartalomjegyzékben – meglepő módon, indoklás nélkül – a gondolatjeles címváltozatot szerepelteti. Szabolcsi Miklós ismerte az előkerült (javított) korrektúrapéldányt, lehet, hogy itt annak címváltozatát érvényesítette. Vö. uo., 262, 454, 468.

4 HORVÁTH IVÁN, *A vers: Három megközelítés*, 2000 könyvek (Budapest: Gondolat Kiadó, 1991), 43–45. Horváth Iván itt és számos későbbi tanulmányában a vesszős címváltozatot részesítette előnyben.

HMF) esetében nemcsak a 7. pont vált ismertté (bebizonyítva, hogy József Attilának végül sikerült befejeznie tanulmánya első részét), hanem a kisebb-nagyobb, töredékben maradt szövegváltozatai is, közöttük két terjedelmesebb, melyek a *Szép Szó*-változatnál radikálisabb Marx-kritikát tartalmaznak.⁵

A szövegek váratlan előkerülése csak lassan érezte hatását a József Attila-kutatásban, föltehetően az időben elhúzódó szövegközlés sajátos körülményei miatt.⁶ Az értelmező munka azt követően kapott új lendületet, hogy a Bognár Péter–Buda Borbála szerzőpár (mindketten az új szövegkritikai kiadáson dolgozó textológiai csoport tagjaként)⁷ beszámolt a *HMF*-hez kapcsolódó változatokról a 2007 januárjában Szegeden megtartott tudományos tanácskozáson.⁸ Az egyik fő kérdés az volt, hogy a 7. pont miképp kapcsolódik a megjelent szöveghez, és ha már József Attila megírta, miért maradt el a nyomdához került szöveg végéről.

Horváth Iván és munkatársai azt feltételezték, hogy a költő föltehetően szerkesztőtársa, Fejtő Ferenc rábeszélésének engedve döntött a 7. pont átdolgozása és a tanulmány első hat pontjának publikálása mellett, tehát a 7. pont a gépirat folytatásának tekintendő. Fejtő úgy lett részese a történetnek, hogy a gépiraton idegen kézzel írt javítások is találhatók, amelyeket tőle származtattak, minthogy ő volt a marxizmusban leginkább jártas szerkesztőtársa József Attilának. Úgy vélték, hogy az antibolsevista, de még mindig marxista Fejtő föltehetően ragaszkodott Marx és Engels ifjúkori munkáinak védelméhez, ezért elfogadhatatlan volt számára, hogy József Attila nem állja ezeket is támadni a hetedik pontban. Ezért lebeszélte a költőt az utóbbi közreadásáról, illetve rábeszélte arra, hogy dolgozza ki részletesebben, meggyőzőbben a befejező pontot.⁹ Stoll Béla azonban (szóban) megcáfolta e hipotézist, az idegen kéz gazdáját Ignotus Pállal azonosította, és ezt Horváth Iván is elfogadta. Én is kétségesnek tartottam történetüket, nem látva különbséget a 7. pont és a többi szövegrész kritikai beállítottsága között. (Én viszont megírtam ezt.)¹⁰

5 A [Nem szükséges, hogy] és az [egymástól. Csak ott hatol] kezdetű szövegváltozatokról van szó.

6 Szabolcsi Miklós a korábbi kritikai kiadás készítésekor még nem ismerhette a *HMF* utolsó pontját. De nem vette figyelembe a *Kész a leltár* című könyvében sem. Vö. SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár: József Attila élete és pályája, 1930–1937*, Irodalomtörténeti füzetek 41 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1998), 710–713.

7 A textológiai csoportot Horváth Iván és Fuchs Anna vezette.

8 A József Attila Társaság által rendezett konferencia teljes egészében a *HMF*-fel foglalkozott. A szerzőpáros beszámolója utóbb megjelent: BOGNÁR Péter és BUDA Borbála, „A Hegel – Marx – Freud textológiai problémái”, *Literatura* 34 (2008): 69–75.

9 Ez a feltételezés megtalálható Bognár Péter és Buda Borbála cikkében is: „A záró rész leválasztásában tehát elsősorban Fejtő közreműködését kell látnunk. De mivel magyarázható, hogy József Attila, aki e tanulmányában eljut a fiatal Marx kritikájáig, beleegyezik a tanulmány lényegét magában foglaló záró rész elhagyásába? Véleményünk szerint azzal, hogy szerkesztőtársa, aki még a *Gazdasági-filozófiai kéziratok*ban látta a marxizmus alapjait, nem szívesen közölte volna annak kritikáját a folyóiratban. Ennek eredményeképpen jöhetett létre az a kompromisszum, hogy a tanulmány első hat pontja a folytatás ígéretével jelenik meg, így odázva el a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* bírálatának kényes kérdését. Ez a megoldás azonban ideiglenesnek volt szánva.” Uo., 75.

10 VERES András, „Egy ismeretlen József Attila”, *Literatura* 34 (2008): 76–101, 86–88.

Horváth Iván 2012-ben – felülvizsgálva korábbi álláspontját – már úgy gondolta, hogy József Attila valójában akkor írta meg a 7. pontot, amikor a korrektúrárt javította, tehát ahhoz kapcsolódik.¹¹ A 2018-as kritikai kiadás pedig úgy foglalt állást e kérdésben, hogy a 7. pont valóban az első rész lezárása, és később készült el, mint ahogy az első hat pontot tartalmazó szöveg nyomdába került. De a 7. pont kéziratát lapszámozása egyértelműen a gépirathoz köti (melyet a költő visszakapott a nyomdától), nem a nyomdai levonathoz. Azaz a szövegkészítés folyamatát illetően Horváth Iván korábbi feltételezése a helytálló, függetlenül a Fejtő Ferencsel kapcsolatos kombinációtól. József Attila nem a korrektúrapéldány javításakor írta ugyan a 7. pontot, de azzal a nyilvánvaló céllal, hogy beemelje az első részbe. A javított kefelevonat azonban nem tükrözi szándékát, föltehetően azért nem, mert a szerzői javítás félbeszakadt.¹²

(Mi tartozik össze mivel?)

Magam is a 2007-es konferencián próbáltam először rendet teremteni a *HMF* bonyolult szövegegyüttesében. Előadásom javított változata a *Literatura* 2008/1. számában jelent meg,¹³ együtt a Bognár–Buda-féle beszámolóval és a *HMF* főszövegének és valamennyi szövegváltozatának közreadásával.¹⁴ A változatok összefüggéseit a Horváth Iván és csapata által gondozott és azonosított szövegek alapján vizsgáltam.¹⁵ Csak később derült ki, hogy a *HMF*-hez sorolt [*Nem volt olyan*] kezdetű töredék valójában Kőhalmi Bélának a költők és írók olvasmányélményeit firtató körkérdésére próbált válaszolni, az [*Ekkor azonban elvlasztják*] és a [*Freudhoz*] kezdetű töredékek pedig a költő éveivel korábbi, *A művészet kérdése és a proletárság* című írásának részei.¹⁶

Tanulmányomban nem foglaltam állást a *Szép Szónak* küldött változat és a radikális szövegek időrendjét illetően.¹⁷ Csak később vált világossá számomra, hogy József Attila szándékosan tompítani igyekezett a közlésre szánt szövegben a korábbi változatok Marx-kritikáját. A 7. pont pozícióját félreértettem. Úgy képzeltem el – minthogy elfogadtam annak feltételezését, hogy József Attila *elhagyta* –, hogy a költő először megírta az első rész teljes változatát (ez lett volna a hét pontból álló összöveg), de, ha nem is külső rábe-

11 HORVÁTH IVÁN, „A Hegel – Marx – Freud szövegtörténete”, in *Egy közép-európai értelmiségi napjainkban: Tverdota György 65. születésnapjára*, szerk. ANGYALOSI Gergely, 55–68 (Budapest: ELTE BTK, 2012), 59–60.

12 JÓZSEF ATTILA, *Összes tanulmánya és cikke 1930–1937: Kritikai kiadás*, szerk. TVERDOTA György és VERES András, kiad. SÁRKÖZI Éva, 2 köt. (Budapest: József Attila Társaság–L'Harmattan, 2018), 2:1293. A továbbiakban: JAÖTC.

13 VERES, „Egy ismeretlen József Attila”, 76–101.

14 JÓZSEF ATTILA, „Hegel – Marx – Freud”, *Literatura* 34 (2008): 102–112; JÓZSEF ATTILA, „Változatok a Hegel – Marx – Freud című tanulmányhoz”, *uo.*, 113–130.

15 Elfogadtam azt is, hogy Horváth Iván és társai a *HMF* főszövegét úgy állapították meg, hogy az eredeti, teljes változatot (tehát az első hat pontot tartalmazó gépiratot és a kéziratban fennmaradt 7. pontot) összevonták az ebben *nem szereplő* javítást tartalmazó korrektúrapéldánnyal, ami nyilvánvalóan *kompiláció*, minthogy maga József Attila *nem egyesítette* a két változatot. Az új kritikai kiadás már mindkettővel főszöveg-változatként számol. Vö. VERES, „Egy ismeretlen József Attila”, 79.

16 Az új kritikai kiadásban tételesen fel vannak sorolva a hibás szövegazonosítások, lásd: JAÖTC, 2:1226.

17 VERES, „Egy ismeretlen József Attila”, 89.

szélésnek engedve, hanem mivel maga volt elégedetlen a 7. ponttal, ideiglenesen elhagyta, és ez lett volna kiindulópontja a végül el nem készült második résznek.¹⁸ Így kapta az első hat pont a római I-es számot, a végén pedig annak feltüntetését, hogy folytatása következik. Valójában a 7. pont csak annyiban előlegezi meg a második részt, hogy még nyomatékosabbá teszi a marxi tan pszichoanalitikus kiegészítésének szükségességét.¹⁹

A szövegváltozatok pozicionálása komoly interpretációs erőfeszítést igényelt, ennek érzékeltetésére hozom fel a következő példát. Első nekifutásra, meglehetősen bátor és botor módon, megkíséreltem a szövegváltozatokat aszerint csoportosítani, hogy melyik részhez kapcsolhatók: az elkészült elsőhöz vagy az el nem készült másodikhoz. Úgy gondoltam, hogy az első rész ismeretében következtetni lehet a hasonló (vagy éppen azonos) témájú töredékekre, a többit pedig a másodikhoz sorolhatom. Nemcsak Horváth Iván téves szövegazonosításai vezettek félre, hanem az a – mindmáig megfejtetlen – körülmény is, hogy a valamikor 1933 nyara és 1934 ősze között született talános írásműnek, *A művészet kérdése és a proletárságnak utolsó (Az ösztönök dialektikája alcímű)* fejezete szoros megfelelést mutat a költő kései – 1936-os, 1937-es – műveiben kifejtett ösztön-felfogásával.²⁰

József Attila ugyanis azt írja ebben a tanulmányában, hogy az ösztönök mélyebb szinten helyezkednek el, mint az erkölcsök:

Az erkölcsi, eszményi én motorikus erejét, amellyel ösztönerőt képes elfojtani, csak is ösztönerő szolgálthatja, magának az erkölcsnek, az eszménynek, semmi ereje nem lehet, ha ösztönerő nem áll mögötte. [...] Az erkölcsök, az eszmények – akár tudatosak, akár tudattalanok – is csupán fegyverei az ösztönöknek, amelyek a döntésig tehetetlen

18 Lásd: uo., 86–88, 94. Tulajdonképpen József Attila valóban elhagyta a 7. pont első, még kidolgozatlan változatát.

19 Horváth Iván később megbírált érte: „Veres András olykor mintha megfedkedznék arról, hogy a *Hegel – Marx – Freud* nem készült el, mintha benne József Attila *máris sort kerített volna* – főleg a 7. pontban – Marx freudista bírálatára.” HORVÁTH, „A *Hegel – Marx – Freud* szövegtörténete”, 61. Ez így nem pontos. Egyrészt a 7. pontban (és már a 6.-ban is) József Attila valóban bírálja a marxi tant a pszichoanalízis felől, másrészt éppen az el nem készült második részt *megelőlegezőnek* vélt töredékek alapján (melyeket Horváth és csapata tévesen sorolt a *HMF*-hez) következtettem erre.

20 A problémát elsősorban az okozza, hogy *A művészet kérdése és a proletárság* első és második fele merőben más fejlődéstörténeti helyet jelöl ki szerzője pályáján. Az első két pont még a mozgalomban aktívan részt vevő, *magabiztos hittel* rendelkező költő álláspontját mutatja, aki számára evidens, hogy a világtörténelmi küzdelem két főszereplője a polgárság és a proletariátus, az utóbbi pedig az egész emberiséget képviseli, mint ahogy az is, hogy a művészet is részese a politikai és társadalmi hatalomért folytatott harcnak. Az írás további pontjai viszont radikálisan eltérő pozíciót képviselnek. A *Történelem és dialektika* című alfejezet ellentmond mindannak, amit József Attila 1930 és 1933 között a dialektikáról írt, amikor *objektív* (az univerzumra vonatkozó) mozgástörvénynek tekintette. Itt viszont *szubjektívizálja*, immár csak *ismeretelméleti* érvényt tulajdonít neki, és szembeállítja a történetiséggel. József Attila „indeterminista” pozíciója a szöveget mintegy párhuzamosnak mutatja az 1933 végén, 1934 elején írt *Eszmélet*-ciklussal. A tanulmány utolsó, *Az ösztönök dialektikája* című része pedig a költő 1936-os, 1937-es, kései műveiben kifejtett *ösztönelméletével* mutat rokonságot.

személyt arra sarkallják, hogy az egyik ösztönecsoport tárgyát válassza a valóságban el-
érendő tárgyul.²¹

József Attila egyenesen *bírálja* Freudot azért, mert az „ösztönös én” és a „felettes, erköl-
csi, eszményi én” között feltételezi a küzdelmet, s ennek alapján magyarázza a neuró-
zist, az idegességet. (Az idézett szövegek *A művészet kérdésének* éppen abban a részében
találhatók, melyet – önálló töredékként – a *HMF*-hez soroltak.)

Csakhogya a költő szinte szó szerint azonos módon foglalt állást a kétségtelenül ké-
sei [*Forradalom idején*] kezdetű töredékben is:

Forradalom idején, mint mondani szokták, „az elfojtott ösztönök” előtörnek s érvénye-
sülni akarnak. Ez így tévedés. Ösztönt csakis ösztön tarthat elfojtásban.²²

Az egyezések alapján úgy véltem, hogy bár a *HMF* el nem készült második részében
bizonyára Freud képviselte volna a helyes megoldást, de József Attila vele szemben
is kritikus lett volna, még hozzá *Marxra hivatkozva*. Erre következtettem a [*Nem volt
olyan*] kezdetű töredék fogalmazásmódjából („Ha Freudot és tanítását marxi dialektiká-
val elemzem”),²³ [*A társadalom alapja biológiai*] kezdetű töredék koncepciója (erről írá-
som befejező részében lesz szó), valamint *A művészet kérdése* súlyos, összegező megállá-
pítása alapján (amely egybecseng az 1936-os *Ázsia lelke* című recenzió álláspontjával is):

Amint az ellentmondásokkal terhes kapitalista termelési módon épül fel a polgári társa-
dalmi rend és erre mint alapra helyezkedik az ideológiai felépítmény, végső fokon a tu-
domány, a vallás, a művészet és a filozófia, úgy épül fel az ellentétes érdekű ösztönök vi-
szonyán az emberi lélek és végső fokon a tudat minden formája.²⁴

Az utóbbi írást illetően tévedtem, valójában arról van benne szó, hogy a marxizmus és
pszichoanalízis kettős állványán építi fel József Attila az ember társadalmi-kulturális
és egyéni-lélektani létmódját. Fölmerül a kérdés: a költő milyen alapon bírálja Freudot:
a marxi tan felől vagy a pszichoanalízis keretein *belül*? Csak az új kritikai kiadás elké-
szítése folyamán (a kollektív munka eredményeként) kerültek helyükre a költő ösztön-
elméletének az életműben szétszórva található darabjai.

21 JAÖTC, 1:699–700.

22 Uo., 2:1368. E probléma még elő fog kerülni Horváth Iván új dolgozatával kapcsolatban is.

23 Uo., 2:1094.

24 Uo., 2:700.

Előzmények (2): a korszakolás problémája

(Négy-négy periódus másképp)

Nemcsak a *HMF*-hez tartozó szövegváltozatok azonosítása és elhelyezése okozott gondot az értelmezőknek, hanem magának a *HMF*-nek a pozicionálása is az életmű egészében. A kritikai kiadás részletesen beszámol a kései mű keletkezésének időpontjával kapcsolatos vitákról és arról, hogy miképp ítélték meg a *HMF*-et a költő más értekező műveihez képest.²⁵ Itt csak utalok rá, hogy voltak, akik 1934-re, mások 1935-re vagy éppen 1936–1937-re datálták megírását.

Horváth Iván és én egyetértettünk abban, hogy a költő haláláig dolgozott a *HMF* szövegén, és hogy utolsó korszakában ez a legjelentősebb értekező műve. Az 1980–1990-es évek fordulóján még Miklós Tamás volt Horváth Iván legfőbb vitapartnere.

Miklós Tamás négy szakaszt különböztetett meg a marxista József Attila gondolkodói pályáján. Úgy vélte, hogy 1931-ben és 1932 elején, az *Irodalom és szocializmus*ban és a körülötte született írásokban még töretlen forradalmi optimizmus és szigorúan determinált történelem- és társadalomkép jellemezte a költőt, a szükségszerűen bekövetkező proletárforradalomba vetett feltétlen hit. Az első elmozdulást ettől az 1932 júniusában publikált *Egyéniség és valóság* mutatja, majd Hitler győzelmét követően teljesen összeomlik elképzelése – ennek dokumentuma *Az egységfront körül* és a *HMF*, melynek keletkezését Miklós Tamás 1934 elejére tette. De ezt követően a *HMF* radikális kritikája igen rövid időn belül új és pozitív Marx-értelmezésnek adja át helyét. Az 1934 novemberében publikált *A szocializmus bölceletében* a tudat történelemalakító szerepe váltja fel a gazdasági determinizmust, Marx elmélete pedig már nem tudományként, gazdaságtanként, hanem humanista filozófiaként lesz vállalható hagyomány. A *HMF* tehát a költő *átmeneti* revizionista fellegását reprezentálja.²⁶

Horváth Iván mesterkéltné és ideologikus célzatú konstrukcióként vetette el Miklós Tamás elképzelését²⁷ (ahogy én is). 1991-ben megjelent könyvében merőben másfajta korszakolást vázolt fel.²⁸ Elfogadva Tverdota György álláspontját, mely szerint József Attila csupán egyetlenegyszer alakított ki élete során művészetbölceleti rendszert (az 1920-as évek utolsó harmadában), úgy látta, hogy nem változott ugyan a költő művészetbölcelete, de a mögé kijelölt transzcendencia (a költészethez társított „aranykor”) elképzelése igen. Ő is négy szakaszt különített el a költő pályáján.

Először, még a marxista hatás előtt, a nemzet töltötte be az eszményi közösséget. Második korszakában (*Irodalom és szocializmus*, 1931) a társadalmi osztály vette át e

25 Uo., 2:1304–1309.

26 Vö. MIKLÓS Tamás, „József Attila társadalomfelfogásának átalakulása”, in MIKLÓS Tamás, *József Attila metafizikája*, Gyorsuló idő, 101–153 (Budapest: Magvető Kiadó, 1988).

27 Vö. HORVÁTH Iván, „Írásban benyújtott hozzászólás Miklós Tamás kandidátusi értekezésének vitájához”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 93 (1989): 113–117; HORVÁTH Iván, *Gépeskönyv*, Opus: Irodalomelméleti tanulmányok 9 (Budapest: Balassi Kiadó, 2006), 269–277.

28 HORVÁTH, *A vers*, 42–46.

szerepet. A harmadikban „eltűnik a nagyobb eszményi közösség, a helyébe a gyermeki szeretet és a felnőtt gyermekszerep kerül”. Míg *Az egységfront körül* (1933) még a két munkáspártot teszi felelőssé Hitler hatalomra jutásáért, addig a *HMF* (1936–1937) már azt veti fel, hogy maga a marxi elmélet hibádzik. A József Attila által bírált marxi tétel csupán a férfinak a nőhöz való viszonyát emelte ki az embernek emberhez való természetes viszonyaként, holott a felnőtt és a gyermek egymáshoz való viszonya hasonlóképp alapvető.²⁹ A negyedik korszak Horváth szerint a *Szerkesztői üzenet* (1936. április) korszaka. Az *Egy Bartók-tanulmány vázlat*a³⁰ (1936. december) a *HMF* első változata, és bár később született, mint a *Szerkesztői üzenet*, de szemléleti pozícióját tekintve megelőzi azt.³¹

Horváth Iván szerint a *HMF* keletkezésének kezdőpontja napra pontosan megadható: „az 1936. december 9. előtti utolsó kedden, mégpedig hajnaltájt” kezdett el dolgozni rajta.³² József Attila ugyanis ekkor vetette papírra a Bartók Béla disszonanciájáról tervezett tanulmányának vázlatát, amiről tájékoztat az 1936. december 9-ei keltezésű, Bartók Bélának írt levele. Ebben mentegeti magát, mert az előző éjszakát végigdolgozta, hogy másnap megmutathassa Bartóknak a vázlatot, így azonban elaludta a megbeszélte találkozót.³³ Horváth Iván úgy vélekedett, hogy a vázlat utolsó három (13–15.) pontja tekinthető a *HMF* első fölvetésének. A kettőnk között folyó vitának ez lett az egyik sarkalatos pontja.

(Hol kezdődjön a Marx-kritika?)

2008-as tanulmányomban azt vettem ellene: semmi sem bizonyítja, hogy a vázlat korábbi, mint a *HMF* első változatai, a Hegel–Marx–Freud hármas pedig már korábban is foglalkoztatta a költőt. Az elkészült első rész valójában a Hegel–Feuerbach–Marx hármas teljesítményének összehasonlításáról szól – akkor viszont hogyan hiányozhat Feuerbach említése a Bartók-vázlatból, miközben nem hiányzik *A szocializmus bölcsellete* című 1934-es cikkből? Vagy tekintsük akkor – hasonló logikával és a fennálló párhuzam alapján – *A szocializmus bölcséletét* a *HMF* első fölvetésének?³⁴

Ezek a megjegyzéseim persze marginálisak voltak, hiszen egészen más foglalkoztatott akkor. A *HMF* szövegváltozatai közötti egyezéseket és eltéréseket igyekeztem tisztázni, valamint a főszöveg és a töredékek viszonyát. Elsőként vettem számot József Attila radikális Marx-bírálatának főbb téziseivel: Marx természet- és véletlen-felfogásának, a tulajdonjog marxi és az érdek marxista túlbecsülésének, valamint a nemiség felemás figyelembevételének kritikájával.

29 Ennek bizonyítására idézi elsőként a *Hegel – Marx – Freud* még kiadatlan 7. pontját.

30 A *JAÖM3*-ban ezzel a címmel szerepelt.

31 Az időrend és a fejlődési fok megfordítása természetesen gyengíti a koncepciót – még akkor is kétségesnek tűnik, ha figyelembe vesszük a költő hajlamát a végtelen fordulatokra.

32 Vö. HORVÁTH, *Gépeskönyv*, 276.

33 JÓZSEF Attila, *Levelezése*, összeáll. H. BAGÓ Ilona, HEGYI Katalin és STOLL Béla, kiad. STOLL Béla (Budapest: Osiris Kiadó, 2006).

34 VERES, „Egy ismeretlen József Attila”, 100.

Vizsgálódásaim közben figyeltem fel a költő 1935 decemberében publikált recenziójára, melyet az akkor Európa-szerte nagy hírnévnek örvendő reformista szocialista Hendrik de Man hívének, Hort Dezsőnek könyvéről írt (*Új szocializmust! Hort Dezső könyve*). Azt szűrtem le belőle, hogy Hort könyve *mintát kínált* a költő számára: hogyan lehet és kell számot vetni a marxi tanítás időszerű és elavult elemeivel. József Attila abban is egyetértett a szerzővel, hogy az elméleti kiütkeresésnek nyomós *aktuálpolitikai* indítékai vannak, mivel a diktátorokat és tömegtébolyokat produkáló kor *rácáfolni lát-szik a marxi jövődőlésre*.

De bírálta is a könyvet azért, hogy nem számol a lélektani tényezőkkel, holott „[a] marxi elmélet filozófia, de pszichológia is”, és „a Marx-kritikának itt kellene kezdődnie”.³⁵ Amikor József Attila megadta, hogy a Marx-kritikának *hol* kell kezdődnie, már a maga változatát készítette elő – vagyis azt, amit a *HMF* és annak szövegváltozataiban próbált később megvalósítani.³⁶ Az én szememben a Hort-recenzió épp olyan kiemelt jelentőségű előzménye a *HMF*-nek,³⁷ mint Horváth Iván számára a Bartók-vázlat. De míg az utóbbi folyamatos vitatéma lett közöttünk, a másik szövegre ő egy szót sem vesztegetett.³⁸

(Miről szól *A Dunánál* című vers?)

Horváth Iván a *HMF* szövegtörténetének új koncepcióját ismertető 2012-es tanulmányában válaszolt ellenvetéseimre – az erre vonatkozó passzusok nagyobb részét³⁹ beemelte új vitacikkébe is. Elismerte, hogy a Bartók-vázlat vége „persze rejtelmes”,⁴⁰ és nem tekinthető az egész *HMF* megalkotása „legelső, hanem csupán egyik lényeges pillanatának”.⁴¹ Úgy gondolta, hogy a vázlat nem lehet későbbi szöveg, mert

elkészült, a kezünkben van, szemben a *HMF* szövegével, amely töredék maradt, nem készült el, és most már soha nem is fog elkészülni. A költő nem írta meg a II. részt, amelyben feltehetőleg Freudnak szexualitás és szaporodás fogalmi szétválasztására, a szexualitás gyermekkori ambivalenciájára, a biszexualitás alapvető voltára vonatkozó nézeteit

35 JAÖTC, 2:972.

36 Lásd VERES, „Egy ismeretlen József Attila”, 78.

37 Vö. uo., 101.

38 Horváth Iván nem vonja kétségbe, hogy a Bartók-vázlat mellett a *HMF*-nek más előzményei is lehetnek, de arra hivatkozva nem foglalkozik velük, hogy „nincs meg bennük a tanulmány lényeges újdonsága, a méltányoló türelem, a megbékélés-eszme, amely középponti szerepet játszik a Bartók-vázlatban, a *Szerkesztői üzenetben* és [*A Dunánál* című] költeményben.” HORVÁTH, „A Hegel – Marx – Freud szövegtörténete”, 65. Természetesen ellene lehet vetni, hogy a Bartók-vázlatban pedig nincs benne a *HMF* alapdilemmája, az, hogy miért nem teljesült a marxi jövődőlés, miképp választhatta a német nemzet céljának a faji tisztaságot. A megbékélés-eszmére később fogok kitérni.

39 Uo., 60–64.

40 Uo., 58.

41 Uo., 65.

hasznosította volna a társadalomelméletben, és amelyre a nehezen megfejthető vázlat utolsó pontja mintha célzást tenne.⁴²

A félreértésekért részben magát okolta, a 7. pontot tartalmazó kéziratnak az első hat pontot magába foglaló gépirathoz való – szerinte téves – kapcsolásáért.⁴³ De leginkább az készítette önkritikára, hogy bár felismerte a *HMF* és a *Szerkesztői üzenet* távoli rokonságát, szoros összetartozásukat nem látta meg, holott „a *Szerkesztői üzenet* a maga vallási egyetemességével tökéletesen megfelel a *Hegel – Marx – Freud* felülvizsgált, gyermeki marxizmusának, dialektikus békéjének, azt nem haladja meg.” Még nagyobb hiba volt, hogy a *Szerkesztői üzenet* és a Bartók-vázlat mellé nem helyezte oda a velük közös gondolatmenet alapján *A Dunánál* című költeményt.⁴⁴

Horváth Iván érveit ismertettem és egyúttal válaszoltam is rá a *HMF* kritikai kiadásának általam írt jegyzetében – erre később fogok kitérni. De be kell ismernem, hogy nem igazán tudtam komolyan venni Horváth Iván 2012-es szövegének állításait. Nemcsak azért, mert nyilvánvalóan elnézte a lapszámokat (a 7. pont kéziratának számozása 8.-cal kezdődik, a kefelevonat korrektúrája viszont nem a 7. lapon végződik, mint ahogy ő állítja, hanem az 5.-en).⁴⁵ Főként az döbbsentett meg – erről nem írtam a kritikai kiadásban –, amit *A Dunánál* című versről állított.

Abban egyetértettem vele, hogy a vers harmadik részének harmadik szakasza második sorában – Stoll Béla hibás döntésével szemben – nem a „nemzedék”, hanem a „nemzettség” szó a helyes (tehát „A világ vagyok – minden, ami volt, van: / a sok *nemzettség*, mely egymásra tör”). De már abban egyáltalán nem tudtam követni, hogy szerinte *A Dunánál* egy olyan új gondolatrendszert képvisel, amelyben

döntő jelentőségű lesz a hagyomány. Ennek révén nagy fontossághoz jut a *nemzet* fogalma, amely már József Attila korai költészetbölcseletének is a középpontjában áll.⁴⁶

Való igaz, a Bartha Miklós Társasághoz kötődő időszakában a költő szemében a nemzet volt a kitüntetett közösség (bár meglehetősen sajátos értelmezését adta, amikor a nemzetet „közös ihletnek” nevezte, vagyis közös nyelvi alkotásként határozta meg). De ha ehhez tért (volna) vissza, akkor miben különbözik a két periódus nézőpontja? Kisebbségi baj, hogy Horváth Iván ellentmond saját 1991-es koncepciójának. Jóval nagyobb ennél, hogy (legalábbis szerintem) *félreérti* a verset. Kénytelen vagyok idézni a perdöntő versszakot:

42 Uo.

43 Uo., 59–60.

44 Uo., 58.

45 Lásd: JAÖTC, 2:1261.

46 HORVÁTH, „A *Hegel – Marx – Freud* szövegtörténete”, 63 (kiemelés tőlem: V. A.).

A világ vagyok – minden, ami volt, van:
a sok nemzetség, mely egymásra tör.
A honfoglalók győznek velem holtan
s a meghódoltak kínja meggyötör.
Árpád és Zalán, Werbőczy és Dózsa –
török, tatár, tót, román kavargó
e szívben, mely e multnak már adósa
szelíd jövővel – mai magyarok!

Nyilvánvaló, hogy a „sok nemzetség” nem egyet jelöl, ráadásul meg is vannak nevezve („török, tatár, tót, román”), és a „honfoglalók” meg a „meghódoltak” sem férnek meg egy kalapban. Igaz, valamennyien a „mai magyarok” elődeiként, őseiként szerepelnek, de a szöveg éppen azt hangsúlyozza, hogy *sokból lett az egy* – az idők folyamán ugyanis biológiai összeolvadásuk révén megvalósult különbözőségeik feloldódása.

Már a harmadik rész felütése („Anyám kún volt, az apám félig székely, / félig román, vagy tán egészen az”) az eredet *sokszínűségét* intonálja. Ráadásul *A Dunánál* korábbi, második részében a vers éneke nemcsak a sok nemzetiséget *egyesítő* utódként jelenik meg, hanem inverz művelettel – kitérítve a teret és időt – *egyetemes* ősöknek nyilvánítja magát. Így az ő „világa” nem akármilyen nemzeti közösséget jelöl, hanem olyat, amely *fölöttébb szélesre* tágul.

A verset a *Szép Szó* szerkesztősége azzal a céllal rendelte meg a költőtől, hogy bevezesse a *Mai magyarok régi magyarokról* című tematikus számot. *A Dunánál* valójában *a nemzet nevében történő kirekesztés ellen* vonultatja fel érvként a sokféle nemzetségből való eredetet. Nem a *Szerkesztői üzenettel* van egy hullámhosszon – már csak azért sem, mert a vers egyetlen gesztusra, a megbékéltetésre összpontosít (még hozzá *bármí áron*),⁴⁷ míg a szerkesztői válasz a vallási ellentétek ésszerű, érvek útján való tisztázására szólít fel (azaz *nem tünteti el, hanem vállalja a vitát*). *A Dunánál* elsősorban a *Szép Szó* előfizetési felhívásának tervezetével rokonítható, melyet József Attila Ignóus Pállal közösen írt (de a kézirat az ő lejegyzésében maradt fenn). Ebben a következő olvasható:

A munkásosztály nem váltotta meg az emberiséget, amit pedig történelmi föladatának tekintett, hanem maga is felbomlott s akármint állapítanók meg fogalmi keretét itt, e kereten belül az egész társadalom fejtelenségét tükrözi vissza. A társadalom elvesztette régi eszméjét, melyről sok mindent mondhatunk, csak azt nem, hogy kirekesztő lett volna, hogy ne kívánt volna minden emberinek foglalatául szolgálni. Korunk emberisége a schizofrenia kórképét mutatja. „Nemzeti öntudat”, „osztály öntudat”, „faji öntudat” önállósították magukat és szét akarják tépni az emberiséget, melyet saját alkotásai, a tudomány, az irodalom, a művészet, az ipari és mezőgazdasági technika ma jobban egybekötnek mint valaha. E zürzavarban fellépésünkkel, írásainkkal, gondolatainkkal, értelmességre hivatkozó hitünkkel *az emberi egység igényét* próbáljuk ismét életre hívni...⁴⁸

47 Ezt kifogásolta Tamás Attila a Horváth Iván által kipécézett értelmezésben. Lásd: uo.

48 JAÖTC, 2:1000 (kiemelések tőlem: V. A.).

A *Dunánál* a nemzetiségek keveredésének hangsúlyozásával nemcsak a hamis nemzeti öntudat ellen lép fel, hanem egyúttal a faji elzárkózás ellen is, sőt Werbőczy és Dózsa meghökkenítő összebékítésével még az osztályellentéteket is felszámolná. A versszak végén éppen a sokféle múltra hivatkozva, annak „adósaként” tesz hitet a „szelíd jövő” mellett. Nagyon valószínű, hogy a *Szép Szótól* kapott megrendelés arra ösztönözte a költőt, hogy visszautaljon a folyóirat programjára, amely az emberiséget szétszakító elkülönülések és a velük járó erőszak ellen szólít fel.

Azt sem értettem (de ebben nem volt igazam), hogy mit ért Horváth Iván a *HMF* „gyermeki marxizmusán, dialektikus békéjén”. Az osztálybéke megvalósításának gyors lehetőségét? Én is úgy gondoltam, hogy a megbékítés szándéka fölerősödött a költő kései műveiben, de ezt nem tartottam vadonatúj fejleménynek. Elfogadtam Fejtő Ferenc jellemzését a költőről:

József Attila egyéniségében volt valami, hitetlenségében is szelíd, keresztényi vagy buddhai, e szavaknak őseredeti, gyermekded és gyengéd értelmében. Sok indulat fűtötte, de mind végső bomlásáig derűsen uralkodott indulatai fölött, kíváncsisággal és megértéssel fordult az emberek felé, nem gyűlölködött és nem szerette a gyűlöletet. [...] Haragudni tudott, de a gyűlölethez nem volt tehetsége. Szeretetre vágyott, a szó teljes, kölcsönös értelmében...⁴⁹

S ide kíváncsoznak a Fejtő által is idézett sorok az *Eszmélet*ből (1934):

[...] nem tudok mást, mint szeretni,
görnyedve terheim alatt –
minek is kell fegyvert veretni
belőled, arany öntudat!

Idézni lehetne az *Eszmélet* közelében írt [*Magad emésztő...*] című verset is, melyben a Babits Mihályt megbékítő szándék túllép a személyes konfliktuson. Érthető, hogy 1936-ban – az Európa-szerzte elszaporodó diktatúrák és a háborús fenyegetés szorításában – a *Szép Szó* programja (ahogy *A Dunánál* is) a *feltétlen béke* mellett szállt síkra.

A kritikai kiadásról – pro és kontra

(Mit lehet bizonyítani?)

A 2018-ban megjelent kritikai kiadásban a *HMF* szövegváltozatainak gondozása részben, a hozzá fűzött jegyzetek és a kísérő tanulmány egészében az én munkám.⁵⁰ A Horváth Iván által kezdeményezett szövegkritikai megoldások fölött gyakorolt kritikámra

49 FEJTŐ Ferenc, „József Attila, az útmutató (1947)”, in FEJTŐ Ferenc, *Szép szóval*, kiad. SZÉCHENYI Ágnes, Ars scribendi, 156–181 (Budapest: Nyilvánosság Klub–Századvég, 1992), 159–160.

50 A szöveggondozás elsősorban Sárközi Éva munkája.

már utaltam.⁵¹ Itt csupán arra kívánok reflektálni a szövegekkel kapcsolatban, ami az új dolgozata elején olvasható:

A tanulmány szövegforrásait sorba rendezve egykor úgy gondoltam, hogy a gyökeresen elhatárolódó változat időben az utolsó, Veres András viszont úgy vélte, és ezt most a JAÖTC megismétli, hogy nem tudható, melyik szövegforrás a végső: ez-e vagy az, amelyben a szerző nem bírálta a marxizmus bölcséleti alapállítását, axiómáját. Szövegkritikai megfontolásokból elvetem a JAÖTC javaslatát, és a JAHSZK 2012-vel és a JAHSZK 2019-cel⁵² összhangban továbbra is a radikálisabb Marx-bírálatot sorolom a későbbi helyre. Az érveket lásd Vigyikán Villó tanulmányában.⁵³

Előre elismerem, hogy a megíratlan II. részre vonatkozó észrevételeim csak ehhez a gyökeres Marx-bírálattal záruló I. részhez illeszkednek hézagmentesen. Ha szövegtörténeti rekonstrukciónkban Vigyikán Villó és én tévedtünk volna, az bizony ellenérv lenne a II. részre vonatkozó alábbi fejtegetésekkel szemben.⁵⁴

Nos, a kritikai kiadás – szemben az én hajdani tanulmányommal – határozottan állást foglal az első részhez egyértelműen tartozó változatok sorrendjét illetően. A két hosszabb változatot (amelyek a radikális Marx-kritikát tartalmazzák) *korábbiak* tartja, mint a főszöveget. A [*Nem szükséges, hogy*] kezdetű töredék a legkorábbi, innen még hiányzik a pontokra való tagolás. Az [*egymástól. Csak ott hatol*] kezdetű töredékben, amelynek első két oldala hiányzik, a szöveg már pontokba van szedve: a 4.-kel kezdődik – ezt József Attila utóbb törölte – és a 7. számúval végződik. A töredék pontjainak számozása eltér a főváltozattól. A két kézirat és a főváltozat tüzetes vizsgálata alapján megállapíthatók az egyezések és az eltérések. Az [*egymástól. Csak ott hatol*] kezdetű töredék keletkezésének *átmeneti* pozícióját mutatja, hogy részben az első kézirattal, részben a főváltozattal azonosítható szöveghelyei vannak.⁵⁵

51 Lásd például a 15. jegyzetet.

52 A Horváth Iván vezetésével 2012-ben elkészült, majd 2019-ben módosított hálózati szövegkiadásról van szó.

53 Lásd: VIGYIKÁN Villó, „Szövegkritikai kérdések József Attila értekező prózájában”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 124 (2020): 630–656.

54 HORVÁTH Iván, „A Hegel – Marx – Freud alapötlete”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 124 (2020): 580–598, 580.

55 Lásd: JAÖTC, 2:1294. Nemcsak a szövegváltozatok szoros összeolvasása, hanem a megállapított sorrend és az egyes változatokat követő filológiai jegyzetek alapján is kiderülhet, hogy a főváltozato(ka)t tartjuk későbbinek. Horváth Iván szememre vetette, hogy elmulasztottam ezt expressis verbis kimondani. Az 1225. lapon, ahol tételesen felsoroljuk az összes szövegváltozatot, a [*Nem szükséges, hogy*] kezdetű töredékről ez szerepel: „az Fv1 [első főváltozat] alváltozata, *korábbi* megfogalmazásának töredéke”, ugyanígy az [*egymástól. Csak ott hatol*] kezdetű esetében, hogy a főváltozat „alváltozata, *korábbi* megfogalmazásának töredéke”. (Kiemelések tőlem: V. A.) Az már csak hab a tortán, hogy a Kosztolányi Dezső-recenzióhoz írt keletkezéstörténeti fejezetben is (ahol hasonló időrendi probléma merült fel) utaltam rá: „Kései értekező munkásságára pedig az jellemző, hogy az első változatok radikális megfogalmazásait utóbb igyekezett enyhíteni a megjelentetésre szánt szövegben (így járt el pl. a HMF különböző változatai esetében is).” Lásd: uo., 2:932.

Igaz, további öt töredék esetében nem volt megállapítható keletkezésük pontos időpontja. Gondolatmenetük elsősorban a *HMF*-éhez illeszkedik, de más József Attila-szövegekhez is. (Mint ahogy maga a *HMF* is sokfelé kapcsolódik.) A kései főmű közelében helyeztük el őket, mert nagy a valószínűsége, hogy egy korszakban születtek.⁵⁶

Az elmondottakból következik, hogy a költő *tompította* kritikájának élet a közlésre szánt szövegben. Horváth Iván éppen fordítva gondolja. Ennek bizonyításához Vigyikán Villő dolgozatához utasít. Csakhogy a hivatkozott szövegben nemhogy érveket nem találtam, de maga a probléma sem merül fel.⁵⁷ S persze az volna a helyeselhető eljárás, hogy Horváth Iván elsőnek a kritikai kiadásban található filológiai érveket próbálja meg cáfolni.

Ugyanakkor túl végletesen fogalmaz, amikor e hipotézisével összeköti a második résszel kapcsolatos fejtegetéseinek érvényességét. Nem az első rész szövegváltozatainak időrendjén múlik. Kivált nem, ha elfogadnánk azt, amit tanulmánya végén ír:

A Hegel – Marx – Freud tervezett II. részének alapeszméjét a költő a *Medvetánc*-vázlatban papírra vetette, de már nem dolgozta ki. Amit előadtam, nem feltevés, csak találgatás. Egy feltevés elvben igazolódhat, az én fejtegetéseim igazságát viszont – mivel a szóban forgó mű sohasem készült el – elvileg sem lehet, a legtávolabbi jövőben sem lehet majd bebizonyítani.⁵⁸

Nem értek egyet borúlátó véleményével. Úgy gondolom, hogy a mostani szövegében végre *sikerült meggyőző módon előadnia korábbi hipotézisét*.

(Kulcskérdés-e a Bartók-vázlat utolsó három pontja?)

Előbb tekintsük át röviden, hogy a kritikai kiadásban milyen (további) ellenvetéseket tettem a 2012-es állításaival szemben, és most miképp válaszol ezekre. Azt találtam írni: figyelmen kívül hagyja, hogy a Bartók-vázlatból még annyi sem készült el, mint a *HMF*-ből, *magáról* a vázlatról (illetve végéről) pedig ő maga mondja, hogy „rejtelmes”, és nem tekinthető a *HMF* megalkotása „legelső, hanem csupán egyik lényeges pillanatának”.⁵⁹ Utóbb döböntem rá, hogy két malomban örölkünk: ő a *vázlatot* tartja teljesnek – és ebben igaza van –, én viszont mindvégig a Bartók-tanulmányra hivatkoztam, melyet nem írt meg a költő, csak a vázlata készült el.

Kifogásoltam azt is, hogy Horváth Iván a *Medvetánc* (a Bartók-vázlat) időbeli elsőségétől eltekint ugyan, de a koncepcionális elsőbségétől nem, hiszen most is ennek alapján közelít a *HMF* 7. pontja, illetve a második rész lehetséges álláspontjához.⁶⁰ Horváth Iván új dolgozata nemcsak elismeri ezt, de még nyomatékosabbá teszi a vázlat időbeli elsőségét. Tulajdonképpen *emeli a tétet*, hiszen már *nemcsak a vázlat utolsó három pont-*

56 Uo., 2:1226.

57 Vigyikán Villő a *HMF* szövegével kapcsolatban leginkább a kompiláció vádját próbálja megkérdőjelezni.

58 HORVÁTH, „A Hegel – Marx – Freud alapötlete”, 598.

59 HORVÁTH, „A Hegel – Marx – Freud szövegtörténete”, 58, 65; JAÖTC, 2:1308.

60 JAÖTC, 2:1309.

jában látja az el nem készült második rész előzményét, *hanem a szöveg egészében*. Úgy gondolja, hogy a Bartók-zene védelmében induló gondolatmenet szinte észrevétlenül (de logikusan) tűnik át a *HMF* koncepciójának megsejtésébe.⁶¹ Ez teszi érthetővé, hogy most nem annyira a *HMF*-ről értekezik, mint inkább – címének megfelelően – a Bartók-vázlatról, illetve az abban megszülető „alapötletéről”.

A *Medvetánc* értelmezése valóban kulcskérdés. A kritikai kiadásban arra hivatkozva tekintetem különálló szövegnek, hogy – még ha igaza lenne Horváth Ivánnak az utolsó három pontot illetően, akkor is – a vázlat túlnyomó része, az első tizenkét pont egészen másról szól.⁶² Érthető, hogy Horváth Iván immár kiterjeszti vizsgálódását a *Medvetánc* egészére.

Korábbi írásaiban tulajdonképpen kevés konkrétumot állított, a kritikai kiadásban pedig csak ezekre reflektálhattam. Egyik érvem az volt, hogy a Bartók-tanulmány vázlatában szereplő Freud-értelmezés különbözik a *HMF*-étől. A *Medvetánc* 15. pontja ugyanis a férfi és női szexualitás disszonanciájának paralelizmusát emeli ki, míg a *HMF* (pontosabban annak 7. pontja) legfőbb újdonságát éppen a férfi–nő relációval szembeállított gyermek–felnőtt kapcsolat hangsúlyozása jelenti. Ennek elhanyagolását kéri számon József Attila a marxi elméleten, a pszichoanalízis felől közelítve meg a kérdést, de nem hagyva ki a keresztény tanításra való hivatkozást sem. Tehát kifejezetten különbözik a két szöveg témaválasztása és nézőpontja, amiből legalább annyi következik, hogy a Bartók-vázlatnak a Hegel–Marx–Freud triászra vonatkozó gondolatmenetét (ha ugyan ez a korábbi szöveg) József Attila utóbb erőteljesen módosította. Külön kérdés, hogy merőben ellentétes pozíciót foglalt el az egykorú *Szabad-ötletek jegyzékében* is, ahol arról írt, hogy a nő a nemi szervével mintegy megeszi, elemésztja a férfi nemi szervet.⁶³

Ha jól értem, Horváth Iván most „pszichoanalízisben járatlan irodalmárként” előbb elhárítja az állásfoglalást e kérdésben, majd mégis állást foglal benne:

A *Szabad-ötletek jegyzékének* fantáziáit nem értelmezem, a látszólag ideillő, homoerotikus fantáziákat sem, mivel nem vagyok szakember, és különben sem az életrajzi József Attila a témánk, hanem az elméletíró. Ami ez utóbbit illeti: nem vagyok meggyőződve arról, hogy a *Medvetánc*-vázlat csakugyan férfi és nő kapcsolatáról ír. Talán óvatosabb, ha megmaradunk a pszichológia megszokott határai között, nem lépve ki az ember belső világából. Akkor viszont egyetlen emberről van szó, vagy, ha úgy tetszik, mindenkiről: a freudi elképzelés szerint minden ember belsejében megbúvó férfiról és nőről.⁶⁴

61 „A szöveg Bartók-vázlatnak indul, aztán irodalomról, lélektanról, bölceletről esik szó, végül pedig ott ez a három záró pont: 13. Hegel, 14. Marx, 15. Freud. A vázlat olvastán tanúi vagyunk annak, ahogy a gondolat a felszínre jut. József Attila csak később fog úgy dönteni, hogy a téma szétfeszíti a disszonancia-dolgozat kereteit, és a három gondolkodó összekapcsolásának külön tanulmányt szentel.” HORVÁTH, „A Hegel – Marx – Freud alapötlete”, 585.

62 Jóllehet ez az érvem – mint később szó lesz róla – elesik, de a *Medvetánc*ot továbbra is különálló szövegnek tekintem, mivel önmagában is megálló gondolatsor.

63 JAÖTC, 2:1308–1309.

64 HORVÁTH, „A Hegel – Marx – Freud alapötlete”, 589–590.

Nem egészen értem, hogy a *Szabad-ötletek jegyzékét* miért tekinti kizárólag az életrajz szempontjából releváns szövegnek. Néhány mondattal később ő maga is hivatkozik rá (a 24. jegyzetében), ahogy egy másik, hasonlóképp pszichoanalitikus iratra, a *Rapaport-levélre*.⁶⁵ Nem beszélve arról, hogy az ominózus 15. pont értelmezésében a feje búbjáig kénytelen elmerülni a pszichoanalitikus irodalomban. A szövegek nézőpontjának különbségét persze nem tagadja, nem is tagadhatja, de azzal tér napirendre fölötte, hogy az első részhez tartozó 7. ponthoz képest a *Medvetánc* 15. pontjában merőben más problémáról, a biszexualitásról van szó.

2012-es írásában még csak sejteni engedte, hogy a meg nem írt második rész „feltehetőleg Freudnak szexualitás és szaporodás fogalmi szétválasztására, a szexualitás gyermekkori ambivalenciájára, a biszexualitás alapvető voltára vonatkozó nézeteit hasznosította volna a társadalomelméletben, és amelyre a nehezen megfejtendő vázlat utolsó pontja mintha célzást tenne”.⁶⁶ Erre írtam válaszképpen, hogy a fennmaradt töredékek egyikében sem található az ambivalencia vagy a biszexualitás problémája, ahogy maga a kifejezés sem.⁶⁷ Ez kétségtelenül így van. Horváth Iván talán éppen ezért ítéli meg most borúlátóan feltételezései bizonyíthatóságát. Új tanulmánya mégis jelentős elmozdulást ígér a korábbiakhoz képest, mert most *részletesen kifejti*, hogy mit lát (vagy mit lát bele) a második rész alapötletét sugalló 15. pontba.

(A disszonancia–konzonancia viszony mit magyaráz?)

Térjünk át a *Medvetánc*ról adott értelmezésére. Elsőként a harmadik pontot veszi szemügyre. (Emlékeztetőül: „Disszonancia függőleges és vízszintes irányban.”) Joggal teszi szövé, hogy a kritikai kiadásban idézett Demény János zenetörténész magyarázata igencsak körmönfont.⁶⁸ Én is annak tartom. Csak azért kerülhetett be a jegyzeteim közé, mert kizárólag az ő értelmezése állt rendelkezésre. (A kritikai kiadás készítője arra támaszkodik, amit talál.) Ha Horváth Iván előbb publikálja megfejtését, a legnagyobb örömmel hivatkoztam volna rá, ugyanis egyenesen bravúrosnak tartom, amit a 3. pontról ír (nemcsak meggyőző, de még pofonegyszerű is). A kottakép alapján valóban könnyű eligazodni a „függőleges és vízszintes irányban”, mivel ami egyszerre hangzik el, azt a kotta függőlegesen ábrázolja, ami egymás után, azt vízszintesen.

Az 1. ponttal kapcsolatban téved, mert a zenepszichológus Gyulai Elemér figyelemre méltó megfigyelése (melyre József Attila hivatkozik) nem az osztályhelyezettel, hanem a műveltségbeli különbségekkel magyarázza a zeneértők konvencionális ízlését (a kettő pedig nem feltétlenül esik egybe). Az viszont kétségtelen, hogy Bartók *egyszerre* ősi és modern zenéje időben „kétfelől” opponálja a 18. és 19. században kialakult zenei konvenciókat.⁶⁹ Horváth Iván finom észrevétele az is, hogy a 11. pont „mintha a Bartók-

65 Uo., 590.

66 HORVÁTH, „A Hegel – Marx – Freud szövegtörténete”, 65.

67 JAÖTC, 2:1308.

68 Uo., 2:1104–1105.

69 HORVÁTH, „A Hegel – Marx – Freud alapötlete”, 588.

zenét átfogóan a diszsonancia világába, a Bach-zenét pedig a konszónanciáiba helyezné, pedig Bach olykor valósággal tobzódik a bartóki, »vízszintes« diszsonanciákban”.⁷⁰ A költő nem különösebben volt jártas a zeneirodalomban.

Gondot jelent viszont a 7. pont (a *Honfidal* című Petőfi-vers) kommentárja. Ha jól értem, Horváth Iván szerint az *Irodalom és szocializmus*ban már példaként szereplő vers a *Medvetánc*ban másfajta jelentést kap. Nem tudom, hogy mire alapozza ezt. József Attila ugyanis az *Irodalom és szocializmus*ban idézi a vers három szakaszát és részletes értelmezést fűz hozzá, míg a *Medvetánc*ban csupán pusztán utalás található a vers első sorára. Horváth Iván is kénytelen megállapítani, hogy „a 7. pont semmit sem árul el”. Ámde ő most mégis arra vállalkozik, hogy József Attila *helyett* értelmezze az első két versszakot, és az eredmény – belátom – valóban más, mint ami az *Irodalom és szocializmus*ban olvasható.⁷¹

Úgy véli, hogy a Petőfi-szöveg megértésében őt a 12. pontban olvasható hivatkozás segítette. Pikler Gyula „lélektani törvényéről” van szó, amely szerint „[a] megismerés folyamán az ellentétesek rendszeréből először a másodikat ismerjük meg s ezzel veszszük tudomásul az elsőt”. E tekintetben én a kritikai kiadásban adott magyarázatot tekintem irányadónak: Pikler tulajdonképpen megerősítette József Attilát abban, hogy a megszokott, a konvencionális (is) csak az ellentéte, a teremtő alkotás felől ismerhető fel és közelíthető meg.⁷² Ez persze nem jelenti azt, hogy ne lehetne felhasználni a Petőfi-vers értelmezésében is, de akkor olyasféle (meglehetősen sovány) eredmény kerekedne ki belőle, mint az, hogy a haza magasztos értéke csak a költő felajánlott önfeláldozása felől válik megfoghatóvá.

De a pikleri „közjátéknak” – most már úgy gondolom – nagyobb jelentősége lehet a *Medvetánc* gondolatmenete szempontjából, és lehetséges, hogy alátámasztja Horváth Iván feltételezését, miszerint az első tizenkét pontból *logikusan következik* az utolsó három. József Attila ugyanis, miközben elhárítani igyekszik a Bartók zenéje iránti értetlenséget, a diszsonancia és a konszónancia összefüggésének tisztázására vállalkozik. (Ismét emlékeztetőül két fontos megállapítása: „A diszsonancia tulajdonképpen probléma. Probléma nélkül annak megoldása sincs, tehát konszónancia sincs.” Illetve: „A konszónancia nem egyéb megértett diszsonanciánál.”) Mármost Pikler Gyula „törvénye” lélektani *megalapozást nyújt* József Attila elképzeléséhez, melynek érvényességét így *kiterjesztheti* a zene és a költészet területén túlra.

Ennek szellemében jut el az utolsó pontok felvetéséhez. A hegeli dialektikának az az alapgondolata, hogy az ellentétek végül – egymást „megszüntetve megőrizve” – szintézisben oldódnak fel (13. pont), valamint Marx felismerése, hogy az osztályharc az osztály nélküli társadalom lehetőségét teremti meg (14. pont), egyaránt eleget tesz an-

70 Uo. A 11. pont szövege a következő: „Egyes zenészek Bachból próbálják megértetni Bartókot. Ez lehetetlenség. Bach olyan, mint a szokás. Ha valaki szokásból tesz valamit, a szokásának az értelmét csak úgy foghatja föl, ha egy eredeti helyzetet fog föl (probléma) és old meg. Tehát Bartókból érthető meg Bach és nem fordítva. A nem-zenéből értjük a zenét.”

71 Lásd: HORVÁTH, „A Hegel – Marx – Freud alapötlete”, 588–589.

72 Vö. JAÖTC, 2:1108. Lásd még a 70. jegyzetemben idézett példát Bachról és Bartókról.

nak, hogy a *konzonancia épp a disszonancia révén ismerhető fel és oldható meg*. Az utolsó pont („Freud: Ambivalencia, biszexualitás. A férfit föloldja a nő.”), még ha nem ismerjük pontosan a jelentését, akkor is, annyit egyértelműen jelez, hogy a férfi nemi problémája (ha tetszik, disszonanciája) is orvosolható hasonló logika alapján.⁷³

Igaz, még hátra van a talányos 15. pont jelentésének megfejtése és annak bizonyítása, hogy az utolsó három pontnak – a főszereplők nevének egyezésén túl – köze van a *HMF*-hez. Amikor Feuerbachot hiányoltam a *Medvetánc* végéről, abból indultam ki, hogy a Hegel–Marx–Freud hármasszerepeltetését a *HMF* *egészére* vonatkoztattam, holt (most már világos) kizárólag a megíratlan második rész szempontjából releváns. A Bartók-vázlatban szereplő nevek József Attila megbékélésvágya okán kerülnek említésre.

(Mire törekedett a költő a *HMF*-ban?)

Vita tárgya a *HMF* alapidilemmája is. Az persze nem kétséges, hogy József Attila mindezelőtt arra kereste a választ: a *marxi jövőndölés* (a szocializmus bekövetkezése) *miért mondott csődöt*, hol csúszott hiba számításába. Horváth Iván most pontosítani próbálja (szerintem fölöslegesen leszűkítve) az alapidilemmát, amikor így fogalmaz:

a még mindig marxista kiindulású szerzőnek természetesen nem a diktátorokkal volt baja, hanem a társadalommal. [...] A *Hegel – Marx – Freud*ban József Attila a néppel elégedetlen: „hog’ lehet tehát, hogy egy hatvanmillió lakosú állam polgárainak fele a fajtisztaságot látja ma történelmi céljának?” Azt kutatja: ha a szocializmus tárgyi feltétele (a termelőeszközök fejlettsége) megvan, akkor milyen „alanyi, lelki” feltételek hiányoznak? Amikor eltöprengünk azon, hogy a tanulmány tervezett II. része mire jutott volna, akkor kifejezetten az erre a kérdésre adható választ kutatjuk.⁷⁴

Ha szó szerint vesszük az idézett passzust, látszólag igaza van. Egy további példa is megerősítheti, hogy József Attila korántsem kímélte a zsarnokságba belenyugvó népet. Az *egységfront körül* című, még 1933-ban írt cikkében egyaránt elítélte a német szociáldemokratákat és kommunistákat, amiért egymással hadakoznak, mert így lett Hitler a befutó, és a költő nemcsak a pártvezetőkkel elégedetlen, hanem a munkástömegekkel is. De „természetesen” nemcsak a társadalommal volt baja, hanem a diktátorokkal is. Például a Hort Dezső-könyvrecenziójában (1935) *együtt* kérdez rá a diktátorok és tömegebolyok eredetére:

Ha Marx alapján jobban megértjük, hogy pl. a vallásos érzés miért öltött abban a korban olyan, ebben pedig ilyen eszmei-szociális formát, még mindig kérdéses marad, hogy [...]

73 Legfeljebb azon akadhatunk fenn, hogy Hegel (a világtörténelem mozgástörvénye) és Marx (az osztályellentétek megszűnésének útja) mellé mennyire emelhető egyenrangúként Freud feltételezett felismerése (a nemi deficit feloldása).

74 HORVÁTH, „A Hegel – Marx – Freud alapötlete”, 584.

a szubjektum lelki háztartásában miért mutatkozik gazdaságosabbnak a hit, mint az értelem? Azért fontos ez, mert a társadalmi összeütközések elsősorban az embereken belül folynak le s az emberek olyan eszmékkel jelennek meg társaik között, amelyek belső harcaik eredményei. A marxi elmélet filozófia, de pszichológia is. [...] Hol a határ a nagyzási mánia és a diktátorságra törő akarat között? Mennyivel észszerűbb egy ember számára vallásos kedélye, mint a társadalom szempontjából a vallási téboly? A „szellemi természetéről” szóló marxi felfogás kritikáját itt kell kezdeni...⁷⁵

Bár a *HMF* főszövegében nem jelenik meg közvetlenül a diktátor alakja, de a hozzá kapcsolódó, [*Az animizmustól*] kezdetű töredékben igen. József Attila itt Mussolinira hivatkozik: „Mussolini Italia férje”.⁷⁶ Horváth Iván és a kritikai kiadás – helyesen – egyaránt pszichoanalitikus magyarázatot keres e följegyzés mögött.⁷⁷ Az pedig aligha tagadható, hogy az eltorzult tömegpszichózisnak egyik kiváltója, kezdeményező szereplője a diktátor.

Az igazi kérdés persze az, hogy az alapdilemmára milyen választ próbált (volna) adni a költő. 1936-ban már úgy tűnt, hogy egész Európa válságban van; a diktatúrák elszaporodása az 1933-as német fordulatot nem egyszeri kisiklásnak, hanem modellértékű fejleménynek mutatta. A Hort-recenzió azt is egyértelműsíti: József Attila a pszichoanalízishez fordult, és mélyebb választ remélt tőle, mint amilyent az egymást okoló szociáldemokrata és bolsevista mozgalom, illetve a középosztályra mutogató szociológia kínált.⁷⁸ Horváth Iván 2012-ben még csak fölvetette, most viszont részletesen bemutatja, hogy a *HMF* el nem készült második része – összhangban a Bartók-vázlattal, a *Szerkesztői üzenettel* és *A Dunánál* című költeménnyel – egyfajta megbékélés-eszme jegyében fogant volna.

A kritikai kiadásban elutasítottam feltételezését: „Ha a második részben valóban az általa feltételezett békéltető-kiegyező magatartás került volna kifejtésre, aligha bizonyult volna kielégítő válasznak az első rész súlyos kiinduló kérdésére, arra, hogy a diktátorok uralta történelem megváltoztatható-e, és ha igen, hogyan.”⁷⁹ Most úgy látom, hogy ebben a kérdésben Horváth Ivánnak volt igaza, nem nekem. Talán az tévesztett meg, hogy József Attilától másfajta választ reméltem, mint amilyenre ténylegesen törekedtem. A súlyos alapdilemma radikális feloldására, megoldási javaslatára számítottam, holott – mint az *Ázsia lelke* recenziója is mutatja – ő „csupán” meg akarta érteni, hogy miként történhetett meg a diktatórikus hatalomátvétel, miért nem teljesült a

75 JAÖTC, 2:972.

76 Uo., 2:1357.

77 Horváth Iván Freud nyomán a gátolt identifikáció következményeként veszi számba, hogy „ha minden olasz Olaszország gyermeke, akkor minden olasznak Mussolini az apja”. HORVÁTH, „A Hegel – Marx – Freud alapötlete”, 591. A kritikai kiadás szerint „utalás a diktátorok iránti szükséglet tömeglélektani megjelenítésére. A diktátor nemcsak a közakarat kizárólagos letéteményese, hanem a kollektív szeretet, a közváglyakozás szimbolikus kielégítője is.” Lásd: JAÖTC, 2:1360.

78 József Attila az utóbbival is megpróbálkozott, amikor 1935-ben hozzászólt a Magyar Cobden Szövetség által kezdeményezett középosztály-vitához.

79 JAÖTC, 2:1309.

marxi jövendölés. A történelem „menetrendjét” felrúgó alanyi korlátok lélektani okait kívánta leírni.

A talányos 15. pont

(Pszichoanalitikus mélyrepülés)

Első pillantásra úgy tűnik, hogy éppúgy nincs fogódzónk a 15. pont esetében, ahogy nem volt a Petőfi-verssor esetében sem. Mindössze ez olvasható: „Freud: Ambivalencia, biszexualitás. A férfitől föloldja a nőé”. Horváth Iván bizonyára ezért jár el hasonlóképpen, mint a 7. pont esetében, azaz a maga értelmezésével *helyettesíti* a költő kifejtetlenül maradt elképzelését. József Attila *feltételezhető* pszichoanalitikus ismereteire próbál *következtetni* Freud különféle szöveghelyei alapján. Csakhogy itt jóval kedvezőbb helyzetben vagyunk, mivel József Attilától több olyan szöveg maradt ránk, amely útba igazíthat. Horváth Iván is hivatkozik három töredékre, amely a *HMF* környezetében született.⁸⁰ Utal arra is – helyesen –, hogy a *Rapaport-levél* az ambivalenciát kifejezetten az Ödipusz-komplexussal kapcsolatban említi.⁸¹ Nagy kár, hogy nem megy bele a fontos szöveghely értelmezésébe.⁸²

József Attila megfogalmazása maga is ambivalens – talán ez tévesztette meg Horváth Ivánt, amikor azt olvassa ki *A nőiség* című Freud-szövegből (1932), hogy „[az] Ödipusz-helyzetnek nemcsak oka, de megoldása is az azonos nemű szülővel való azonosulás vágya. A megoldás során alakul ki a felettes-én, [amely normális esetben] »teljesen felszámolja az Ödipusz-komplexust [...]«.”⁸³ Valójában éppen fordítva van, a komplexus (mindenekelőtt) az *ellenkező nemű* szülő iránt érzett kisgyermekkorai szeretetet jelöli,⁸⁴ a Freudtól idézett megállapítás is erre épít.⁸⁵ A felettes-én, amely a szü-

80 [Az animizmustól], *Az új század tudománya és [A társadalom alapja biológiai] töredékekről* van szó. Az utolsót – a kritikai kiadással szemben – Horváth Iván *Marx szimbolizmusa* címmel jelöli.

81 HORVÁTH, „A Hegel – Marx – Freud alapötlete”, 590; JÓZSEF Attila, „*Rapaport-levél*”, kiad. HORVÁTH Iván, in „*Miért fáj ma is?*: Az ismeretlen József Attila, szerk. HORVÁTH Iván és TVERDOTA György, 357–386 (Budapest: Közigazgatási és Jogi Könyvkiadó–Balassi Kiadó, 1992).

82 A kritikai kiadás a 15. pontot magyarázó jegyzetben a következő részletet idézi a *Rapaport-levél*ből: „Nem a félelemből visszatartott agresszióról szólok, hanem a szorongásosról. Ebben egyszerre fellelhető a férfitől és a nőtől való tartózkodás (persze férfineurótikus esetében). Ennek a szorongásnak a keletkezéséhez csak mint külső, bár megtévesztő s ezért erősen ható okként járul az apa személye, más szóval: az ödipusz konstelláció, illetve konfliktus csupán éppen olyan kivetítése a lélek belső eredetű, endopszichikus állapotának, mint a vallások és a mithológiák. [...] Az ödipusz komplexum lényegében a szeretet-gyűlölet dialektikájának, másként a lélek eleven ambivalenciájának a férfi tudattalanjában való lerögzítése.” Uo., 362–363; JAÖTC, 2:1109.

83 HORVÁTH, „A Hegel – Marx – Freud alapötlete”, 590.

84 Sigmund FREUD, „A nőiség”, ford. LENGYEL József, in Sigmund FREUD, *Újabb előadások a lélekelemzésről*, szerk. ERŐS Ferenc, Sigmund Freud művei 8, 126–151 (Budapest: Filum Kiadó, 1999), 133.

85 „A fiú Ödipusz-komplexusa, melyben anyját kívánja, és apját mint vetélytársát el szeretné távolítani, természetesen szexualitásának fallikus időszakában fejlődik ki. A kasztrációval való fenyegetés azonban magatartása feladására kényszeríti. Félve attól a veszélytől, hogy elveszítheti péniszét, elfojtja, a

lői követelmények és tilalmak interiorizációja révén jön létre, valóban felszámolja az Ödipusz-helyzetet. De az elfojtás jóval szélesebb övezetét öleli fel Freud elgondolásában, semhogy kiváltóját az elnyomó állammal lehetne azonosítani – ahogy Horváth Iván véli egy József Attila-töredék alapján.⁸⁶

Dolgozatában a *Tömegpszichológia és én-analízis* című Freud-tanulmányra (1921) is hivatkozik, ahol szó esik az ödipális azonosulásnak arról a fajtájáról, amikor a kisfiú az apjához szeretne hasonló lenni – de Freud nem késlekedik hozzátenni, hogy mindez a kislányokra is érvényes.⁸⁷ E szövegében gondosan *kerüli* a felettes-én kifejezés használatát, mindvégig a tömegszuggeratív én-elvesztő erejéről beszél, arról, hogy a tömeg miként rendeli alá az egyént a kollektív szeretetnek, beleértve a vezérkultuszt is. Horváth Ivánnak azzal is számolnia kellett volna, hogy József Attila értelmezéseit nem mindig lehet közvetlenül kiolvasni a freudi szövegekből, sőt (mint arra már utaltam) némelykor egyenesen bírálta a Mestert.

(Az ösztönök harcára vezethető vissza minden)

Az viszont kétségtelen, hogy [*A társadalom alapja biológiai*] kezdetű töredékében a költő összekapcsolja a felettes-ént a politikai állammal mint elnyomó szervezettel.⁸⁸ Mielőtt értelmezném, célszerűnek látom, hogy kitérjek a kései korszakát reprezentáló *Ázsia lelke* című recenzióra, amely modell értékű, mert marxista és pszichoanalitikus alapon *együtt* próbál magyarázatot adni társadalmi és kulturális folyamatokra. Eleve párhuzamot lát a két tan logikája között. Szerinte a marxi elméletben a termelőeszközök, a freudi koncepcióban az ösztönök *ugyanazt* az aktív, kezdeményező szerepet játsszák. Különösen figyelemreméltó a recenzió harmadik kéziratának (a megjelent változattól részben eltérő) megfogalmazása. A recenzeált szerző, Hatvany Bertalan – írja József Attila –

[h]angsúlyozza, hogy a történelemben kozmikus erők működnek, de ezek a közvetlen adottságu kozmikus erők nála örök erkölcsi elvekkal azonosak, ahelyett hogy a történetinek mutatkozó erkölcsi elveket vezetné vissza az elfojtott ösztönök tudattalan világára, ösztöneinkre, melyek valóban a kozmikus környezet bennünk megnyilvánuló erői. Pedig bizony a tudattalanná tett, elismeréstől megfosztott, letagadott és *így az egész emberi társadalom szabad boldogulására tudatosan föl nem használható*, kozmikus eredetű agresszív ösztönökkel inkább megmagyarázható mind a tőkés államok imperializ-

legnormálisabb esetben teljesen felszámolja az Ödipusz-komplexust, amelynek örökebe egy szigorú felettes-én lép.” Uo., 145.

86 Vö. Jean LAPLANCHE és Jean-Bertrand PONTALIS, *A pszichoanalízis szótára*, ford. ALBERT Sándor, GYIMESI Tímea, BURJÁN Mónika és PÁLFFY Miklós (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994), 188–190. Például beletartozik az erkölcs és a kultúra révén elsajátított normatodat is, melynek meghatározó szerepe lehet a *szublimációban*.

87 Sigmund FREUD, „Tömegpszichológia és én-analízis”, ford. SZALAI István, in Sigmund FREUD, *Tömegpszichológia: Társadalomlélektani írások*, szerk. ERŐS Ferenc, Sigmund Freud művei 5, 185–248 (Budapest: Cserépfalvi Könyvkiadó, 1995), 216–217.

88 JAÖTC, 2:1372.

musa, mind a shiiták és szunniták, mohammedánok és keresztények, hinduizmus és mozlimizmus harca, kulturák tüzes terjesztése és könnyes hanyatlása, semmint a bennük virágzó eszmékkel. Ezek az eszmék rendszerint a szeretet eszméi, az agresszió elfojtására szolgálnának, az agressziós ösztönök azonban működnek, éppen mert kozmikus eredetűek, és más, tudatos út nem lévén, az erkölcsi elvekben jelentkeznek.⁸⁹

Az embereket egymás ellen fordító és köztük alá-fölévetettséget teremtő agressziós ösztönök mellett és azokkal ellentétesen hatnak azok az ösztönök, amelyek „nem ismernek, tehát el sem ismerhetnek társadalmi különbségeket s ezért állandó forrásai minden olyan törekvésnek, mely ember és ember közé emelt válaszfalak, pl. az osztályok megszüntetésére irányul”.⁹⁰ Az eszmék küzdelme mögött ösztönök harca áll, „[az] eszmék csak azt a társadalmi formát teszik, amelyben az emberek ráeszmélnek erre a valóságra”.⁹¹ József Attila minden bizonnyal ebben az irányban kereste volna a *HMF* második részében az elborult világállapotba, illetve az onnan elvezető utat.

Már szó esett írásom első részében arról, hogy az eszmék (és az erkölcsi elvek) csupán a *tudatosítás* és *kommunikáció* eszközei az ösztönszférából (és a termelésből) eredő késztetéseknek. *A művészet kérdése és a proletárság* című töredék megnevezi a különböző és egymással szembenálló ösztönöket,⁹² és bírálja Freudot azért, mert az „ösztönös én” és a „felettes, erkölcsi, eszményi én” közti küzdelemből származtatja a neurózis kialakulását, holott az ellentétes ösztönök harcából ered. Már csak ezért is óvakodnék a felettes-énnek olyan kitüntetett szerepet tulajdonítani József Attila gondolkodásában, mint Horváth Iván.

(Visszatérés a freudo-marxizmushoz)

Nézzük meg közelebbről [*A társadalom alapja biológiai*] kezdetű töredéket. Érdeemes idézni első tíz sorát:

A társadalom alapja biológiai⁹³

Marx szimbolizmusa.

Tudattalan: proletariátus és burzsoázia.

Az elnyomottak fölszabadulása.

Gazdasági alap – a tudattalan.

Felépítmény: a tudat.

A politikai állam, mint elnyomó szervezet überich.

89 Uo., 2:1030–1031.

90 Uo., 2:1018. Ez az idézet már a publikált változatból származik.

91 Uo.

92 Én-ösztönök és nemi ösztönök, illetve más elnevezéssel élet- és halálösztönök. Vö. uo., 1:698–699.

93 A kézirat a korábbi közlésekben *Marx szimbolizmusa* címmel szerepelt, a kritikai kiadás azonban elvette ezt, mert e sort József Attila aláhúzta ugyan, de balra zártan helyezte el, míg a fölé jegyzett első sort (utólag) középre írta be.

A termelési eszköz, mely meghatározza az embereknek úgy egymáshoz, mint a természethez való viszonyát. (A képzet, mely „meghatározza” azaz egységben tartalmazza az ösztönök egymáshoz való viszonyát.)⁹⁴

Az első sor mintegy tétellé formálja az *Ázsia lelke* biologizmusát. (A *HMF* első részében József Attila éppen arra hivatkozik, hogy az ifjú Marx a nemi-családi munkamegosztást tekintette az emberi termelés első, kezdetleges fokának.)⁹⁵ A „szimbolizmus” kifejezést pszichoanalitikus értelemben használja. A 3–4. sor arra utal, hogy a társadalomra is alkalmazható a pszichoanalízis *tudattalan* fogalma, méghozzá az elnyomott (elfojtott) proletár és elnyomó burzsoá kettősére vonatkoztatva, ami az ösztönszféra felszabadulásához hasonlóan az elnyomottak lázadásához és fölszabadulásához vezet. Tehát József Attila itt visszatér az *Egyéniség és valóság* (1932) idején magáévá tett *freudo-marxista* álláspontához.

Az 5–7. sor a marxi és freudi alapfogalmakat állítja párba. A gazdasági alap az aktív- és kezdeményezőnek felfogott tudattalan ösztönvilággal kerül egy szintre, a politikai állam pedig elnyomó szerepe révén a felettes-énnel. (Persze az sem egyértelmű, hogy a kettő azonosságáról van-e szó, vagy arról, hogy a politikai állam is a felettes-én tartományába tartozik.) A tudatos szféra mintegy a kettő között helyezkedik el. József Attila fogalomhasználatában keveredik a korai és kései freudi topológia terminológiája, a tudattalan–tudatelőttés–tudatos, illetve az ósén–én–felettes-én hármasa, minthogy ő a tudattalan, tudatos és felettes-én hármasaról beszél. A következő két sorban is folytatódik a marxi és freudi koncepció párhuzamba állítása: a „termelési eszköz” fogalma, illetve funkciója megfeleltetődik a „képzet”-nek és funkciójának, az ösztönök megjelenítésének.

Mindez nem kevesebbet jelent, mint hogy József Attila itt (és nem zárható ki, hogy a *HMF* tervezett részében is) a freudo-marxizmus szellemében próbálja besorolni, „*marxizálni*” a pszichoanalízis alapfogalmait. Minthogy az elnyomott proletariátus és (elnyomó) burzsoázia ellentétéből indul ki, a felettes-én *szükségképpen* az elnyomást segítő politikai államnak feleltetődik meg. Tehát kivételes szöveghelyről van szó, a felettes-én kapcsolata az elnyomó állammal *egy-egyedül* ebben a töredékben fordul elő.

A költő értekező életművében az *Egyéniség és valóság* című írását követően folyamatos elmozdulás figyelhető meg a klasszikus freudizmus irányába, ugyanakkor még a kései írásaiban is érezteti hatását a kezdeti freudo-marxista oltás. Horváth Iván úgy véli, hogy József Attila „radikalizálja” a freudi elméletet, amikor „az államnak megfelelő felettes-ént [...] szorosán összeköti az agresszióval”, mivel „az agresszív én-ösztönök az ödipális korszak lezárultával a felettes-én köntösében lépnek fel”.⁹⁶ A költő kései szövegeiben sehol nincs szó arról, hogy az agresszív ösztönöket felváltaná az agresszív felettes-én, sőt éppen ellenkezőleg, a felettes-én meghatározó szerepét forradalmi helyzetben kifejezetten *tagadja*. Úgy is fogalmazhatunk: József Attila (klasszikus) pszichoanalitikus szemszögből e töredékben nem előre, hanem inkább visszafelé lépett.

94 A teljes szöveget lásd: JAÖTC, 2:1372.

95 Uo., 2:1238.

96 HORVÁTH, „A Hegel – Marx – Freud alapötlete”, 592.

Más kérdés, hogy a költő által feltalált mixtúrában nem jár jobban a marxi elmélet sem. Azt állítani kiinduló tételként, hogy „a társadalom alapja biológiai”, teljességgel elfogadhatatlan a marxista társadalomfelfogás számára. József Attilát sajátos „biológiai materializmus” jellemezte; számára a *testiség* és a *nemiség* elsőrendű problémaként jelent meg (már csak a saját gyomor- és szexuális gondjai miatt is). A *HMF* elkészült szövegeiben szemére veti Marxnak, hogy csupán azt hangsúlyozza: az ember társadalmi lény, azt viszont nem veszi figyelembe, hogy egyúttal *természeti lény is*. Az elkészült főváltozatban kifogásolja, hogy Marx – helyesen – gazdaságinak fogja fel a nemi tevékenységet, ugyanakkor nem veszi észre a gazdasági termelésben a nemiséget.⁹⁷ A [*Nem szükséges, hogy*] kezdetű töredékben igen találóan bírálja Marx természetfelfogását.⁹⁸

Elfogadva Horváth Iván hipotézisét, hogy a második rész a *megbékélés* lehetőségeit próbálta volna felderíteni,⁹⁹ elképzelhetőnek tartom, hogy a 15. pontban szereplő „bisexualitás”¹⁰⁰ akként jelentene megoldást, hogy erősíteni lehet és kell a női princípiumot, az élet-ösztönöket, amelyek féken tarthatják az agresszív férfi princípiumot, a halál-ösztönöket. Ugyanakkor fölöslegesnek gondolom mindezt egy fölöttebb kétséges magyarázattal megtoldani arról, hogy a fiatal férfiak állítólag fogékonyabbak a hivatalos ideológia iránt. Freud felettes-én fogalma semmiképp sem ad alapot a diktatúrával vagy akár az állami erőszakkal való azonosítására. Az „általánosan elfogadott szokásrendet” pedig – irodalmi művek egész sora tanúsítja – sokszor éppen asszonyok képviselik inkább (ha egyáltalán van értelme bármiféle általánosításnak), és a náci vezér iránti odaadásban a „világnézettel megtöltött” férfi rohamosztágosok mellé önfeledt örömmel sorakoztak fel az „érzelmes eszményektől” túlfűtött női rajongók.¹⁰¹

A *Sas* című vers értelmezésétől kénytelen vagyok itt eltekinteni, mert már így is bőven túlléptem a kívánatos terjedelmet. Csak egyetlen kérdést tennék fel a Horváth Iván által elének tárt boldog, biszexuális jövő látomásával kapcsolatban. Ő ugyanis ezt szánja poénnak dolgozata végén: „A József Attilának tulajdonított ötlet érdekessége, hogy a II. világháború után a gazdaságilag legfejlettebb országok jelentős részében a nemi önzonosságok nagyon változatos színeképe alakult ki. Ezek az országok immár 75 esztendeje nem vívnak egymással világháborút.” Komolyan gondolja, hogy ennek lenne köszönhető? Például a Föld megsemmisülésével fenyegető atomháború nem jöhet számításba?

97 JAÖTC, 2:1231–1232.

98 Uo., 2:1267. Úgy látszik, József Attila freudo-marxistaként nem számolt azzal, hogy mind a marxizmus, mint a freudizmus az – egymást is kölcsönösen kizáró – *univerzális* magyarázat igényével lép fel.

99 Tulajdonképpen az is ezt támasztja alá, hogy az elkészült első résznek Marx mellett Feuerbach, a szeretet filozófusa a főszereplője.

100 Abban az értelemben, hogy mindenki „veleszületetten egyszerre rendelkezik férfias és nőies szexuális hajlamokkal, s ezek azokban a konfliktusokban jelentkeznek, amelyekkel az adott személy saját nemének felvállalása során találkozik”. LAPLANCHE és PONTALIS, *A pszichoanalízis szótára*, 70.

101 A náciak szándékosan rendezték el úgy a Hitler bevonulását övező tömeget, hogy az első sorokba lelkesen ünneplő nőket állítottak. Talán József Attila sem véletlenül hangsúlyozza az *érelmességet* az idézett mondatában: „A politika palotáiban érzelmes eszmények alakítanak világnézeteket, s a köztereken ez érzelmes eszmének megtestesítői, a vezérek rendelkeznek világnézettel megtöltött rohamosztágosok felett.” JAÖTC, 2:1362.

TVERDOTA GYÖRGY

Medve tánca és a sas röpte

A kritikai kiadást (JAÖTC) több ízben bemutattuk. Ilyenkor úgy szoktam érvelni az új kiadás mellett, hogy egyrészt számos kérdést végérvényesen lezárt, megoldott. Ugyanakkor újabb kérdések, problémafölvetések kiindulópontjává is vált. Mi magunk, a kritikai kiadás készítői már felhívtuk a figyelmet néhány olyan témára, amelyek irányában a József Attila-kutatás továbbléphet a kritikai kiadás adataira támaszkodva. Horváth Iván tanulmánya az első, amely nem a szorosán vett munkatársi gárda részéről olyan problémafölvetésekkel áll elő, amelyek elindítanak egy új párbeszédet a gondolkodó József Attiláról. Horváth Iván azok közé a kis számú szakemberek közé tartozik, akik belsőleg ismerik József Attila értekező prózáját, és ezen belül a kéziratos hagyatékban azt a részét, amely 1985 után került elő. Erre az elmélyült tudására támaszkodik írásában, amelyhez az alábbiakban szólok hozzá. Bármiként is vélekedjünk a részletekről, a továbbgondolást kezdeményező szerepét igen nagyra kell értékelnünk.

Gondolatmenetét az egyszerűség kedvéért magra és héjra osztom. A mag nagyon nagy súlyú megállapításokat tartalmaz. Amivel elsősorban vitatkozom, az az érvelésének a héja. Ennek a kéregnek azonban az a szerepe, hogy a szerző érdemi felismeréseit tágas dimenziókba nagyítsa fel, s szerintem ezzel elköveti a mérték átlépésének hibáját. Ez a túlzás már abban is megmutatkozik, hogy egy virágcserepbe ültetett hajtásból magyaráz egy hatalmas, terebélyes tölgyfát, hiszen a *Medvetánc* című Bartók-tanulmányvázlatra vezet vissza József Attila utolsó, méreteiben és jelentőségében is kiemelkedő, befejezetlen értekezését, a *Hegel – Marx – Freud*: „Az viszont kétségtelen előttem, [...] hogy a *Hegel – Marx – Freud* alapeszméjére, magára az ötletre igenis ott és akkor jutott, Budapesten, 1936. december 8-án, a hajnali órákban.”¹

A „hajnali órák” kifejezés József Attila Bartók Bélának írt mentegetőző levelére vonatkozik, amelyben a költő a zeneszerzővel való tervezett találkozó lemondása miatt magyarázkodik:

Szeretném, ha jóindulatúan elnézné mulasztásomat. Nagyon röstellem, hogy ígéretem üres szónak bizonyult, hogy a megbeszélt időben nem jelentkeztem a kéziratért. Nem illik, hogy fecsegéssel foglaljam le idejét, mégis bővebben kell mentegetőznöm. Az történt, hogy érdekesnek tartott ötletemet „Bartók Béla disszonanciájáról” meg akartam írni a

* A szerző az ELTE emeritus professzora, a József Attila kritikai kiadás társszerkesztője és társszerzője.

1 HORVÁTH IVÁN, „A *Hegel – Marx – Freud* alapötlete”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 124 (2020): 580–598, 584.

keddre virradó éjszakán, hogy délelőtti látogatásom alkalmával megmutathassam. Sajnos, túlbecsültem testi erőmet elaludtam a találkozással, mert reggelig dolgoztam.²

József Jolán már a költő serdülő korából idézett föl olyan eseteket, amelyek szerint József Attila reggel nehezen ébredt, néha úgy kellett veszekedéssel kirángatni őt az ágyból. De már Espersit Mária is ilyen esetekre emlékezik abból az időből, amikor a költő Makón pártfogójánál lakott. Később Szántó Judit idéz föl egy súlyos veszekedésbe torokkolló ébresztési kísérletet. 1936-ra ez a helyzet kórossá vált, súlyos depressziós tünetekkel társult. Olykor hosszú időbe telt, hogy a költő – úgymond – összerakja magát reggel, és alkalmassá tegye magát a társasági megjelenésre.

1936 őszén nem Bartók Béla volt az egyetlen neves személyiség, akivel való találkozóját József Attila elmulasztotta. Móricz Zsigmond – saját bevallása szerint – zsörtölődött is magában amiatt, hogy a fiatalember így felültette,³ aki aztán nem győzött utána levélben mentegetőzni: „Drága Zsiga bátyám, bocsáss meg, hogy ígéretem ellenére ma sem tettem tiszteletemet. Majdnem délig dolgoztam, tegnap déltől fogva – és este nagyon mélyen elaludtam.”⁴ 1936 őszén, a terápiás kapcsolat megszakadása idején József Attila Gyömrői Editől is találkozót kért, amelyet aztán váratlanul lemondott: „Edit, kedves, kikönyörögtem egy találkozót, maga megadta és én most ezt nagyon szégyenlem. Ne várjon, nem mehetek én el erre.”⁵

Azt gondolom tehát, hogy bármilyen magyarázattal állt is elő, de triviális okból mulasztotta el Bartók meglátogatását, ami így nemigen használható posztamensként a *Medvetánc* című szöveg értelmezéséhez: „Elegendő mentségnek érezte azért, hogy az ötleten való, kimerítő gondolkodás miatt elmulasztotta a zeneszerzővel megbeszélte találkozót.” Leveléből ugyanis teljesen világosan kitetszik, hogy „csak” Bartók Béla diszszonanciájáról szándékozott értekezni. Arra persze van példa az életműben, például egy Babits *Az európai irodalom történetéről* tervezett recenzióban, hogy a költő nem tartotta magát az eredetileg eltervezett gondolatmenethez, hanem mélylélektani fejtegetésekre siklott át. A méltatás nem is készült el, töredékben maradt. Mérlegelés kérdése, hogy a *Medvetánc* esetében hasonló dolog történt-e vagy sem.

Mindezzel a túldimenzionálásra való hajlammal csak utalni akartam a méretek elvétésére. A lényegi problémát ugyanis az okozza, hogy Horváth Iván a *Hegel – Marx – Freud* tétjét abban látja, hogy „elhatárolódást jelentett-e, és ha igen, akkor mit ajánlott helyette”.⁶ Azaz hogy elhatárolódott-e József Attila kései értekező főművében a marxiz-

2 József Attila Bartók Bélának, Budapest, 1936. december 9., in JÓZSEF Attila, *Levelezése*, összeáll. H. BAGÓ Ilona, HEGYI Katalin és STOLL Béla, kiad. STOLL Béla, 487 (Budapest: Osiris Kiadó, 2006).

3 „Hiába néztem, vártam és kietlenkedtem: József Attila nem jött meg, két teljes óráig, akkor felálltam és elmorogtam, zörögtem: tedd bolonddád a nagyapádat. Alig értem haza, szólt a telefón: ne haragudjak, elkésett, de annak roppant nagy oka van s szeretné, ha új terminusban állapodunk meg.” MÓRICZ Zsigmond, „Nagyon fáj: Az egyetlen teher: az Élet: József Attila emlékeztet magamra”, *Szép Szó* 6, 21. sz. (1938): 23–29, 25.

4 József Attila Móricz Zsigmondnak, Budapest, 1936. november, in JÓZSEF Attila, *Levelezése*, 486.

5 József Attila Gyömrői Editnek, Budapest, 1936. november 9., in *uo.*, 480–481, 480.

6 HORVÁTH, „A Hegel – Marx – Freud alapötlete”, 580.

mustól, és hogy azt a pszichoanalízissel helyettesítette-e be? Egy másik helyen a freudizmust „későbbi versenytárs-elmélet”-nek nevezi, természetesen a marxizmushoz képest. Az alábbi kijelentést is olvashatjuk a tanulmányban: „a marxizmus csődje után mit ajánlhat az, aki Freudot tanulmányozza”.⁷ Csakhogy olyan helyet, ahol József Attila a marxizmus csődjéről beszélt volna, nemigen találunk az írásaiban. Nem az a baj önmagában, hogy Horváth Iván ezt így gondolja, hanem az, hogy nem számol azzal, hogy ezek az állítások hipotetikus érvényűek, bizonyítást igényelnének.

A kérdés, amit fölvet, rendkívül nagy horderejű. A kritikai kiadás jegyzeteiben magam is válaszoltam rá, egy, a Horváth Ivánétól gyökeresen eltérő hipotézissel. József Attila 1930 őszétől egyre mélyebben képzett marxista gondolkodóvá vált, aki hamar eljutott az ortodox marxizmus állapotából a Marx-kritikát megfogalmazó álláspontig. Hamar felismerte, hogy a marxizmusnak nincs korszerű emberképe, a tan az emberi lélekről elavult, 19. századi elképzeléseket fogalmazott meg. A költő önértelmezése szempontjából ez a hiány kardinális jelentőségűvé nőtt. Annak is van jele, hogy József Attila tudott Plehanov hozzájárulásáról a marxista pszichológiai felfogáshoz, de ez nem elégítette ki.

Feltételezésem szerint azért a pszichoanalízishez folyamodott, mert benne ismerte föl azt a modern, 20. századi tudományt, amellyel a marxizmus hiányos, elégtelen területei kiegészíthetők, összeegyeztethetők. Ez természetesen nem József Attila egyedi felismerése, hanem a költő egy olyan nemzetközi szinten folyó kísérlethez csatlakozott, amely a marxizmus és a pszichoanalízis egyeztetésére törekedett. Még csak nem is csupán Wilhelm Reich törekvéseinek elismeréséről van szó, mert az ortodox freudizmus ellenében az adleri individuálpszichológia már nagyon korán magának követelte a kezdeményezést a két tanítás összehangolására. Hangsúlyozom azonban, hogy József Attila részéről nem két egyenrangú tan szembesítése történt, hanem a marxizmus kiegészítése egy nagyon lényeges ponton. Az természetesen nem zárható ki, hogy a mélylélektan jelentősége az évek során fokozódott a gondolkodásában, a marxizmust pedig egyre több ponton elégtelennek találta.

Nem jelenti azonban ez azt, hogy szóba jött volna bármikor is számára a freudizmus helyettesítése a marxizmussal. József Attila valóban számos lényeges ponton kritikát gyakorolt a marxizmus fölött. De nem volt célja a marxizmus megcáfolása, sőt még a marxizmuson való túllépés sem. Én a költőt ama irány egyik korai előfutárának látom, amely a további évtizedekben „marxizáló” értelmiségként határozható meg. A freudi (reichi) pszichoanalízisnek ebben a gondolati megújulásban fontos szerepe volt, de erős túlzásnak tartom, hogy Horváth Iván a pszichoanalízist „versenytárs-elméletnek” gondolja. Hogy tiszta vizet öntsek a pohárba: József Attila gondolati fejlődése ellenére nem mosható tisztára marxista mivoltától. Hipotézis áll szembe hipotézissel. Mindkettőnk álláspontja bizonyítást igényel. De nem lehet olyan sietősen átsiklani a kérdés fölött, ahogyan ezt Horváth Iván teszi. Ha netán az bizonyosodnék be, hogy a *Hegel – Marx – Freud* meg nem írt második része nem a marxizmuson túllépő felfogást tükröz, ha-

7 Uo., 589.

nem megmarad a tudományos szocializmus kritikailag felülvizsgált keretei között, akkor vitapozíciójának tétje is zsugorodna, s a kései József Attila értekezői álláspontjának pontosítási kísérletévé redukálódna.

Ha mindez kimerülne a felvázolt kérdésben, érdemben nem érintené Horváth Iván koncepciójának magvát. De ennek a túldimenzionálásnak megvan a következménye a szorosan vett szakmai vitára nézve is. A szerző ugyanis a férfi–nő nemi kapcsolatán és munkamegosztásán alapuló marxi képlettel szembeállítja az állítólagos József Attila-i elméletet, „amely a szülő/gyermek viszony általánosításán alapul”. Itt a szerző megint túllő a célon. Nem hiszem, és semmi sem szól amellett, hogy a költő ilyen helyettesítéssel élt volna. Horváth Iván helyében én szerényebben így fogalmaznék: „kiegészíti a férfi/nő viszonyt a szülő/gyermek viszonnal”. Vagy: ahelyett, hogy azt írának: „a nemi viszonyt a szülő/gyermek viszonnal helyettesítjük”, célszerű úgy fogalmazni: „kiegészítjük a férfi/nő viszonyt a szülő/gyermek viszonnal”. A „hagyomány” – számomra kedves és a József Attila-értelmezésben szívesen használt – fogalma úgy kerül ide, mint Pilátus a *Credó*ba. Maga Horváth Iván is, diszkrét csúsztatással, hagyomány helyett csak bizonyos (nemzeti) hagyományokkal számol itt, ami magyarázatra szorulna... József Attila tehát korántsem olyan radikális, mint a helyette gondolkodó Horváth Iván.

A szerző abban érdekelt, hogy József Attila mind teljesebb mértékben átállítódjék a korai marxista, a *Gazdasági-filozófiai kéziratok*ban megnyilvánuló marxiról a freudi vágányokra. De József Attila aligha tagadta a férfi–nő munkamegosztás gondolatát, és Marx szemére „csak” azt vetette, hogy nem számolt a felnőtt–gyermek relációval. A különbség Marx és a költő felfogása között nem kizáró, hanem kiegészítő jellegű.

Ide tartozik a történetiség leegyszerűsítő értelmezése is. Horváth Iván nyilvánvalóan képes differenciált történetiség-felfogásra, s ha ettől eltekint, annak oka van. Mégpedig az, hogy a táblázatba fogható szerkezeti rendbe beleférjen az értelmezendő anyag. A felnőtt–gyermek reláció ugyanis éppúgy szinkrón, vagy rendelkezik szinkrón dimenzióval, mint a férfi–nő viszony. A szülő és a gyermek éppúgy egyidejűleg léteznek, és vannak interakcióban, mint a házastársak. József Attila gondolkodását (nem kis mértékben Bergson nyomán) általában is, de *A Dunánál* című ódában különösképpen a jelennek felgyülemlett, jelenlévő múltként való felfogása jellemzi. Az időt, a történetiséget a jelen állapotba összepréselő képlet fogalmazódik meg az „Én úgy vagyok, hogy már száz ezer éve / nézem, amit meglátok hirtelen” sorokban. A meglátás, az észrevevés most zajlik, de a képesség a meglátásra százezer év felhalmozott tapasztalatán alapul. Természetesen távol áll tőlem, hogy tagadnám a szülő–gyermek kapcsolatban kibontakozó diakroniát. Ellenkezőleg, a történetiség komplex felfogására hívom fel a figyelmet, arra, hogy József Attila így fogta fel az időben létezésünket. Horváth Iván táblázata tehát javításokra szorul.

Ha túljutunk a viharzónán, Horváth Iván tanulmánya számos fontos felismeréssel járul hozzá az értekező József Attila jobb megértéséhez. Hozzáértésem fogyatékos volta miatt nem mernék állást foglalni a szerzőnek a pszichoanalízissel kapcsolatos állításai igazságtartalmáról. De az bizonyos, hogy az egyik legérzékenyebb pontra tapint rá. A kritikai kiadás jegyzeteiben és a bevezető tanulmányban József Attila és a pszichoanalízis viszonyának kérdéséhez elsősorban az ösztönton felől közeledtem. Úgy ítél-

tem meg, hogy a mélylélektan tanulmányozása során József Attila eljutott egy olyan állásponthoz, ahol megállapodott, s amelynek középpontjában Freud ösztöntana állt. Következetes materialista gondolkodása szellemében a társadalmi jelenségeket a természet östényére vezette vissza. A lelki jelenségeket pedig a testi, szervezeti indításokhoz legközelebb álló lelki szintre, az ösztönökre alapozta. Olykor egyenesen zavarba ejtő, mennyire az ösztöntevékenység elsőbbségét hangsúlyozza a magasabb szintű lelki jelenségek, intellektuális teljesítmények előtt.

Következetlenséggel vádolja meg Freudot, aki az ösztönök megfékezésében a felettes-énnek tulajdonít döntő szerepet. József Attila szerint azonban „öszönt csakis ösztön tarthat elfojtásban”,⁸ a felettes-én legföljebb az ösztönök harcának ideológiai köntöseként jöhet számításba. Ez fölveti azt a kérdést, hogyan ítéljük meg a felettes-én szerepét a lélek felépítésében és funkcionálásában. Különös élességgel vetődik föl a kérdés a művészet területén. Az ösztönök a művészetnek csak a nyersanyagát szolgáltatják, a tudattalanból felszínre kerülő anyag művészetté formálásában a szublimáció, az ösztönmozgások szellemi célok felé történő eltérítése játszik kulcsszerepet. A művészi tevékenység azonban ezáltal nem az ösztöni szférához tartozik, hanem a felettes-én övezetében helyezhető el. József Attila koncepciójának megértése érdekében ezért az ösztönvilághoz képest másik irányból, a felettes-én felől is közelítenünk kell. Horváth Iván méltánylandó erőfeszítései erre a területre összpontosulnak.

A *Medvetánc* című vázlatot elemezve, de vizsgálódását kiterjesztve más szövegekre is, József Attila „felettes-én”-fogalmának kialakulását követi nyomon. A vázlat 15. pontjának magyarázata során kerít sort erre: „Freud: Ambivalencia, biszexualitás. A férfiét föloldja a nőé.”⁹ Az ambivalenciától Horváth Iván így jut el a felettes-én fogalmához:

A költő a *Rapaport-levélben* az ambivalenciát kifejezetten az Ödipusz-komplexussal kapcsolatban említi. Az Ödipusz-helyzetnek nemcsak oka, de megoldása is az azonos nemű szülővel való azonosulás vágya. A megoldás során alakul ki a felettes-én: „a legnormálisabb esetben teljesen felszámolja az Ödipusz-komplexust, amelynek örökébe egy szigorú felettes-én lép”.¹⁰

A biszexualitás problémáját pedig így hozza összefüggésbe a felettes-énnel:

A kisgyermek még biszexuális; a férfi és női szerepeket – és a férfiszereppel együtt járó, erőteljes felettes-ént – csupán a családi és társadalmi nevelés hozza létre, az általánosan elfogadott szokásrendnek megfelelően. Lehet, hogy a társadalomnak nem kellett volna ennyire polarizálnia minket?¹¹

8 JÓZSEF Attila, *Összes tanulmánya és cikke 1930–1937: Kritikai kiadás*, szerk. TVERDOTA György és VERES András, kiad. SÁRKÖZI Éva, 2 kötet. (Budapest: József Attila Társaság–L'Harmattan, 2018), 2:1368. A továbbiakban: JAÖTC.

9 Uo., 2:1098.

10 HORVÁTH, „A Hegel – Marx – Freud alapötlete”, 590.

11 Uo., 592.

Hogy az ambivalencia és a biszexualitás freudi és József Attila-i fogalmainak szembeállításánál e fogalmak értelmezésében helyesen jár-e el a szerző, azt itt nem vizsgálom, részben azért, mert túlterjed a kompetenciám határain. Részben viszont azért, mert számomra a József Attila-i felettes-énnek a fejtegetés végeredményeként előállt fogalma az igazán fontos. Horváth Ivánt a tömegmozgalmak emberellenes fanatizmusának a túl erős felettes-én jelenségén alapuló freudi magyarázata és annak József Attila által történt adaptálása érdekli a nácizmus tömegek közötti sikere vonatkozásában, ami a *Hegel – Marx – Freud* című tanulmány egyik központi témája. Szerintem a probléma a költő elméleti gondolkodásának megértése szempontjából még ennél is nagyobb horderejű.

Ennek az elméletnek mai tudásunk szerint a felettes-én problémája az egyik neuralgikus pontja. A költő *A művészet kérdése és a proletárság* című töredékében jutott legközelebb a szublimáció, tehát a voltaképpeni alkotó tevékenység magyarázatához:

A művészi tevékenység alapja tehát nagy általánosságban a következő: adva van egy érzéki tevékenységre készítő erő, az ösztön és adva van egy másik erő, amely ha már érzéki tárgyától nem tudja, legalább érzéki céljától szakítja el az ösztönt és szellemi célok felé tereli. Most az a kérdés, honnan ez a másik erő és honnan a szellemi cél.¹²

A kérdést fölteszi József Attila, de nem válaszol rá. A másik, nem ösztöni erő, amely szellemi célok szolgálatába állítja az ösztönt, nem lehet más, mint a szublimáció. De a két erő együttműködéséről semmi közelebbit nem tudunk meg. Márpedig ilyen együttműködés nélkül remekmű aligha születhet. Ez a másik erő, ha nem tartozik az ösztöni szférához, hanem inkább annak ellenpárja, csakis a felettes-én körébe sorolható. A kutatás számára megoldandó kérdés tehát e két lelki tényező, az ösztöni létünk erői és a felettes-én erői közötti reláció megértése József Attilánál.

A kérdés súlyát növeli egy másik, József Attila költészetében és gondolkodásában egyre hangsúlyosabb szerepet betöltő fogalom, az „öntudat” helye a rendszerben. Miközben úgy tűnik, hogy a költő hajlamos egyoldalúan túlértékelni az ösztöni mozgató erők szerepét az ember működésében, ezzel párhuzamosan egyre nagyobb nyomatékkal beszél az öntudat fontosságáról. Hogyan viszonyul egymáshoz az öntudat és a felettes-én fogalma? Illetve mi a viszony az ösztön és az öntudat között? Ezekre a kérdésekre jelen pillanatban nincs kész válaszuk. Horváth Iván azonban akarva-akaratlanul rátapintott erre az érzékeny pontra.

Nem hiszem, hogy a *Medvetánc* vagy ahogy a szerző nevezi: a Bartók-tanulmányvázlat szoros értelemben, az időben korábbi keletkezésén túl a *Hegel – Marx – Freud* előzménye lenne: „A vázlat olvastán tanúi vagyunk annak, ahogy a gondolat a felszínre jut.”¹³ Hegel filozófiájával már az 1930-as évek eleje óta barátkozott a költő. Marxista műveltségének elmélyülése 1930 őszén vette kezdetét. 1931 ősze óta a freudi mélylélektan birtokba vételében folyamatos előbbre haladást mutatott. *A művészet kérdése és*

12 JAÖTC, 1:697.

13 HORVÁTH, „A Hegel – Marx – Freud alapötlete”, 585.

a *proletárság* egyik alfejezetének címe: *Az ösztönök dialektikája* Wilhelm Reich nyomán összeházasítja a freudi ösztöntant a hegeli dialektikával. A *Medvetáncban* a három gondolkodó és a három gondolati rendszer együttes emlegetése már jól bejáratott rutinszámba ment nála. Úgy bemutatni ezt, mint valamiféle revelációt, hirtelen felismerést, igen erős túlzás. Amint azonban Horváth Iván elkezd a költő szövegét megvallatni, nyomban működésbe lendül invenciózus, nagy gondolati behatoló képességről tanúszkodó szakértelme, és rátapint a gondolkodó József Attila kutatásának az egyik legidősebb és legérzékeny pontjára.

Ugyanez mondható el az egyik legrejtélyesebb értelmű kései József Attila-vers, a *Sas* elemzéséről is. Sem Szabolcsi Miklós, sem Beney Zsuzsa elemzése nem kielégítő. Az utolsó életévnek a kánon részét képező verseitől nyugtalanítóan eltérő kompozíció magyarázatának napirendre tűzése vitán felül fontos feladata a József Attila-kutatásnak. Ha azt mondom, hogy Horváth Iván értelmezésével sem vagyok megelégedve, akkor azt a látszatot keltem, mintha én magam a megoldás birtokában lennék. Bizonyos, hogy a szerző értelmezési erőfeszítésének számos elemére a továbblépés érdekében építeni lehet. De a vers értelme számomra továbbra is a homályban marad.

Érdekes, hogy József Attila nem ebben a versben rajzolt meg először egy kolosszális méretű, szörnnyetegszerű madarat. 1923–1924 fordulóján írt első avantgárd kompozíciói egyikében – mint a címe is mutatja: *Földmadár* – az égitestet, amelyen élünk, ábrázolta madárként. Van ebben az óriásmadárban valami szörnnyetegszerű, griffmadárra emlékeztető:

Városokat tett a nyelve alá, [...]
Karom helyett jóság nőtt a lábán [...]
Tehetetlenül száz feje nőtt [...]
És egészen bolondul tollakat,
Meg népeket szaggat ki magából.¹⁴

A földmadár egy, a kollektív ideológia szolgálatába állított allegória, de rajzában a költő szabadjára eresztette fantáziáját, verse tobzódik a groteszk képekben. A korai és az érett korszakbeli vagy kései versek közötti összefüggés kérdése József Attilánál nem megoldott. Talán mégsem véletlen, hogy élete utolsó évében egy ifjúkori óriásmadárképzet került újra felszínre.

A *Sas* óriási szárnyasa azonban nem hasonlít a földmadárra. A korai vers nemigen segít a kései költemény értelmének megfejtésében. Ellenkezőleg, sokkal inkább azt tanulmányozhatjuk a két vers összevetésével, mennyivel elegánsabban, szabadabb ihlettel alkotja meg az óriásmadár képét a költő 1937-ben, mint 1923-ban. Az összehasonlításból kiviláglik, hogy a *Sas* minden rejtélyessége ellenére sem tekinthető félresikerült kompozíciónak.

14 JÓZSEF Attila, *Összes versei: Kritikai kiadás*, kiad. STOLL Béla, 3 köt. (Budapest: Balassi Kiadó, 2005), 1:266.

Feltűnő, hogy a versben szabad átjárás van a nem-lét vagy a semmi és a lét, a valami világa között. „E szárnyas / a semmiből jött, nem volt.” A ragadozó magát az univerzumot támadja meg: „A mindenséget falja azuri csőre.” A zsákmányul esett mindenséget látjuk a haldoklás állapotában: „S a fogoly világ hullat / könnyes üvegszemekkel / vércseppes pihetollat.” S a végeredmény, hogy „a mindenség a semmiségbe” tűnik el, mint a *Költőnk és korában*: „E madár könnyű röpte / a létet elragadta.” A zsákmányt a ragadozó elpusztítja. De a vers nem állítja ezt teljes bizonyossággal. Csak annyit mutat meg, hogy a lét fogságba esett, a mindenséget elragadták. A záró strófa azonban fordít egyet a totális pusztulás képén. A régi, eltűnt világ helyén új valóság jelenik meg: „Én őt váltom és engem / ő vált így új valóra.” A vers tehát egy kört ír le a lét teljes eltűnése és újjászületése között. Mintha egy kozmikus katasztrófa játszódna le szemünk előtt, szerezcsés végkifejlettel. A vers cselekménye mintha álomban menne végbe. Egyetlen észleleti, tapasztalati kép a versben a reggel pillanata: „vércseppes pihetollat. / Ez a pirosló reggel.” Egy álom emléke a vers, közvetlenül a reggeli ébredés után?

A vita ellenére, amelybe az *Ötlet* szerzőjével bonyolódtam, akár a gondolkodó József Attila értelmezéséről, akár versmagyarázatról van szó, aligha kívánhatok magamnak Horváth Ivánnál inspirálóbbs beszélgető partnert.

VIGYIKÁN VILLŐ

Szövegkritikai kérdések József Attila értekező prózájában

2018 nyarán végre megjelent *József Attila Összes tanulmánya és cikke 1930–1937* (rövidítve: JAÖTC).¹ Az 1923–1930 között keletkezett szövegeket közreadó, 1995-ös kötetek² után elkészült a pálya második felét feldolgozó kritikai kiadás is: a cikkek és tanulmányok szövegkiadása teljes. Az új kiadás két kötetben adja közre a szerző idevágó műveit, a megértést pedig szövegkritikai és tárgyi jegyzetekkel, a keletkezés- és befogadás-történet ismertetésével, továbbá általános magyarázatokkal segíti elő. A továbbiakban kizárólag a szövegekkel foglalkozom.

A JAÖTC néhány textológiai megoldását szeretném a tudományos közvélemény színe előtt megvitatni. A javaslatokat nemcsak itt, elméleti síkon vetem fel, hanem a gyakorlatban is: a *József Attila Összes tanulmánya és cikke. Szövegek, 1930–1937* című hálózati kritikai kiadásban (JAHSZK 2019).³ Ez mégsem a JAÖTC javított kiadása, hanem azé a korábbi, hálózati kiadásé, amely még a JAÖTC előkészítése során, ideiglenes munkaanyagként jött létre, és 2012-ben ISBN-szám nélkül, kézirat gyanánt jelent meg (JAHSZK 2012).⁴

1. A JAÖTC bíráló észrevételeinek elhárítása

A JAÖTC a szövegek és a magyarázatok mellett összehasonlító szövegkritikát is közöl, melyben kitér a korábbi kiadásokban előforduló hibákra. Itt és most csak az előző, hálózati kiadásra, a JAHSZK 2012-re vonatkozó bíráló megjegyzésekkel foglalkozom.

* A szerző az ELTE hallgatója. A tanulmányt rövidítve közöljük. A teljes szöveg e publikáció után, a hálózati kiadásban fog megjelenni.

1 JÓZSEF Attila, *Összes tanulmánya és cikke 1930–1937: Kritikai kiadás*, szerk. TVERDOTA György és VERES András, kiad. SÁRKÖZI Éva, 2 köt. (Budapest: József Attila Társaság–L'Harmattan, 2018). A továbbiakban: JAÖTC.

2 JÓZSEF Attila, *Tanulmányok és cikkek: 1923–1930: Szövegek*, kiad. HORVÁTH Iván, BARTA András, KISS Zsuzsanna, GOLDEN Dániel, HEGEDŰS Orsolya és SERÉNY Zsuzsanna (Budapest: Osiris Kiadó, 1995); TVERDOTA György, *József Attila tanulmányok és cikkek: 1923–1930: Magyarázatok* (Budapest: Osiris Kiadó, 1995).

3 JÓZSEF Attila, *Összes tanulmánya és cikke: Szövegek, 1930–1937*, 2.0. kiadás, kiad. FUCHS Anna, HORVÁTH Iván és VIGYIKÁN Villő (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2019), hozzáférés: 2020.10.24, http://textus.elte.hu/jozsef_attila/text/. A továbbiakban: JAHSZK 2019.

4 JÓZSEF Attila, *Összes tanulmánya és cikke: Szövegek, 1930–1937*, 1.0. kiadás, kiad. HORVÁTH Iván, FUCHS Anna, BOGNÁR Péter, BUDA Borbála Sára, DEVESCOVI Balázs és GOLDEN Dániel, prog. KIRÁLY Péter (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2012), hozzáférés: 2020.10.24, <http://textus.elte.hu/ja>. A továbbiakban: JAHSZK 2012.

Előre kell bocsátani, hogy a JAHSZK 2012 a kutatás sokkal kezdetlegesebb fokon állt, mint a JAÖTC. Közvetlenül a JAHSZK 2012 megjelenése után kezdődött a JAÖTC kutatócsoportjának jelentős összeggel támogatott, négyéves munkája. Bár a JAÖTC a JAHSZK 2012-t „figyelmes és alapos forrásközlés”-nek minősíti,⁵ valójában számos szövegközlési hibát, köztük igen súlyosakat is, helyesbíteni kellett. Most azt a néhány esetet mutatom be, ahol feltételezhetően mégis a JAHSZK 2012 járt el helyesen, és ahol az új kiadás a JAÖTC javaslata ellenére az eredeti változatot tartotta meg. A döntést minden esetben indoklom. A hálózati kiadásban az indoklás bővített, az érintett kéziratokból, gépiratokból és nyomtatványokból származó képkivágásokat is feltüntető változata is hozzáférhető.

A JAÖTC a JAHSZK 2012 bírálatát táblázatba foglalja – az átláthatóság kedvéért a továbbiakban én is ezt a formát követem.

<i>Irodalom és szocializmus. [1]⁶</i>		JA 363 ⁷	
	JAHSZK 2012	Sor	JAÖTC
1.	akik éppen ilyen	118.	akik épp ilyen
2.	zuzmara <u>hull szárnyas</u> hajamra.	289.	zuzmara <u>sárnyas</u> hajamra <u>hull</u> .

Az utólag beszúrt *éppe* elírás: állhat az *épp* és az *éppen* helyett. József Attila nem javította, így csak következtethetünk arra, melyik változat a helyes. A JA 139. jelzetű kézirat azonos szöveghegye alapján az *éppen* a valószínűbb. A JAÖTC az *épp* mellett döntött, ráadásul nem jelezte, hogy a döntést nem a költő, hanem a sajtó alá rendező hozta. A JAÖTC szerint József Attila a kéziraton látható jelöléssel megváltoztatta a szavak sorrendjét. Az érintett szöveg (önidézet, a *Favágó* című vers egy részlete) és a jelölés szokatlan alakja ezt valószínűtlenné teszik.

<i>Irodalom és szocializmus. [2]⁸</i>		JA 139	
	JAHSZK 2012	Sor	JAÖTC
3.	stb) tartalmu maga	18.	stb) tartalmú maga
4.	maga beismeri ugyanott,	218.	maga, 'beismeri' ugyanott,
5.	rendőr. Így a	252.	rendőr. Lám, a
6.	önmagukban mint forma szemléleti	557–558.	önmagukban (mint forma) szemléleti

A JAÖTC szerint József Attila a gépirat *tartalmu* szavát utólag, ceruzával *tartalmúra* változtatta. Az ékezetnek vélt vonás valószínűleg véletlen – a gépiraton nagyon sok eh-

5 JAÖTC, 1:20.

6 A JAÖTC-ben *Irodalom és szocializmus [Előadás]* címmel szerepel. JAÖTC, 1:104–120.

7 A táblázatban feltüntettem a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára jelzeteit.

8 A JAÖTC-ben *Irodalom és szocializmus [Tanulmány]* címmel szerepel. JAÖTC, 1:121–159.

hez hasonló, láthatóan céltalan vonást találunk. Ráadásul, mivel a költő írógépéről hiányzott az *ú*, egy ilyen típusú önkorrekciót semmi sem indokol.

A ceruzás vonások alakját, elhelyezkedését és a gépirat rengeteg más, véletlen vonását tekintve a JAÖTC szöveggözlése helytelen, ráadásul szokatlan és ebben a szöveggörnyezetben indokolatlan mondatszerkezetet eredményez.

A JAHSZK 2012 szerint József Attila először kiegészítette a gépiratot a fekete ceruzás *Lám* szóval, majd ezt a beszúrást piros színnel *Ígyre* javította. A feltételezett sorrendet igazolja, hogy az *Így* sokkal erősebben van a papírba karcolva, és hogy a gépiratos szövegre vonatkozó korrektúrajelek fekete színűek. A JAÖTC megfordította a módosítások sorrendjét; döntésének alapja egy nem szerzői másolat, melyről nem tudjuk biztosan, a szöveg alakulásának mely fázisában készült.

A *mint forma* szögletes zárójelben szerepel. Mivel ez a jelölés viszonylag ritka, jól megfigyelhető, hogy József Attila nem alternatív zárójelként használta, hanem önálló jelentést tulajdonított neki. A legjobb példa talán a [*Bármiféle társadalmi...*] [2] egy szöveghele: „[Az irodalom tehát valami ideális] és materiális folyamat ellentétében való egység.”

[Miért ilyen...]		JA 1087/45	
	JAHSZK 2012	Sor	JAÖTC
7.	pillanatától eddig, amig szemléljük,	2–3.	pillanatától addig amig, amig szemléljük,
8.	az általános meg nem különböztetett (értékalkotó) munka	14.	az általános (értékalkotó) meg nem különböztetett munka
9.	kielégíteni képes. Más formát kívánó szükségletet elégít ki	20.	kielégíteni képes. Más formát kívánó szükségletet elégít ki

A JAÖTC szerint József Attila az *eddiget addigra* cserélte. Az *eddig* első karaktere valóban rosszul látszik, de ennek oka, hogy eredetileg egy befejezetlen, *k*-val kezdődő szó szerepelt a szövegben. A JAHSZK 2019 abban is eltér a JAÖTC változatától, hogy az első *amigot* elírásnak tekinti, és törli a főszövegből. Ezt egyrészt a mondat értelmezésével indokolhatjuk, másrészt pedig azzal, hogy az *eddig* és *amig* szavak közé szükséges a vessző.⁹

A szövegben eredetileg *általános (értékalkotó) munka* szerepelt. József Attila ezt egészítette ki az *általános társadalmilag meg nem különböztetett (értékalkotó) munka* változatra; ennél a szöveggállapotnál a két kiadás még megegyezik. A következő csere során a szerző jól láthatóan kihúzta a *társadalmilag* kifejezést, arra viszont semmi sem utal, hogy a szavak sorrendjét is módosította volna, mint ahogy azt a JAÖTC közlése teszi.

A JAÖTC *elégítre* javítja a JAHSZK 2012 *elégít* alakjait. Csakhogy a kérdéses ékezetek sokkal jobban hasonlítanak a pontokra, mint a vesszőkre. Ezt figyelembe véve a javítás csak akkor lett volna indokolt, ha József Attila egyetlen másik kéziratán sem

9 József Attila sok esetben nem követte a kor helyesírását, többek között a vesszőhasználat esetében sem. Az alárendelések írásakor azonban következetes volt.

szerepelt volna az *elégít* változat.¹⁰ De mivel ez utóbbi többször is előfordul,¹¹ a JAÖTC közlése helytelen.

[Amennyiben marxisták...] [1]		JA 16	
	JAHSZK 2012	Sor	JAÖTC
10.	különböző nyelvű versekben	22.	különböző nyelvű versekben

A JAÖTC megőrizte a gépirat *nyelvi* szavát, a JAHSZK 2012 ellenben elírásnak tekintette, és *nyelvüre* javította. A szövegkritikai javítás több szempontból is indokolható. Egyrészt a *nyelvi vers* meghatározás csak egy nagyon összetett kontextusban nyerhet értelmet, másrészt a szöveg a különböző nyelvek azonos jelentésű, de eltérő hangalakú szavairól szól, így a *különböző nyelvű* szókapcsolat tökéletesen kiegészíti a szöveghelyet. A döntést megerősíti, hogy a részlet további három fogalmazványban jelenik meg, és valamennyiben a *különböző nyelvű vers* szerepel.

Mécs László költészete		Nyomtatott forrás	
	JAHSZK 2012	Sor	JAÖTC
11.	A megadott sorokat új bekezdésben közli	38., 49., 110., 124.	Szándéka szerint a megadott sorokat nem közli új bekezdésekben

A JAHSZK 2012 a felsorolt szöveghelyek mindegyikét új bekezdésben közölte. A JAÖTC szerint ezek folytatólagosan jelentek meg az eredeti cikkben, ám a forrásban a behúzás sokszor az idézett versrészletek esetében is elmaradt, így ezt szedési esetlegességnek tekinthetjük. A JAÖTC csaknem ugyanígy járt el – bár az összehasonlító szövegkritikában megemlékezett a JAHSZK 2012 „hibájáról”, a cikk közlésekor ugyanúgy elkövette azt. A 104. sor hasonlóan szedett bekezdését pedig a fenti listában sem szerepeltette.

[Hegel...]		JA 1087/10	
	JAHSZK 2012	Sor	JAÖTC
12.	Amikor eme állításunkat	65.	Amikor ezen állításunkat

A forrásban látható kifejezés nem *ezen*, hanem *em*, az *eme* elírása.

10 A gépiratok ebben az esetben nem bizonyítanak semmit, tekintve, hogy József Attila írógépéről hiányzott az *i* betű.

11 JAHSZK 2019, [I. Mit értünk voltaképpen...] [1], illetve JAHSZK 2019, *Emberi eszmélet és társadalmi haladás* című írások és az ezekhez tartozó kéziratok.

[„A magyar proletárirodalom plattformtervezete.”] ¹²		JA 1087/49	
	JAHSZK 2012	Sor	JAÖTC
13.	sem követke [a szöveg vége]	257.	sem követke- [a szöveg vége]

A JAHSZK 2012 nem jelezte a sorvégi kötőjelet. Mivel az elválasztás írástechnikai esetlegesség, a kiadás nemcsak itt, hanem sehol sem tüntette fel. Egyebütt a JAÖTC sem közölte a kötőjeleket.

Zsolt Béla: „Bellegarde”.		Nyomtatott forrás	
	JAHSZK 2012	Sor	JAÖTC
14.	szerelemnek.” Vall és Kolarow	103.	szerelemnek.” Vall, és Kolarow

A JAÖTC sajtóhibának tekintette a vessző hiányát, de József Attila a tagmondathatár kötőszava előtt általában elhagyta a vesszőt.¹³ A javítás nem indokolt.

[Ő feleségének...]		JA 1087/57	
	JAHSZK 2012	Sor	JAÖTC
15.	mint hallucinált színészt	18.	mint hallucináló színészt
16.	„Én ebből azt értettem”, teszi hozzá Németh L., „hogy a tanulmányom nem kell.”	65–66.	„Én ebből azt értettem, teszi hozzá Németh L., hogy a tanulmányom nem kell.”

A kéziratban a *hallucinált* szóalak szerepel. A forrás idézete hiányos, így nem tudhatjuk, melyik változat helyes. A JAÖTC közlése mellett szól, hogy az jelenti a legkevesebb sajtó alá rendezői javítást. Ugyanakkor József Attila írásaira egyáltalán nem jellemző ez a megoldás, így a JAHSZK 2019 nem veszi át.

[... utolsó sorban...]		JA 1087/61	
	JAHSZK 2012	Sor	JAÖTC
17.	Szabó Dezsőé, és	6.	Szabó Dezsőé és
	László azonban a	8.	László pedig a
	természetet pedig alaktalan	9.	természetet azonban alaktalan

12 A JAÖTC-ben [hatalmát és létformáját] címmel szerepel. JAÖTC, 1:452–463.

13 „Azt, hogy a vessző hiányát helytelen lenne egyszerűen József Attila figyelmetlenségének tulajdonítani, jól bizonyítja, hogy az egyik kéziratban [A szemléletnek továbbá...] a költő áthúzza az „és” előtti vesszőt a tagmondathatáron.” JAHSZK 2012, Sűgő.

A három eltérés egynek tekinthető, mivel összefüggenek egymással.¹⁴

Ha József Attila utólag módosította egy gépiratát, általában a kérdéses részlet fölé írta az új szöveget; a JAÖTC közlése ezen alapszik. Ebben az esetben azonban felmerül, hogy az utólag beírt szavak valódi helye a felettük lévő sor. Az első, tízszavas módosítás ugyanis elfoglalta azt a sorközt, ahová a hagyományos eljárás szerint az utólagos *pedig* került volna, így minden kiegészítés elcsúszott.

József Attila Tormay Cécile és Szabó Dezső stílusát jellemzi, majd ehhez képest minősíti Németh Lászlóét (a logikai viszony szembeállítás; ezt jobban kifejezi az *azonban*, mint a *pedig*). Németh László értékelése során két negatív vonást emel ki (a logikai viszonyt jobban kifejezi a *pedig*, mint az *azonban*). A tagmondatok már az első változatban is így viszonyultak egymáshoz – ez szintén a JAHSZK 2012 közlését valószínűsíti.

Kosztolányi Dezső		Nyomatott forrás	
	JAHSZK 2012	Sor	JAÖTC
18.	A forrás megjelölése: „A költő által átnézett (javított) példány.”		A nyomtatványban nincsenek autográf javítások.

A forrásként megadott példány József Attila hagyatékából került elő, és a címnél látható a két 45 fokos piros vonás is. Bár a lapszámban valóban nincs javítás, az előbbieket miatt a JAHSZK 2012 egyezményes leírása indokolt.

[T. C!...]		JA 19	
	JAHSZK 2012	Sor	JAÖTC
19.	<i>Ignotus Pál és József Attila</i>	6.	<i>Ignotus Pál és József Attila</i>
20.	keretét, e	17.	keretét, itt e

A JAÖTC szerint a köztöszóra nem érvényes a kurziválás. Bár az *és* valóban nincs alá húzva, a kiemelés az egész sorra vonatkozik. A jelölés csak jelzés értékű: ha nem így lenne, az *Ignotus* kiemelését is megkérdőjelezhetnénk.

A szövegben eredetileg a *kereteteit* elírás szerepelt. József Attila nem egy átfogalmazás során erősítette meg az első *t*-t, hanem ennek javításakor; *keretét itt* változat nem létezett.

14 A kérdéses szövegrész a JAÖTC-ben: „Mert Tormay Cecil stílusa több férfiasságot árul el, mint Szabó Dezsőé és az előbbi sokszor finom és a finomságban mindig van erő az utóbbi a megejtett természet önkivületében tetszeleg. Németh László pedig a finomságot összetéveszti a fejhanggal, a meglévő formát elroncsoló természetet azonban alaktalan törekvésekkel pótolja.”

A kérdéses szövegrész a JAHSZK 2012-ben: „Mert Tormay Cecil stílusa több férfiasságot árul el, mint Szabó Dezsőé, az előbbi sokszor finom és a finomságban mindig van erő és az utóbbi pedig a megejtett természet önkivületében tetszeleg. Németh László azonban a finomságot összetéveszti a fejhanggal, a meglévő formát elroncsoló természetet pedig alaktalan törekvésekkel pótolja.”

<i>Ázsia lelke [1]</i>		JA 153	
	JAHSZK 2012	Sor	JAÖTC
21.	egyedül lehetséges kulturtudományos	6.	egyedül lehet kulturtudományos
22.	fogalma. Az elfojtásoktól	27.	fogalma. Így elfojtásoktól

József Attila egy változtatás során kihúzta az eredeti *lehetséges* szó második felét. Feltételezhető, hogy a törlés egy nagyon hamar elvetett, javítás nélkül maradt változat, tekintve, hogy a későbbi fogalmazványok mindegyikében *lehetséges* szerepel. A mondat grammatikai szerkezetének megőrzése érdekében a JAHSZK 2019 javítja a kifejezést.

A kéziratban jól kivehető, hogy József Attila törölte az *Igy* szót. A JAÖTC szerint a megmaradt *azt* cserélte *Igyre*, de ez ellen szól, hogy a *z* betű átírásának nem maradt nyoma. Az *Ázsia lelke [2]* azonos szöveghelye szintén a JAHSZK 2012 javítását támasztja alá.

<i>[Az ösztönökkel...]</i>		JA 153	
	JAHSZK 2012	Sor	JAÖTC
23.	rendjében érvényre jutott.	63.	rendjében érvényre jutott.

A ceruzás vonás valószínűleg véletlen. József Attila nagyon ritkán használt csak a ragra vonatkozó kijelöléseket, a kérdéses morféma nem árnyalja a szöveg jelentését, a kéziratban pedig több jelentés nélküli vonás is látható.

<i>[Pauler Ákos...]</i>		JA 1087/14	
	JAHSZK 2012	Sor	JAÖTC
24.	„végtelen regresszus lehetetlenségének”	2.	„végtelen regresszus lehetetlenségének”

A JAHSZK 2012 hibás, mivel jelzés nélkül javította a kifejezést, de a JAÖTC *regresszus* olvasata sem helyes. Ha megvizsgáljuk az ékezeteket, látható, hogy a megfelelő alak a *regresszius* – ez viszont egyértelműen tollhiba, tehát (a javítás tényének feltüntetése mellett) a *regresszust* kell szerepeltetni.

<i>Marx szimbolizmusa.¹⁵</i>		JA 1087/14	
	JAHSZK 2012	Sor	JAÖTC
25.	A Marx szimbolizmusa címhelyzetben szerepel		A Marx szimbolizmusa nem szerepel címhelyzetben

15 A JAÖTC-ben [*A társadalom alapja biológiai*] címmel szerepel. JAÖTC, 2:1372–1379.

A JAÖTC szerint a *Marx szimbolizmusa* nincs címhelyzetben, egyrészt, mert balra zár-
tan helyezkedik el, másrészt, mert József Attila nem hagyott helyet e között és a követ-
kező sor között. De a cím több kéziratban is előfordul hasonló pozícióban, balra vagy
jobbra zár-
tan (lásd *Medvetánc*, *Ázsia lelke* [2]), a *Marx szimbolizmusa* pedig látványosan
elkülönül a jegyzet folytatásától az aláhúzás és a többi sor behúzása miatt. A JAHSZK
2019 címként közli.

2. A JAÖTC egyéb szövegközlési hibái

A következő pontban néhány óvatos észrevételt szeretnék tenni a JAÖTC szövegével
kapcsolatban, ahol – véleményem szerint – a közlés hibás. Természetesen a helyesbí-
tést minden esetben indoklom.

A JAHSZK 2019-ben az itt javasolt változatok szerepelnek.

<i>Nemzetiség és gondolkodás</i>		JA 1087/54	
	JAÖTC	Sor	JAHSZK 2019
1.	példázza, – hogy is utasítaná el	2.	példázza, – hogyne is utasítaná el

A kéziratban *hogyne* szerepel.

<i>[Egyszóval...]</i>		JA 157/2	
	JAÖTC	Sor	JAHSZK 2019
2.	tartalmat a mennyire megértjük	1.	tartalmat amennyire megértjük

József Attila sokszor tudatosan választott archaikus formákat, de az *a mennyire* való-
színűleg csak elgépelés. A szófaj gyakorisága ellenére az 1930 és 1937 között készült
próza szövegekben ezen kívül egyszer sem fordul elő különírás.

<i>Amennyiben marxisták [2]</i>		JA 1087/41	
	JAÖTC	Sor	JAHSZK 2019
3.	[a forrásban:] általános és állandó	37.	[a forrásban:] általános és állandó
4.	külön-külön és együttes,	124.	külön-külön és együttes,

A JAÖTC a 37. sorban jelzés nélkül javította a kézirat egy hibáját. Bár lábjegyzetben
megemlékezett arról, hogy a JA 1087/42 jelzetű kéziratban az *és* alak szerepel, nem jelez-
te, hogy ugyanez a hiba feltűnik a JA 1087/41 szövegében is.

A gépiraton az *és* pirossal szerepel.

<i>Irodalom és szocializmus [1]</i>		JA 363	
	JAÖTC	Sor	JAHSZK 2019
5.	<u>potencia és a forma mint</u>	164.	<u>potencia és a forma mint</u>
6.	adottak – e mozzanatok	182.	adottak – a mozzanatok
7.	éppen e mozzanatok	183.	éppen a mozzanatok
8.	maga felbonthatatlan, (mert	205.	maga felbonthatatlan (mert

A kéziratban a kijelölés nem vonatkozik a köztöszóra. A kihagyás oka egyszerű pontatlanság is lehetne, de figyelembe véve az aláhúzás gondos tagolását, láthatóan nem erről van szó. A kéziratban jól kivethető, hogy az egyik változatban *a*, a másikban *e* szerepelt. Valószínűbb, hogy a későbbi változat az *a mozzanatok*; ezt támasztja alá az *Irodalom és szocializmus [2]* azonos szöveghelye.

A részletnek nincs *e mozzanatok* változata. A kéziratban a főszövegben közölt *a* helyett eredetileg *s* szerepelt (valószínűleg véletlenül).

Bár József Attila nem javította, a *felbonthatatlan* szót követő vessző a korábbi szövegállapothoz tartozik.

Az eredeti mondatban a *mert különben művészileg megsemmisülő* részlet a *felbonthatatlan* jelzőhöz kapcsolódik. A módosítás során József Attila ezt a részt zárójelbe tette, hogy megkönnyítse a megértést. Ezzel a mondat logikai felépítését nem változtatta meg.

A zárójel beiktatása során a szövegben felejtett vessző megbontja az eddigi struktúrát, és a részletet a jelzett szóhoz, az *egészhez* köti; az így kapott mondat értelmét veszti. A döntést alátámasztja az *Irodalom és szocializmus [2]* azonos szöveghelye is.

<i>Irodalom és szocializmus [2]</i>		JA 139	
	JAÖTC	Sor	JAHSZK 2019
9.	szavakból áll –. Ezeknek	502.	szavakból áll. Ezeknek

A gondolatjel szövegkritikai törlése indokolt, mivel a jelölés ebben a formában tartalmatlan, és ezt igazolja a részlet elhelyezkedése is.

Az *Irodalom és szocializmus [2]* az *Irodalom és szocializmus [1]* tovább írt, kibővített változata. A korábbi előadás szó szerinti átvételeiből, átfogalmazásaiból és új részletekből áll. A kérdéses rész egy határponton helyezkedik el: eddig a pontig másolat, ezután viszont átdolgozott szöveg. Feltételezhető, hogy József Attila a gondolatjel leírása után döntött a módosítás mellett. A halmozott írásjelek javítása egyszerűen elmaradt.

<i>Hajnali Madár.</i>		JA 613	
	JAÖTC	Sor	JAHSZK 2019
10.	darabja (vö. 2.) és	78.	darabja (vö 2.) és

A JAÖTC a ma is bevett alakban használta a rövidítést: (vö. 2.), és nem jelezte, hogy a forrásban nem szerepel az első pont. A javítás semmiképp sem lenne indokolt: József Attila kézírataiban többféle képp is megjelenik a rövidítés.

[Tanulmányunk három...]		JA 1087/59	
	JAÖTC	Sor	JAHSZK 2019
11.	legosztálytudatosabb képviselői azok,	155.	legosztálytudatosabb képviselői, azok,

Bár a forrásban nem szerepel, a kérdéses összetett mondatba szükséges a vessző. A szövegkritikai javítás nélkül a mondat grammatikailag helytelen, a tisztázatlan alany és állítmány értelemzavaró.

[Bármiféle társadalmi...] [1] ¹⁶		JA 1087/2	
	JAÖTC	Sor	JAHSZK 2019
12.	társadalom gazdaságának és	5. lábjegyzet (2. sor)	társadalom gazdagságának és

A kéziratban *gazdagságának* szerepel.¹⁷

[Bármiféle társadalmi...] [2] ¹⁷		JA 1087/3	
	JAÖTC	Sor	JAHSZK 2019
13.	előbb materialissá kell	64.	előbb materialissá kell
14.	(Az irodalom tehát valami ideális és materiális folyamat ellentétében való egység.)	71–72.	Az irodalom tehát valami ideális és materiális folyamat ellentétében való egység.

A JAÖTC nem jelezte, hogy a forrásban a *materialissá* alak szerepel. A javítás ráadásul semmiképp sem indokolt: a költő a görög és latin eredetű szavak írásakor több változatot is használt.¹⁸

A kérdéses szövegrész szögletes zárójelben szerepel. Mivel ez a jelölés ritkán fordul elő, jól megfigyelhető, hogy József Attila nem alternatív zárójelként használta.

16 A JAÖTC a két fogalmazványt együtt közli; a [Bármiféle társadalmi...] [1] kéziratához az [1K:] jelölésű szövegrészek tartoznak. JAÖTC, 1:393–399.

17 A JAÖTC a két fogalmazványt együtt közli, a [Bármiféle társadalmi...] [2] kéziratához az [2K:] jelölésű szövegrészek tartoznak. Uo.

18 Lásd: *Ahogy azt a nagy Móricz elképzeli* című szöveget. JAÖTC, 1:338–353.

[Hegel...]		JA 1087/10	
	JAÖTC	Sor	JAHSZK 2019
15.	tárgyak." 36–37. Esth. 1875. Paris. A szép	5.	tárgyak." 36–37. Esth. 1875. Paris. [új sorban:] „A szép
16.	uralkodó reszegve hozzánk	29.	uralkodó rezegve hozzánk

A hivatkozás utólag került a szövegbe: a kéziraton jól kivehető, hogy a költő a kiadás adatait és az oldalszámot is később jegyezte fel, az eredeti sornak egyik részlet sem folytatása. Emiatt a következő idézet (a sajtó alá rendezői idézőjellel együtt) új bekezdést nyit.

A megoldás ellen szól, hogy József Attila az új bekezdést (vázlatpontot) ezen a kéziratban behúzással jelölte, de érdemes megjegyezni, hogy ez épp az első, ráadásul Hegel az egyetlen, akihez több különálló idézet kapcsolódik.

A kérdéses szó nem *reszegve*, hanem *rezegve*. Az *s*-nek tűnő betű nagy része valószínűleg a *z*-hez tartozik. A szövegben eredetileg *rem* állt, József Attila ezt változtatta meg a *rezegve* formára.

[„A magyar proletáriróladom plattformtervezete.”]		JA 1087/49	
	JAÖTC	Sor	JAHSZK 2019
17.	[a forrásban:] e „marxisták” április	83.	[a forrásban:] e „marxisták”, április
18.	nincsen papirunk, irodalomhoz,	97.	nincsen papirunk irodalomhoz,

Az utólagos beillesztés során József Attila nem húzta ki az előző szövegváltozathoz tartozó írásjelet. A JAÖTC jelzés nélkül törölte. József Attila a kiegészítés során törölte a korábbi vesszőt.

„A magyar proletáriróladom plattformtervezete.”		JA 1087/49	
	JAÖTC	Sor	JAHSZK 2019
19.	kapitalizmus „harmadik periódusának” egyik	19.	[előbb:] kapitalizmus „harmadik” periódusának egyik [végül:] kapitalizmus „harmadik periódusának” egyik

A forrásban szereplő felesleges idézőjel feltételezhetően nem elgépelés, hanem egy elvetett, de javítás nélkül hagyott változat. A JAÖTC jelzés nélkül javította.

Emberi eszmélet és társadalmi haladás.		JA 1087/8	
	JAÖTC	Sor	JAHSZK 2019
20.	pénz. „Képzelt” szükségletek	49.	pénz. [új sorban:] „Képzelt” szükségletek

A kérdéses mondat új bekezdéshez tartozik. A félreértés oka, hogy az adott kéziratban az új bekezdést behúzás jelöli, az érintett sor pedig nem így szerepel. Csakhogy a mondatot megelőző kihúzott részletben az a tagolás már megtörtént, és a szöveg tartalma is ezt igazolja.

<i>[Ekkor azonban elválasztják...]</i> ⁹		JA 1087/17	
	JAÖTC	Sor	JAHSZK 2019
21.	[a forrásban:] embernek vissza kell	128.	[a forrásban:] embernek vissza kell

A JAÖTC lábjegyzetben közölte a gépirat hibás *viszsa* szavát, és javította azt, de nem jelezte, hogy a javítás nem a szerzőtől, hanem a sajtó alá rendezőtől származik.

<i>A művészet kérdése és a proletárság</i>		JA 1087/52	
	JAÖTC	Sor	JAHSZK 2019
22.	[a forrásban:] akarva-akaratlan vállalnia kell	2.	[a forrásban:] akarva-akaratlan vállalnia kell
23.	Ez látszólagos probléma, önmagától	30–31.	Ez a látszólagos probléma önmagától
24.	tudattalanul – nemi vetélytársat	112.	tudattalanul – <i>nemi</i> vetélytársat

A JAÖTC lábjegyzetben közölte a kézirat hibás *vállania* szavát, és javította azt, de nem jelezte, hogy a javítás nem a szerzőtől, hanem a sajtó alá rendezőtől származik. A JAÖTC szövegközléséből kimaradt a névelő. Az eredeti, kéziratban szereplő mondat érthető és helyes, így a szövegkritikai javítás – a vessző beillesztése – fölösleges. A gépiraton szerepel a kiemelés.

<i>[Kirpotin...]</i>		JA 122	
	JAÖTC	Sor	JAHSZK 2019
25.	[a forrásban:] nem követték elég	3.	[a forrásban:] nem kevtették elég

JAÖTC jelzés nélkül javította a kézirat elírását.

<i>„Uj szellemi front”</i>		JA 1087/60	
	JAÖTC	Sor	JAHSZK 2019
26.	lapban s a délutániban meg	2.	lapban, a délutániban pedig meg

19 A JAÖTC *A művészet kérdése és a proletárság* című szöveggel együtt közli. JAÖTC, 1:695–718.

A JAÖTC egyben közölte a kézirat és a nyomtatvány szövegét, az előbbi eltéréseit lábjegyzetben tüntette fel. A kérdéses részletnél nem jelezte, hogy ez csupán az utolsó előtti változat – József Attila végül a kézirat mondatát is átírta a cikk szövegére.

<i>Ének a semmiről</i>		Nyomtatott forrás	
	JAÖTC	Sor	JAHSZK 2019
27.	pompa az, résztvételen,	27.	[az idézet helyesen:] pompa ez, résztvételen, [főszöveg:] pompa az, résztvételen,

A Kosztolányi-vers igazi szövege: *A pompa ez, résztvételen, derült.* A JAÖTC nem jelezte, hogy a cikkben pontatlan idézet jelent meg; ezzel szemben a másik versrészlet hasonlóan hibás *csurog* alakját csak lábjegyzetben tüntette fel, a főszövegben pedig az eredeti Kosztolányi-mű *csorog* formáját közölte. A két eltérést egységesen kellett volna kezelni.

<i>[... szavakat, amelyekkel...]</i>		JA 606	
	JAÖTC	Sor	JAHSZK 2019
28.	[a forrásban:] világ rendjét elveti.	93.	[a forrásban:] világ rendjét elveti.

A JAÖTC jelzés nélkül javította a hibás *rendjét* alakot.

<i>Kosztolányi Dezső</i>		Nyomtatott forrás	
	JAÖTC	Sor	JAHSZK 2019
29.	olyan – világos és	29.	olyan világos és
30.	erkölcsi világát; ki,	91.	erkölcsi világát, ki,

A gondolatjel az *[Ifjuságom elején...]* kezdetű fogalmazvány és a szöveg tartalma alapján sajtóhiba. A nyomtatott szövegben szereplő mondat állítmánya ebben a formában az *olyan* lenne, egy előre- vagy visszautalás, de a szövegkörnyezetben nincs részlet, melyre vonatkozhatna. A forrásban vessző szerepel.

<i>[„Ökonomikus realizmus” helyett...]</i>		JA 1087/13	
	JAÖTC	Sor	JAHSZK 2019
31.	[a forrásban:] helyett szerencsésebbnek tartom	1.	[a forrásban:] helyett szerencsésebbnek tartom
32.	humanizmus. Maga, Marx, Feuerbach	9.	humanizmus. Maga Marx Feuerbach

A JAÖTC jelzés nélkül javította a hibás *szerencsesebbnek* szót. A kérdéses szöveghely első vesszője nem központosági jel, hanem a következő sor *szerint* szavának ékezete. A második vessző egy korábbi szövegváltozathoz tartozott, a kéziraton jól kivehető, hogy József Attila törölte a hozzá tartozó folytatással együtt.

<i>[Az ösztönökkel...]</i>		JA 153	
	JAÖTC	Sor	JAHSZK 2019
33.	[a forrásban:] a hódítókét.” Furcsa	59.	[a forrásban:] a hódítókát.” Furcsa

A JAÖTC jelzés nélkül javította a hibás *hódítókát* szót.

<i>Medvetánc</i>		JA 28	
	JAÖTC	Sor	JAHSZK 2019
34.	[a forrásban:] 6.	8.	[a forrásban:] 6.,
35.	[a forrásban:] helyzetet fog föl	18.	[a forrásban:] helyzetet fög föl

A JAÖTC nem jelezte a forrásban szereplő vesszőt, és jelzés nélkül javította a hibás *fög* alakot.

<i>[...hiányzik egy rövidrefogott...]</i>		JA 1087/30	
	JAÖTC	Sor	JAHSZK 2019
36.	[a forrásban:] bölcs mértéktartása [új sorban:] –	23.	[a forrásban:] bölcs mértéktartása [új sorban:] –

A kéziratban valójában a helyes alak szerepel. A JAÖTC hibásként kezeli és kijavítja.

<i>[Pauler Ákos...]</i>		JA 1087/14	
	JAÖTC	Sor	JAHSZK 2019
37.	[a forrásban:] és kategóriához. [szöveg vége]	4.	[a forrásban:] és kategóriához. [szöveg vége]

A JAÖTC jelzés nélkül javítja a hibás *kategóriához* alakot.

[...egymástól...]		JA 1087/24	
	JAÖTC	Sor	JAHSZK 2019
38.	És felelt: a társadalmi viszonyok összessége. Feuerbach elszakította az erkölcsiséget ettől az észtől s önálló elvvé tette;	23–24.	És felelt: a társadalmi viszonyok összessége. [A kijelölés kezdete:] Már most hogy' fest a gondolatmenet? Hegel a természetben működő ész tudatosodásának látta az emberi művelődést; Feuerbach elszakította az erkölcsiséget ettől az észtől s önálló elvvé tette;
39.	emberek számára a	140.	[a forrásban:] emberek számára a

A JAÖTC a „Már most...” kezdetű részlet aláhúzását törlésnek tekinti. Egyrészt ez ellen szól, hogy a kérdéses kéziratban József Attila csak hullámos vonalat használt a törléshez, másrészt, ha a vonalat törlésként kezeljük, az idézett rész utolsó mondatának visszautalása értelmét veszti. A forrásban az *emberek számára a* szövegrészlet szerepel; a JAÖTC jelzés nélkül javította.

Hegel – Marx – Freud ²⁰		JA 1087/28/1; JA 1087/28/2.	
	JAÖTC	Sor	JAHSZK 2019
40.	mondjam, fiziológiai és	128.	mondjam, fiziológiai és
41.	[a forrásban:] természetet és a termelési	[Mell.] 17. sor	[a forrásban:] természetet és a termelési

Bár a gépiraton eredetileg valóban *fiziológiai* szerepelt, József Attila utólag, kézírással pótolta az ékezetet. A JAÖTC jelzés nélkül törölte a felesleges *és* szót.

Hegel – Marx – Freud ²¹		JA 155; JA 1087/29 (6. f.); JA 1087/21; JA 1087/28/3	
	JAÖTC	Sor	JAHSZK 2019
42.	ezáltal adott viszonyuk	140.	ezáltal viszonyuk
43.	találta Engels Feuerbachnál.	222.	találta Engels, Feuerbachnál.
44.	hat, a tudatán	227.	hat, tudatán

A forrásban nem szerepel az adott szó és a névelő, ellenben szerepel a vessző.

20 A JAÖTC-ben [*Főváltozat 1.*] címen szerepel. JAÖTC, 2:1227–1243.

21 A JAÖTC-ben [*Főváltozat 2.*] címen szerepel. Uo., 2:1248–1259.

3. Csekély jelentőségű, de nagy számban előforduló típushibák

A harmadik pontban néhány kevésbé lényeges eltérésre szeretnék kitérni. A pontosítások többsége típushiba, és általában nem a főszövegre, hanem korábbi változatokra vagy a jegyzetekre vonatkoznak, ezért egyesével nem ismertetem őket, csak csoportjait. Külön esetekkel csak olyankor foglalkozom, ha az valamiért indokolt. Hogy egyszerűbb legyen összehasonlítani az eltéréseket, a JAHSZK 2019 jegyzeteit a tanulmányban a JAÖTC jegyzetelési módjához igazítottam (például kezdőszavak, szöveghatárok stb. esetében). Tartalmi módosítás nem történt. Ahol a javaslat csak két réteget érint, a kúpos zárójeles jelölést használom: <>. A több réteget érintő cserék esetében a teljes jegyzetet közlöm.

Az első karakterekre vonatkozó cserék

A JAHSZK 2012 és a JAÖTC megegyezett abban, hogy minden első karaktert érintő változtatást feltüntetett, az elütéseket is beleértve. A JAHSZK 2012 a többi esetben nem jelezte az elgépeléseket – ezek általában nem túl informatívak, és sokszor képtelen eredményeket adnak. Ennek fényében kizárólag az első betűket érintő cserékre térek ki.

A felsorolt esetekben a JAÖTC vagy nem jelezte a főszöveget megelőző szövegállapotot, vagy téves előzményt állapított meg.

		Szöveg	JAÖTC	Sor	JAHSZK 2019
1.	JA 16	[Amennyiben marxisták...] [1]	köznyelvben és mást	34.	köznyelvben <l> és mást
2.	JA 1087/41	[Amennyiben marxisták...] [2]	hogyan nem vagyok	241.	hogyan <e> nem vagyok
3.	JA 363	Irodalom és szocializmus. [1]	van e két	111.	van <a> e két
4.		Irodalom és szocializmus. [1]	rendőr. E regénynek	124.	rendőr. <A> E regénynek
5.		Irodalom és szocializmus. [1]	és nem a	261.	és <a> nem a
6.	JA 139	Irodalom és szocializmus. [2]	és osztályuralma védelmére,	249.	és <s> osztályuralma védelmére,
7.	JA 1087/49, JA 1087/48	„A magyar proletárodalom platformtervezete.”	függetlenül <aem> sem igen	76.	függetlenül <nem> sem igen
8.		„A magyar proletárodalom platformtervezete.”	igazság, nem állítható	128.	igazság, <m> nem állítható

9.	JA 1087/7	[Az emberek, amikor...]	szükségszerűen <c> tudatos, sőt	3.	szükségszerűen <e> tudatos, sőt
10. ²²		Hegel – Marx – Freud ²³	Persze itt kérdéses	84.	Persze <u> itt kérdéses
11.		Hegel – Marx – Freud ²⁴	ezzel az elfojtással	212.	ezzel <e> az elfojtással

7. A JAÖTC feltételezte, hogy a főszöveg *sem* szavának volt egy elütésből adódó *aem* alakja, de itt nem elgépelésről, hanem egy önálló változatról beszélünk. A kérdéses betű nem *a*, hanem *n*, a *sem* eredetileg *nem* volt. Ha a *sem* szónak nem lett volna más előzménye, a mondat első változata értelmét vesztené.²⁵

A korábbi szövegállapotokra vonatkozó eltérések

A következő lista azokat a szöveghelyeket sorolja fel, ahol a JAHSZK 2019 egy korábbi változat szövegében tér el a JAÖTC közlésétől. A sorok helyett most a lábjegyzetek számát adom meg, hogy könnyebb legyen az összehasonlítás.

Ha József Attila teljesen átfogalmazta a vizsgált részletet, akkor kizárólag az érintett változatot idézem, ha csak módosította azt, a cserét követő állapotot is feltüntettem.

		Szöveg	JAÖTC	Lábjegyzet	JAHSZK 2019
12.	JA 16	[Amennyiben marxisták...] [1]	fogalmi mozzanatok mindenki	18.	fogalmi mozzanatok mindenki
13.	JA 1087/42	[Amennyiben marxisták...] [3] ²⁶	elgondolnunk, ami A	47.	elgondolnunk, ami A
14.	JA 363	Irodalom és szocializmus. [1]	szemléleti <egység> egésznek	128.	szemléleti egésznek
15.		Irodalom és szocializmus. [1]	egésznek. <Marx> Egyrészt	129.	egésznek. <Mert> Egyrészt
16.	JA 139	Irodalom és szocializmus. [2]	nekem <tetszik:> tetszik;	74.	nekem <tetszik,> tetszik;
17.	JA 613	Hajnali Madár.	Íme, ahány <kép, annyi stilusa.> a kép, annyi a stilus.	43.	Íme, ahány <kép, annyi stilusu.> a kép, annyi a stilus.

22 A HMF jelzeteit lásd az előbbi pontokban.

23 A JAÖTC-ben [Főváltozat 1.] címmel szerepel. JAÖTC, 2:1227–1243.

24 A JAÖTC-ben [Főváltozat 1.] címmel szerepel. Uo.

25 * Burzsoá irodalom és művészet azonban sem igen van, a válság előtt sem igen volt.

26 A JAÖTC együtt közli az [Amennyiben marxisták...] [2] szövegével. JAÖTC, 1:177–188.

18.	JA 1087/49	[„A magyar proletáriródalom plattformtervezete.”]	hogy másokról szólana.	193.	hogy másikról szólana.
19.		<i>Fiatalságunk és a népművészet.</i>	[sajtóhiba:] Vezér [lásd főszöveg] ^{szkj}	1.	[Utólagos csere] [Előbb:] ₁ Vezér [végül: főszöveg] ₂
20.	JA 1087/8	<i>Emberi eszmélet és társadalmi haladás</i>	százmilliós <vagyonokon> vagyonok gyarapítása	29.	százmilliós <vagyonokna> vagyonok gyarapítása
21.		<i>A nemzeti szocializmus</i>	védelmét, habár multból	6.	védelmét, ha a multból
22.	JA 1087/13	[„Ökonomikus realizmus” helyett...]	„történelmi materiáliaról” szól,	4.	„történelmi materiáliakról” szól,
23.	JA 153	[Az ösztönökkel...]	feloldó <értelemre> értelem helyet	15.	feloldó <értelem, a> értelem helyet
24.		[Az ösztönökkel...]	módszertani <hibáján> hibája világosan	37.	módszertani <hibájára> hibája világosan
25.	JA 1087/22	[Nem szükséges...]	nyomán. Ma a létet	118.	nyomán. Ha a létet
26.	JA 1087/24	[...egymástól...]	szerint is, mint előbb mondtam.	27.	szerint is, mint előbb mondtam.
27.		[...egymástól...]	ha <[...]> –	39.	ha <(> –
28.		[...egymástól...]	(1). <A tulajdon> A munka	48.	(1). <„A tulajdon> A munka
29.		<i>Hegel – Marx – Freud²⁷</i>	jelenségek érdekelvü	12.	jelenségek érdekelvü
30.		<i>Hegel – Marx – Freud²⁸</i>	mindenki <szocialistá> szocialista, aki	96.	mindenki szocialista, aki
31. ²⁹		<i>Hegel – Marx – Freud³⁰</i>	a fizioiógiai létet	133.	a fizioiógiai létet
32.	JA 1087/12	[1. Forradalom idején...]	tévedés Mi fojthat vissza	3.	tévedés. Mi fojthat vissza
33.		[1. Forradalom idején...]	szükséglet,: kell a fához közelednem és az almát letépjem,	16.	szükséglet,: kell a fához közelednem és az almát letépjem,

27 A JAÖTC-ben a *Hegel – Marx – Freud [1. főváltozat]* címmel közölt szöveg. JAÖTC, 2:1227–1244.

28 A JAÖTC-ben a *Hegel – Marx – Freud [1. főváltozat]* címmel közölt szöveg. Uo.

29 A kérdéses kifejezés egy többszörösen átfogalmazott szövegrészlet változatlanul hagyott szava – a lábjegyzetben három alkalommal is megjelenik. Nem közöljük a teljes jegyzetet, mivel az észrevétel kizárólag erre vonatkozik.

30 A JAÖTC-ben a *Hegel – Marx – Freud [1. főváltozat]* címmel közölt szöveg. JAÖTC, 2:1227–1244.

14. A JAÖTC egy másik fogalmazási irányt feltételezett, de csak az *s* és az *é* felcseréléséről van szó. A hipotetikus változat *y*-ja nem szerepel a gépiraton.

16. A korábbi változatban nem kettőspont, hanem vessző követte a *tetszik* szót, a módosítás pedig nem írógéppel, hanem utólag, ceruzával történt.

18. A betű alakja mellett az is a *másikról* változat mellett szól, hogy az idézet első része nem többes, hanem egyes számot használ.

19. A JAÖTC a folyóiratpéldány ismertetése során helyesen megállapította, hogy József Attila kijavította a sajtóhibát, ugyanakkor a lábjegyzetben a szövegkritika már sajtót javításaként tüntette fel ugyanezt.

28. A törlés alakjából és a szöveghelyből kiindulva megállapítható, hogy egy nyitó zárójel szerepelt a mondatban, ezt váltotta fel a hasonló funkciójú gondolatjel.

A korábbi szövegállapotok számára vonatkozó eltérések

A következő lista azokat a szöveghelyeket sorolná fel, ahol a kiadások a változatok számában térnek el. Közlésétől terjedelmi okokból eltekintünk, csak összefoglaljuk a tanulságait. Az esetek egy részében a JAÖTC összevont olyan szerzői változtatásokat, melyek nem egyszerre történtek, máskor pedig összefüggő cseréket kezelt időben különálló módosításokként.

A korábbi szövegállapotok jelzés nélkül javított hibái

Külön listába rendeztem a korábbi változatok elütéseit, melyeket József Attila nem javított, és melyeket a JAÖTC nem jelzett. Szintén itt kapnak helyet az eredeti szövegben értelemzavaró, a grammatikai szerkezetet megbontó, javítatlan elírások (például egyeztetés hiánya), amelyek kiigazítása a JAÖTC esetében elmaradt. A lista közlésétől eltekintünk.

4. A szövegek sorrendjére és számára vonatkozó eltérések

Mivel a szövegek keletkezésének feltételezett sorrendje a tárgyi jegyzetek készítése közben alakul ki, a JAHSZK 2019 ebben a kérdésben nem a JAHSZK 2012-t, hanem a JAÖTC-t vette alapul. Szinte minden esetben tartja magát ennek szövegsorrendjéhez. Ahol eltér tőle – akár a sorrendet, akár a szövegek számát tekintve –, azt a következő listában jelzem. A döntést természetesen minden esetben indoklom.

[A szemléletnek továbbá...]

A JAHSZK 2012 tévesen az *Irodalom és szocializmus* fogalmazványaként azonosította [A szemléletnek továbbá...] kezdetű szöveget. A JAÖTC megállapította, hogy a gépirat

valójában nem ide, hanem az 1923–1930 között készült írások közé tartozik.³¹ Azt viszont nem jelezte, hogy nem önálló fogalmazvány, hanem a *[Művészetről szólván...]* [1] utolsó lapjának újraközlése. Ennek megfelelően a JAHSZK 2019 a korábbi szövegek között sem szerepelteti.

Irodalom és szocializmus

A JAHSZK 2019 természetesen az *Irodalom és szocializmus* esetében is tartja magát a JAÖTC szövegsorrendjéhez, de a kritikai kiadással ellentétben nem egy előadást és egy tanulmányt, hanem két előadást közöl. A JAÖTC szerint a JA 139 jelzetű kéziratot József Attila kiadásra szánta.³² A költő távlatilag természetesen minden művét fennmaradásra, tehát nyomdai terjesztésre szánta, így ezt az előadását is. Az előadás bizonyos külsőségeinek, így a megszólításnak megőrzése sem zárja ki, hogy szövegét a költő tanulmányként akarta volna közzéadni: a tanulmányműfaj egyik alműfaja az „írásban közölt előadás”. Mégis kétséges, hogy a szóban forgó forrásban nyomdai kéziratot kell-e látnunk.

József Attila több előadást is tartott a KMP szervezésében; saját maga egy levelében ennél többet is mond, nyilatkozata már-már rendszerességet sugall.³³ Feltételezhetően az *Irodalom és szocializmus* sem egyetlen alkalommal hangzott el. Ennek ismeretében nem lenne meglepő, ha a költő lejegyzett volna egyfajta „ideális”, teljes előadást, melyet aztán az egyes esetekhez igazított. Az előadás időtartamát szintén ez indokolhatja: az alkalmakhoz kötődő kihúzások megfelelő hosszúságot eredményezhettek.

Azt, hogy József Attila a szöveget nem nyomdába szánta, elsősorban a JA 139 jelzetű kézirat utólagos, ceruzás jelölései támasztják alá. A szövegben aránytalanul sok az aláhúzás – ez valószínűleg nem az olvasóknak szól, hiszen a jelölés éppen kiemelő funkcióját veszíti el mennyisége és terjedelme miatt. Ezzel szemben az előadás szerzője (és reprezentálója) számára nyilván lényeges tartalommal bírhat.

Szintén sok problémát okozhatnak az oldalak szélén megjelenő magánhasználatú jelölések. Itt általában abban sem lehetünk biztosak, hogy az egyes jelzések melyik szövegrészre vonatkoznak. Ez szintén valószínűtlenné teszi a kiadás és a nyomdába adás tervét.

[A materialisták...] és A dialektika kérdéséhez.

Bár e fogalmazványok nem eredeti József Attila-szövegek, hanem fordítások, a JAHSZK 2019, eltérően a JAÖTC-től, közli őket. A két gépirat – eddigi ismereteink szerint – nem megrendelésre készült, a költő saját maga számára fordított, saját írásaihoz akarta felhasználni a részleteket. Adatgyűjtésként helyük van a tanulmányok között.

31 JAÖTC, 1:193.

32 Uo., 104.

33 Uo., 550.

[„A magyar proletáriróladom plattformtervezete.”]

A JAHSZK 2019 a JAÖTC tárgyi jegyzetekért felelős kutatócsoportja által megállapított csoportosításban közli a szövegeket.³⁴ A feltételezett keletkezési sorrendet azonban nem veszi át, a két fogalmazványt felcseréli.

Valószínűleg a rövidebb, tagolatlan változat a korábbi, József Attila ezt bővítette ki, és szedte pontokba. Arra ugyanis rengeteg példánk van, hogy a szerző módosította a rövidebb változatot, majd a hosszabb fogalmazványba a legutolsó állapotot építette be. A fordított irányra alig egy-két esetet tudunk felhozni, ezek többsége ráadásul egyszerű önkorrekción.

[A művészet kérdése és a proletárság.]

A JAÖTC egyik fontos eredménye, hogy felismerte a három fogalmazvány kapcsolatát. Ezt természetesen a JAHSZK 2019 is érvényesíti, de egy kis módosítással – a kéziratok egyesítése indokolatlan, így önállóan közli őket.

E szövegcsoporthoz három kézirat(együttes) tartozik:

I. [Freudhoz...] – 1 f. (A JAÖTC-ben: 3. kézirat.)

II. [Ekkor azonban elválnak...] – 1 f. (A JAÖTC-ben: 1. kézirat.)

III. A művészet kérdése és a proletárság. – 4 f. és az utolsó f. autográfokat tartalmazó indigómásolata. (A JAÖTC-ben: 2. kézirat.)

A JAÖTC helyesen határozta meg az 1. és a 2. kézirat viszonyát (az 1. a 2. egy korábbi változata), azonban a [Freudhoz...] esetében tévedett. Magyarázata szerint a 3. kézirat a 2. kézirathoz készült jegyzet. Indoklásának alapja az utóbbi egy szöveghelye.³⁵

Valójában az sem egészen egyértelmű, mire vonatkozik a „szöveghely” megnevezés. Az egyesítés alapjául szolgáló szöveghely nem a 2., hanem az 1. kéziratban szerepel. Az [Ekkor azonban elválnak...] szövegében található az a zárójeles részlet, melyet a *Jegyzet* szó vezet be így: (*Jegyzet: [szöveg]*).

A JAÖTC ezt úgy értelmezte, hogy a *Jegyzet* a [Freudhoz...] kezdetű jegyzet helyét jelöli, és a beillesztés *A művészet kérdése és a proletárság*-ban érvényesül. De a kettőspont, a *Jegyzet* szó elhelyezkedése, és az, hogy a későbbi *A művészet kérdése és a proletárság* szövegében semmi sem utal a beillesztett jegyzetre, ezt nem támasztják alá.

A (*Jegyzet: [szöveg]*) valóban bevezet egy jegyzetet, de ez nem az idegen [Freudhoz...], hanem maga a [szöveg]. A *Jegyzet* szót követő részlet alkotja a szerzői jegyzetet. Ugyanez szerepel a 2. kéziratban is, de már nem így, hanem zárójelben, a főszöveg részeként. A [Freudhoz...] [A művészet kérdése és a proletárság.] fogalmazványa, de nem egyesíthető semelyik másik szöveggel.

34 [„A magyar proletáriróladom plattformtervezete.”] – a JA 1087/49 3–9. oldala. A JAÖTC szerint a későbbi szöveg. „A magyar proletáriróladom plattformtervezete.” – a JA 1087/49 első kettő, ill. a JA 1087/48 6–11. oldala. A JAÖTC szerint a korábbi szöveg.

35 A JAÖTC indoklása: „JA a 2. kézirat egy szöveghelyéhez – „Jegyzet: Freud”, lásd: 43. lábjegyzet – egy jegyzetet fűzött, melyet külön lapra gépelt, lásd 3. kézirat.” JAÖTC, 1:702.

[1. Bevezetés, mely borsot tör...]

A JAHSZK egyben közli a kézirat két oldalán szereplő szöveget, eltérően a JAÖTC-től, ahol az egyik oldal [Bevezetés, mely borsot tör], a másik [A művészkedés] címmel jelent meg, majdnem száz oldalra egymástól, eltérő évekre keltezve. Ahogy azt a JAÖTC is megállapította, az előbbi fogalmazványnak nem folytatása a verzón szereplő vázlat – legalábbis ebben a formában –, de ugyanazon a kézíraton szerepelnek, József Attila nemcsak azonos írószerrel (töltőtollal), de azonos tintával is írta le őket, és tartalmukban szoros rokonságot mutatnak.

Verstan és versírás

A töredék személyes hangvételű, egy gyermekkori élményt dolgoz fel. Önvallomásnak tekinthető, de Szabolcsi Miklós felvetése alapján a címből kiindulva feltételezhetjük, hogy az írás egy nagyobb tanulmány bevezető része lett volna. A JAHSZK 2019 közli.

Ázsia lelke

A JAHSZK 2019 a JAÖTC sorrendjének megfelelően közli a fogalmazványokat, egyetlen eltéréssel. Az *Ázsia lelke 2.* valószínűleg korábban készült, mint az [Ő lelki kulturákra...] kezdetű szöveg.

A JAÖTC feltételezett keletkezési sorrendje azon alapul, hogy az egyes kéziratok szövege mennyire áll közel a *Szép Szóban* megjelent végső változathoz. Bár valóban megállapítható, hogy a szedés az *Ázsia lelke 2.* első két oldala és [Az ösztönökkel...] alapján történt, ebből még nem következik, hogy ezek a kéziratok a legkésőbbiek.

Szemben az előbbi fogalmazványokkal, az [Ő lelki kulturákra...] nem szerepel szó szerint az elkészült recenzióban, de szövege a cikk egy olyan helyének felel meg, melynek alapja [Az ösztönökkel...]. Az *Ázsia lelke 2.* esetében csak egy fel nem használt részlettel vethetjük össze, itt pedig az [Ő lelki kulturák...] áll közelebb az utolsó változathoz.

[Hogy miért nem járok színházba?..]

A *Független Színpad* ankétjára József Attila is válaszolt. Mivel a szerzőség biztos, és a szöveg egyértelműen a cikkek és tanulmányok közé tartozik, a JAHSZK 2019 közli.

[Hegel – Marx – Freud]

A JAHSZK 2019 a *Hegel – Marx – Freud* fogalmazványait továbbra is a JAHSZK 2012-ből ismert tematikus csoportokban közli: [A Hegel – Marx – Freud előzményei], [A He-

gel – Marx – Freud első része], [A Hegel – Marx – Freud második részének előzményei]. Visszont ezen belül szinte teljesen átveszi a JAÖTC-ben ismertetett keletkezési sorrendet.³⁶

[Kautsky...]

A fogalmazvány adatgyűjtés, talán a *Hegel – Marx – Freud* egyik előzménye. Ennek megfelelően a JAHSZK 2019 a tanulmány előzményei között közli.

[Azt mondtam...]

A *Hegel – Marx – Freud* fogalmazványainak esetében a JAHSZK 2019 egy szöveg kivételével követi a JAÖTC sorrendjét. Eltérően attól az [Azt mondtam...] kezdetű töredéket nem az utolsó helyen szerepelteti – ez valószínűleg korábban készült, talán a [Nem szükséges...] kezdetű fogalmazvány keletkezése után.

A JAÖTC szerint az [Azt mondtam...] a tanulmány hetedik pontjának egy elvetett változata, mely az első hat pont nyomdába kerülése után, a JA 1087/53 jelzetű kézirat szövegének megírása előtt született. Azonban a kézirat nem áthúzott 7-es, hanem csillag szerepel, a szöveg pedig egy olyan gondolatra utal vissza, mely a leadott tanulmányban már nem jelenik meg, csak a korábbi alváltozatokban. A sarokban látható oldalszám miatt feltételezhető, hogy a szöveg az ötoldalas [Nem szükséges...] egy lehetséges folytatása.

Hegel – Marx – Freud

A JAHSZK 2019 továbbra is a JAHSZK 2012 alapján közli a szöveget.³⁷ A tanulmány négy forrásból épül fel:

- 1) Gépirat, 7+1 f. PIM Kézirattár, JA 1087/28/1 és JA 1087/28/2.
- 2) Kézirat, 4 f. PIM Kézirattár, JA 1087/28/3.
- 3) Gépirat, 1 f. PIM Kézirattár, 1087/21.
- 4) A szerző által javított hasábkorrektúra, 5 f. PIM Kézirattár, JA 155, Katalógus, 1161a.

A JAHSZK 2012 szerint a négy forrás szövegét azért közöljük egyetlen főváltozatként, mert a költő föltehetőleg ezt a halmazt akarta visszaküldeni a nyomdába. Halála miatt erre nem került sor: az emlékszám nem tartalmazza a javításokat. A textológiában roppant szokatlan módon a sajtó alá rendező négy szövegforrás együttes, értelmező, *nem mindig lineáris* összeolvasásával jut el a forrásszövegig. A végleges szöveg tehát a javított hasábkorrektúrából (4.) és a két kiegészítésből (2. és 3.) áll. A nyomdába szánt

³⁶ Fontosnak éreztük leszögezni a csoportosítás szempontját, hiszen ennek következtében például az [A kultura mint neurózis...] és a [1. Forradalom idején...] kezdetű töredékek közé számos szöveg beékelődött, noha a két fogalmazvány egy kéziratlap rektóján és verzóján szerepel.

³⁷ A kiadás magyarázata megtalálható mindkét kiadásban.

csomag ezeken kívül valószínűleg tartalmazta az „előzményt” (nyomdásznyelven így nevezik), a gépiratot (1). Ennek két oka lehetett. Egyrészt a beszúrálok helyét ebből lehetett megállapítani addig, amíg a költő át nem vezette a jelöléseket a kefelevonatba (erre általában már nem került sor), másrészt a kiadó és a nyomda közötti elszámolás-kor – vita esetén – az előzmény és a kiadvány egybevetésével lehet megállapítani, hogy mennyi szerzői javítás történt.

A szövegforrás nem lineáris olvasása a textológiában nagyon szokatlan. Érthető, hogy a JAÖTC a JAHSZK 2012 eljárását kompilációnak minősíti, és emiatt többször bírálja.

A JAÖTC sajátos módon a tanulmány egyszerre két végleges főváltozatát közli. A szokásos egyetlen végleges változat gondolatát azért veti el, mert úgy feltételezi, hogy József Attila két irányba is javítani kezdte a nyomdából visszkapott szöveget. Egyrészt dolgozott a nyomdai levonaton (4.), másrészt dolgozott a visszkapott gépiraton (1.), úgy, hogy egyik szövegváltozaton elvégzett javításait sem vezette át a másikra, és mindkét szövegváltozatot kiegészítette (2. és 3.).³⁸

Pedig az, hogy a költő a nyomdai levonatot és a kéziratot is kiegészítette, nem mond ellent az összeegyeztetés lehetőségének. Az utólag elkészült 7. pont (2.) nem a hasábkorrektúrához tartozik, hanem a gépirathoz, mert József Attila feltételezhetően az alatt az idő alatt írta meg, míg a nyomdai levonatra várt, az oldalszámzás pedig nem a nyomdába adott gépirathoz, hanem a szerzőnél maradt indigómásolathoz kapcsolódik. A kézirat szövege nem beszúrálok, hanem szöveg végi kiegészítés. Mivel a tanulmányban elfoglalt helye tökéletesen egyértelmű – a 6. pont után, a tanulmány első részét lezáró (*Folytatom*) szó elé való –, könnyű lett volna átvezetni a javított hasábkorrektúrára. A szedés során ez nem okozhatott volna gondot.

A másik probléma, azaz a gépirat kézzel írt módosításai és a hasábkorrektúra szövege közötti eltérések szintén nem indokolják, hogy két önálló kéziratgyűjtesről beszéljünk. A JAÖTC szerint József Attila a nyomdából visszkapott gépiraton is hajtott végre változtatásokat, így nem egyértelmű, hogy a gépirat vagy a nyomdai levonat-e az utolsó változat. De a két szöveg különbségeit vizsgálva feltételezhetjük, hogy ezek nem utólagos átfogalmazások. Az eltérések sajtóhibák. Ezt támasztja alá az is, hogy a gépiraton szereplő változtatáshoz használt írószer minden esetben egyezik azzal, melyet József Attila a kifejezés környezetében korábban (a nyomdába adás előtt) használt. Továbbá emellett szól az is, hogy a tördelés alapja a javított hasábkorrektúra lett volna, nem a korábban kisedett gépirat.

A hasábkorrektúra és a gépirat kézírásos javításai közötti eltérések:

	Hasábkorrektúra	Lábjegyzet	Gépirat
1.	módon és viszonyokon	31.	módon, viszonyokon
2.	vallásnak, hanem	58.	vallásnak,... hanem

3.	egyén a társadalmi	84.	egyén a társadalmi
4.	termelésükkel, éppúgy	111.	termelésükkel; éppúgy ³⁹
5.	a termelése, – mind	114.	a termelése – mind
6.	életfeltétele, minthogy	137.	életfeltétele; minthogy

A JAÖTC még egy harmadik ellenvetést tesz az JAHSZK 2012 közlésével kapcsolatban: feltételezi, hogy a javított hasábkorrektúra talán visszajutott a nyomdába. Ez azt jelentené, hogy a felsorolt forrásszövegek nem tartoztak össze, vagy legalábbis nem a végleges változatot adják, hiszen a kiegészítések a *Szép Szóban* közölt változat alapján *biztosan* nem jutottak el a szerkesztőségbe. A JAÖTC ezt azzal támasztja alá, hogy a szedés alapjául szolgáló kézirat és a folyóiratban közölt szöveg között csak egyetlen helyen van nagyobb eltérés, itt viszont a megjelent változat a nyomdai levonat javított szövegrészével mutat részleges azonosságot.⁴⁰

Az említett részlet (a kéziratgyűttes 107. lábjegyzete) azonban nem támasztja alá a feltételezést. A „részleges egyezés” olyan szókapcsolatokat jelent, melyek mindhárom változatban megjelennek:

szervei oldaláról megérteni próbált ember megfelelőjének látja a termelési eszközök oldaláról szemlélt társadalmat (nyomdai levonat)

szervei oldaláról megérteni próbált ember megfelelőjének látja a termelési eszközök oldaláról szemlélt társadalmat (javított nyomdai levonat)

a testi lét szervei és nem ösztönei szempontjából nézi s a termelési eszközök oldaláról szemléli a társadalmat (*Szép Szó*)

Tehát a részlet nem igazolja azt a feltételezést, hogy a JA 155/1 visszakerült a nyomdába. Mivel a JAÖTC indoklása nem hoz fel megfelelő ellenérveket a „kompiláció” ellen, a JAHSZK 2019 továbbra is a JAHSZK 2012 közlését tartja a *Hegel – Marx – Freud I.* (egyetlen) végleges változatának.

5. A közlés alapja

Az utolsó pontban szeretnék röviden kitérni a JAÖTC *Szerkesztői előszavának* egy részletére:

[...] az interneten is olvasható – korábbi időpontokból származó előzményekre épülő, önkorrektíót is felmutató – 2012-es hálózati kiadás (JAHSZK 2012) közléseiben nemcsak átírási hibákat, téves olvasatokat kell javítani. Esetenként összetartozó szövegeket szakitottak szét és különállóakat tereltek egybe, szerzői szándékkal nem igazolt kompilált

39 József Attila írógépén nem volt *ú* betű – ezt nem tekintjük eltérésnek.

40 JAÖTC, 2:1223–1224.

változatokat hoztak létre, a kéziratok egy részét nem vették figyelembe, filológiai gyakorlatuk pedig túlbonyolított, ugyanakkor nem kellően informatív. Ezért volt szükség a szövegkritikai módszertan átalakítására, a keletkezési időrend és az eredeti források felülvizsgálatára. Kiadásunk természetesen figyelembe vette az ő közléseit is, csakúgy, mint a Szabolcsi Miklós által sajtó alá rendezett első kritikai kiadást és valamennyi más szövegkiadást (lásd az Összehasonlító szövegkritika alfejezeteket). Közlésünk alapja azonban minden esetben az elsődleges forrás, azaz a kézirat vagy az első közlés.⁴¹

Az idézett szövegben felsorolt problémákkal foglalkoztam az eddigiekben. Végezetül csak egy-két példát szeretnék felhozni, mely a közös hibák módszere alapján ellentmond a közlés alapjára vonatkozó állításnak. A felsorolt hibák és pontatlanságok a JAHSZK 2019 szövegeiben már nem szerepelnek, de a JAHSZK 2012 vonatkozó részeinél minden esetben megtalálhatók a listában jelzett egyezések.

Az egyes eseteket itt nem részletezem (valamennyit említettem a korábbi pontok között). Csak az olyan példákat emelem ki, ahol a hibák valamilyen értelemben meglepőek, nem tipikusak, tehát kicsi a valószínűsége annak, hogy a két kiadásban egymástól függetlenül vannak jelen (például könnyen olvasható szöveg, több karakterre kiterjedő félreolvasás, a sajtó alá rendezés során keletkezett elírás stb.).

1.	2/1.	<i>Nemzetiség és gondolkodás</i>	2. sor	példázza, – hogy is utasítaná el
2.	3/b/15.	<i>Irodalom és szocializmus. [1]</i>	129. lábjegyzet	egésznek. <Marx> Egyrészt
3.	3/c/40.	<i>Irodalom és szocializmus. [1]</i>	158. lábjegyzet	nem alkotnak egyetlen egészet, [majd:] nem alkotnak egyetlen szemléleti egyetlen egészet, [majd: lásd főszöveg]
4.	3/c/44.	<i>Hajnali madár</i>	59. sor	[főszöveg] folytatnak. Azonkívül: mi
5.	2/10.	<i>Hajnali Madár.</i>	78. sor	darabja (vö. 2.) és
6. ⁴²	1/11.	<i>Mécs László költészete</i>	38., 49., 110., 124. sor	A két kiadás a megadott sorokat új bekezdésben közli.
7.	2/17.	[Hegel...]	29. sor	uralkodó részegve hozzánk
8.	3/a/7.	„A magyar proletáriródalom plattformtervezete.”	76. sor	függetlenül <a> sem igen
9.		[Ő feleségének...]	Összehasonlító szövegkritika	A 2. eltérés esetében a két kiadás közlése felcserélve szerepel
10.	2/28.	<i>Ének a semmiről</i>	27. sor	pompa az, részvételen,

41 JAÖTC, 1:9–10.

42 Az első példa – véleményünk szerint – nem hiba, a JAÖTC azonban annak tekinti, és szándéka ellenére követi el.

11.	2/31.	<i>Kosztolányi Dezső</i>	91. sor	erkölcsi világát; ki,
12.	3/b/29.	<i>Hegel – Marx – Freud</i> ⁴³	12. lábjegyzet	jelenségek érdekelvű
13.	2/43.	<i>Hegel – Marx – Freud</i> ⁴⁴	222. sor	találta Engels Feuerbachnál.

Emellett megemlítem még az olyan lábjegyzeteket is, melyek eltérnek a JAÖTC sajtó alá rendezői kommentárjaitól és jeleitől, és visszatérnek a JAHSZK 2012 jelöléstechnikájához (lásd például *Ázsia lelke* [5. kézirat] 32. lábjegyzet, *Hegel – Marx – Freud* [Főváltozat 1.] 75. és 149. lábjegyzet).

43 A JAÖTC-ben a *Hegel – Marx – Freud* [1. főváltozat] címmel közölt szöveg. JAÖTC, 2:1227–1244.

44 A JAÖTC-ben a *Hegel – Marx – Freud* [2. főváltozat] címmel közölt szöveg. Uo., 2:1248–1259.

SÁRKÖZI ÉVA

József Attila kritikai kiadás – kiadáskritika

Kutatási beszámoló

A filológia olyan típusú alapkutatás – úgy gondolom –, mint a gravitáció, a maghasadás vagy az elektromágnesesség vizsgálata, tehát a dolgok megismerése és leírása a célja. Akkor van gyakorlati haszna, ha eredményeit a tudományterület más ágai felhasználják (ha – *per exemplum* – energiát termelnek, vagy – esetünkben – értelmezik a költő stílusának, gondolkodásának alakulását). A filo- előtag valamit kedvelő, szerető, valamihez ragaszkodó, a filosz (φιλος) pedig barát. A logosz (λογος) ebben az összetételben szót jelent, a teológiában használatos 'isteni ige' értelmében. Tehát a filológus a szavak kedvelője, barátja; a filológia pedig e barátság tudománya.

Jelen esetünkben József Attila írott szavaival barátkozunk. (A többes szám nemcsak kutatócsoportunkat jelenti, hiszen az invesztigáció egymásra épül minden diszciplínában. Newtonnal szólván: „én távolabbra láthattam, de csak azért, mert óriások vállán álltam”.) Célunk tehát az ő szavainak megismerése, pontos leírása, majd elhelyezése térben és időben, azaz összekapcsolásuk vagy éppen elkülönítésük, datálásuk. Ez döntések sorozatát igényli. A filológusnak döntenie kell arról, hogy mi a pontos szöveg, és meg kell indokolnia döntését. Ha több szövegváltozat ismert, dönthet úgy, hogy külön-külön közli mindegyiket, vagy kiválasztja azt, ami legjobban tükrözi a szerzői szándékot, és az ettől eltérő változatokat szövegkritikai jegyzetekben tünteti fel stb. Meg kell határoznia a szöveg keletkezésének idejét és kapcsolatát más szövegekkel, azaz el kell helyeznie az életműben. Kézirat esetén el kell döntenie, hogy közlésre szánta-e a szerző vagy sem. Fel kell tennie azt a kérdést is, hogy miért írta, és ha közlésre szánta, hol akarta megjelentetni az adott művet a szerző. Gyakran nem lehetséges egzakt eredményre jutni, hiszen nem természeti jelenségeket vizsgálunk. Ennek ellenére nem szabad a tudományos módszer lépéseinek betartásától eltekinteni (vizsgálat – hipotézis – modellezés – ellenőrzés – bizonyítás... *s da capo*, ha billeg az argumentáció).

József Attila műveit sokszor kiadták már, sőt több kritikai kiadása is volt. Az 1952–1967 között készült négykötetes első kritikai kiadás – melyet Waldapfel József, Szabolcsi Miklós és Fehér Erzsébet rendezett sajtó alá – megjelenése óta számos új József Attila-mű és -kézirat került elő, eddig nem ismert szövegekkel és szövegváltozatokkal gyarapítva az életművet. Hibák is felfedezhetők az említett sorozatban, s jegyzetapparátusa meglehetősen elavult. Megjegyzem, már ennek az első kritikai kiadásnak is két

* A szerző a K 105.625. sz., *József Attila prózai műveinek (1930–1937) kritikai kiadása* című OTKA/NKFI projekt munkatársa, a szövegek sajtó alá rendezője. Jelen írása egyben válasz Horváth Iván és Vigyikán Villó jelen folyóiratszámában közölt tanulmányaira.

változata volt. Az 1952-ben megjelent első két kötetet, a verseket, 1955-ben javították-bővítették. A versek új kritikai kiadása először 1984-ben készült el Stoll Béla sajtó alá rendezésében, melyet ugyanő 2005-ben javított és bővített. (Tehát a verseknek összesen négy kritikaikiadás-változata készült.)

A cikkek, tanulmányok, vázlatok első kritikai kiadását Szabolcsi Miklós rendezte sajtó alá 1958-ban, ez volt az életműsorozat 3. kötete.¹ Ennek megjelenése után is számos új mű és kézirat került elő, a legnagyobb mennyiségben 1986-ban. Egy hagyatékban bukkant az örökös 214 kéziratlapra, melyet Horváth Iván azonosított József Attila kézírataiként. Ezután kezdődött el az értekező próza új kritikai kiadásának elkészítése, melynek első része, az 1923–1930 közötti írásokat sajtó alá rendező kötet 1995-ben jelent meg Horváth Iván textológiai munkacsoportja (a továbbiakban: HITM) szöveggondozásában, Tverdota György magyarázó jegyzeteivel.² A HITM az 1930 utáni szövegek gondozását is elvégezte, majd több változatban digitálisan közzétette azt. Először 1999-ben kerültek föl a szövegek egy internetes felületre, ezt 2003-ig még javították,³ majd egy másik felületen tették közzé a javított változatot, amit 2012-ig több fázisban újra javítottak.⁴ Ennek a munkának keletkezéstörténettel, tárgyi jegyzetekkel és szövegmagyarázatokkal, valamint recepciótörténettel való kiegészítésére alakult a mi kutatócsoportunk.⁵

Ha így van, akkor miért nem Horváth Iván és munkacsoportja szerepel sajtó alá rendezőként a kötet impresszumában? Kezdetben az általuk készített szöveggözlésekre támaszkodtunk, de számos olyan kérdés merült fel (részletesen kifejtve lásd a továbbiakban), melyekre csak az eredeti források tanulmányozása adhatott magyarázatot. Amikor kutatócsoportunk észlelte a problémákat, jelezte azokat Horváth Ivánnak és Fuchs Annának. Felkértük az HITM-et a szöveggözlések felülvizsgálatára és a korrekciók, kiegészítések (például részletes kéziratleírás) megtételére, azonban ők ettől elzárkóztak. Arra viszont felhívták a figyelmet, hogy *sajtó alá rendezésüket szerzői jog védi, azon nem változtathatunk*. Ebben a helyzetben felelősen csak egy dolgot tehattünk: *új alapokon előlről kezdtük a sajtó alá rendezést*. Ezért volt szükség a szövegkritikai módszertan átalakítására, és arra, hogy összehasonlító szövegkritikában regisztráljuk az

1 JÓZSEF Attila, *Összes művei: Cikkek, tanulmányok, vázlatok*, kiad. SZABOLCSI Miklós, József Attila összes művei 3 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1958). A továbbiakban: JAÖM3.

2 JÓZSEF Attila, *Tanulmányok és cikkek: 1923–1930: Szövegek*, kiad. HORVÁTH Iván, BARTHA András, HEGEDŰS Orsolya, GOLDEN Dániel, KISS Zsuzsanna és SERÉNY Zsuzsanna, szövegmagy. TVERDOTA György, 2 köt. (Budapest: Osiris Kiadó, 1995), a továbbiakban: JATC1 1995; TVERDOTA György, *József Attila tanulmányok és cikkek: 1923–1930: Magyarázatok* (Budapest: Osiris Kiadó, 1995), a továbbiakban: JATC2 1995.

3 JÓZSEF Attila, *Összes tanulmánya és cikke: Gépeskönyv 1.0–2.0 verzió*, főszerk. HORVÁTH Iván, szerk. DEVESCOVI Balázs és GOLDEN Dániel, kiad. BARTA András, tan. HORVÁTH Iván és TVERDOTA György (Budapest: ELTE BTK, 1999–2003), hozzáférés: 2020.10.24, <http://magyar-irodalom.elte.hu/ja>. A továbbiakban: JA Gépeskönyv.

4 JÓZSEF Attila, *Összes tanulmánya és cikke: Szövegek, 1930–1937*, 1.0. kiadás, kiad. HORVÁTH Iván, FUCHS Anna, BOGNÁR Péter, BUDA Borbála Sára, DEVESCOVI Balázs és GOLDEN Dániel, prog. KIRÁLY Péter (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2012), hozzáférés: 2020.10.24, <http://textus.elte.hu/ja/>. A továbbiakban: JAHSZK 2012.

5 Kutatási tervünk szerint projektünk a korábbi, K 43.457. sz. OTKA alaputatás folytatása.

eltéréseket az ő közlésüktől. (Ha úgy véltük, hogy szövegközlésük pontos volt, azt is jeleztük.) Az eredeti források alapján készítettük el a szövegközlést, a keletkezési időrendet, állapítottuk meg a szövegegyütteseket – természetesen figyelembe véve a HITM közléseit is, csakúgy, mint a Szabolcsi Miklós készítette kritikai kiadást. Minderről tájékoztattuk Horváth Ivánt, de nem mondtunk le a vele való együttműködés szorgalmazásáról. A későbbiekben számos alkalommal betekinthezt a sajtó alá rendezési folyamatba, és lehetősége volt véleményezni azt.

2018 februárjában a két munkacsoport között többkörös levélváltásra került sor az impresszum kérdésében. Horváth Iván így fogalmazott leveleiben: „kimondom két követelésünket: – A megjelenendő kötet címnegyedében Sárközi Éva neve mellett Fuchs Anna nevét és az enyémet is fel kell tüntetni sajtó alá rendezőként. – Az előszóban el kell mondani, hogy a kettőnk által javasolt kritikai szöveget Sárközi Éva átdolgozta, és ebben a munkában mi nem vettünk részt.”⁶ Fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy nagyra becsüljük, és mélységesen elismerjük Horváth Iván és Fuchs Anna József Attila-kutatásban végzett munkáját és érdemeit. Ennek az elismerésnek a jeleként szerepelhetett volna három név sajtó alá rendezőként – vagy kompromisszumként legalább kettő: Horváth Iván mint a korábbi munkacsoport vezetője és én, a későbbi. Álláspontunk szerint Horváth Iván mindkét követelése akceptálható lenne. Külön-külön. A kettő együtt viszont elfogadhatatlan, nonszensz követelés. Az egyik sajtó alá rendező nem vállal felelősséget a végleges szövegért, de a másik vállaljon felelősséget minden korábbi textológiai döntésért? Az érdem és az elismerés közös, de a felelősség egyedül az egyik sajtó alá rendezőt terheli? Munkacsoportunk döntése az volt, hogy Horváth Iván levélben megfogalmazott követelései közül nem az elsőt, hanem a másodikat teljesítjük. A levélváltást Horváth Iván nyilvánosságra kívánta hozni, de ehhez Veres András és Tverdota György nem járult hozzá. (Én hozzájárultam volna, ám engem nem kérdezett meg, pedig az én levelemre reagálva követelésének második pontját feladta volna, amennyiben az első teljesül.) A hozzájárulás hiányában *Horváth Iván egyoldalúan csak a saját leveleit közzétette az új hálózati szövegkiadása*⁷ utószavában.⁸

6 HORVÁTH Iván, „Utószó”, in JÓZSEF Attila, *Összes tanulmánya és cikke: Szövegek, 1930–1937*, 2.0. kiadás, kiad. FUCHS Anna, HORVÁTH Iván és VIGYIKÁN Villő (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2019), hozzáférés: 2020.10.24, http://textus.elte.hu/jozsef_attila/text/article_30_37_afterword.html. A továbbiakban: JAHSZK 2019.

7 JAHSZK 2019, hozzáférés: 2020.10.24, http://textus.elte.hu/jozsef_attila/text/. Az átdolgozást Fuchs Anna, az *Utószó* pszichológiai gondolatmenetét pedig Borgos Anna véleményezte. A *Névjegy*en még a következő olvasható: „A kiadás alapja az a 2012-ben nyilvánosságra hozott munkaanyag (József Attila *Összes tanulmánya és cikke. Szövegek, 1930–1937*), amelyet a József Attila *Összes tanulmánya és cikke, 1930–1937* kritikai kiadásán dolgozó kutatócsoport munkatársai számára rendezett sajtó alá Horváth Iván és Fuchs Anna vezetésével Bognár Péter, Buda Borbála Sára, Devescovi Balázs és Golden Dániel; programozta Király Péter. Jelen kiadás számára átdolgozta Vigyikán Villő.”

8 HORVÁTH, „Utószó”.

*Kritikai kiadásunk*⁹ megjelenése után Horváth Iván úgy határozott, hogy sajtó alá rendezésünk alapján jelentősen módosítja a JAHSZK 2012-t. A módosított szövegeket új internetes felületen tette közzé. Ebben nem látok kivetnivalót, kutatási eredményeinket azért hoztuk nyilvánosságra, hogy hasznosuljanak. Tudományetikai vétség viszont, hogy hálózati szövegkiadása impresszumában¹⁰ nem jelzi – a mi címnegyedünkhöz¹¹ hasonló formában –, hogy felhasználta sajtó alá rendezésünket. További menüpontok is találhatóak kiadása honlapján, ahol erre alkalma lett volna: *Szerzői jogi nyilatkozat*,¹² *Köszönetnyilvánítás*,¹³ *Tárgyi jegyzetek és magyarázatok*,¹⁴ *Módszer*,¹⁵ *Szövegjavítások*.¹⁶ Egyetlen helyen található utalás kiadásunkra, az *Utószóban*: „Az átdolgozás Vigyikán Villő munkája. Örömmel fogadtuk, és, ahol lehetett, hasznosítottuk a JAÖTC szövegjavításait. Az átdolgozó a szöveggéközlést kísérő tanulmányában megindokolja azokat az eseteket, amikor ezt nem tehetjük meg.” A Horváth Iván által jegyzett *Utószó* az egyebekben hosszasan kifejti szerzőjének azt a sérelmét, hogy kritikai kiadásunk sajtó alá rendezőjeként nem szerepel a nevük. Emellett tartalmaz egy példatárat, melyben egyes filológiai döntéseinket bírálja. E példatár különös módon jelentős tartalmi és szövegegyezést mutat az egyedül Vigyikán Villő által jegyzett *Szövegkritikai kérdések József Attila értekező prózájában* című írással.

Horváth Iván *A Hegel – Marx – Freud alapötlete* című tanulmányában¹⁷ így fogalmaz: „Szövegkritikai megfontolásokból elvettem a JAÖTC javaslatát, és a JAHSZK 2012-vel összhangban továbbra is a radikálisabb Marx-bírálatot sorolom az utolsó helyre. Az érveket lásd Vigyikán Villő tanulmányában.¹⁸ [...] Ha szövegtörténeti rekonstrukciónkban Vigyikán Villő és én tévedtünk volna, az bizony ellenérv lenne [...]”¹⁹ Nagy várakozásokkal olvastam hát e munkát, de nem leltem fel benne a Horváth Iván által ígért bizonyítást, sőt maga a problémafelvetés sem fedezhető fel benne egyértelműen.

9 JÓZSEF Attila, *Összes tanulmánya és cikke 1930–1937: Kritikai kiadás*, szerk. TVERDOTA György és VERES András, kiad. SÁRKÖZI Éva, jegyz., tan. AGÁRDI Péter, BÓKAY Antal, BUDA Attila, N. HORVÁTH Béla, SÁRKÖZI Éva, SIPOS Balázs, SZIGETI Csaba, TÖRÖK Sándor Mátyás, TVERDOTA György és VERES András, 2 köt. (Budapest: József Attila Társaság–L'Harmattan, 2018). A továbbiakban: JAÖTC.

10 „Névjegy menüpont”, in JAHSZK 2019, hozzáférés: 2020.10.24, http://textus.elte.hu/jozsef_attila/text/article_30_37_name.html.

11 „A szövegközlés a Horváth Iván vezetésével előállított munkaanyag figyelembevételével készült.” JAÖTC, 1:4.

12 „Szerzői jogi nyilatkozat”, in JAHSZK 2019, hozzáférés: 2020.10.24, http://textus.elte.hu/jozsef_attila/text/article_30_37_notice.html.

13 „Köszönetnyilvánítás”, in *uo.*, hozzáférés: 2020.10.24, http://textus.elte.hu/jozsef_attila/text/article_30_37_dedication.html.

14 „Tárgyi jegyzetek és magyarázatok”, in *uo.*, hozzáférés: 2020.10.24, http://textus.elte.hu/jozsef_attila/text/article_30_37_explanation.html.

15 „Módszer”, in *uo.*, hozzáférés: 2020.10.24, http://textus.elte.hu/jozsef_attila/text/article_30_37_method.html.

16 „Szövegjavítások”, in *uo.*, hozzáférés: 2020.10.24, http://textus.elte.hu/jozsef_attila/text/article_30_37_correction.html.

17 HORVÁTH Iván, „A Hegel – Marx – Freud alapötlete”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 124 (2020): 580–598.

18 VIGYIKÁN Villő, „Szövegkritikai kérdések József Attila értekező prózájában”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 124 (2020): 630–656.

19 HORVÁTH, „A Hegel – Marx – Freud alapötlete”, 580.

E tanulmányban és az új internetes szövegkiadás *Szövegjavítások* menüpontjában más kérdésekben is csupán kijelentéseket és feltételezéseket lehet(ett)²⁰ olvasni meggyőző bizonyítás helyett – számos ellentmondással. Vigyikán Villő szerint „a cikkek és tanulmányok szövegkiadása teljes”.²¹ E kijelentéssel mindenekeelőtt az a probléma, hogy hiányzik belőle a kritikai gondolkodás egyik alapfeltétele: a kétely. Kritikai kiadásunk a fellelt és ismert szövegeket rendezte sajtó alá, nem állítja, hogy teljes lenne, hiszen nem leltünk föl minden kéziratot. Például hiányzik a *Miért nem én* című pamflet,²² oldalak hiányoznak egyes ismert kéziratokból,²³ s az sem kizárt, hogy olyan kéziratok kerülhetnek elő, melyekről eddig semmilyen adatunk nem volt.²⁴ Többek közt azért volt szükség új kritikai kiadásra, mert sok új kézirat került elő.

A *Szövegkritikai kérdések József Attila értekező prózájában* című tanulmány első fejezete: *A JAÖTC bíráló észrevételeinek elhárítása*.²⁵ E szakasz az elhallgatások és csúsztatások iskolapéldája. A JAÖTC bíráló észrevételei közül egyet sem idéz, csak utal rájuk; ahogy idéz, azzal viszont azt sugallja, hogy nem is olyan súlyos az a bíráló: „Bár a JAÖTC a JAHSZK 2012-t »figyelmes és alapos forrásközlés«-nek minősíti, valójában számos szövegközlési hibát, köztük igen súlyosakat is, helyesbíteni kellett. Most azt a néhány esetet mutatom be, ahol feltételezhetően mégis a JAHSZK 2012 járt el helyesen, és ahol az új kiadás a JAÖTC javaslata ellenére az eredeti változatot tartotta meg. A döntést minden esetben indoklom.”²⁶ Ezután táblázatokban egyes szöveghelyeket hasonlít össze, mintha a JAHSZK 2012 szövegközlésével valójában az lett volna a legfőbb problémánk, hogy előfordult benne téves olvasat. Az is megválaszolatlan marad, hogy a szerző miért érzi szükségét annak, hogy elhárítson olyan bírálatot, ami nem őt és munkáját érinti, amihez neki semmi köze nincs.²⁷ Akceptálom, hogy elhárítja magától a kritikai kiadásunkban megfogalmazott bíráló észrevételeimet, *ha* nem rá és munkájára vonatkoznak. Magukat az észrevételeket azonban fenntartom. *A filológiai és textológiai jegyzetek elvei*²⁸ című fejezetben ismerttettem a legfontosabb gyűjteményes kiadásokat. Itt szerepel az idézett „figyelmes és alapos forrásközlés” kitétel. Azonban ellentétben azzal, amit Vigyikán cikke sugall, ez nem dicséret, hanem magyarázat. Magyarázat arra, hogy miért volt szükség kiadásunk számára újra sajtó alá rendezni József Attila értekező prózai szövegeit.

A félreértések elkerülése céljából idézem a teljes jellemzést:

20 Az oldalon pillanatnyilag csak ennyi látható: „A tanulmány csak a folyóiratközlés után lesz olvasható.” Lásd: „Szövegjavítások”, in JAHSZK 2019, hozzáférés: 2020.10.24, http://textus.elte.hu/jozsef_attila/text/article_30_37_correction.html.

21 VIGYIKÁN, „Szövegkritikai kérdések...”, 630.

22 Ismertetését lásd: JAÖTC, 2:760–767.

23 Lásd például: *Irodalom és szocializmus*, „A magyar proletáirodalom platformtervezete” stb.

24 Erre az 1986-ban előkerült kéziratgyűttesben is volt példa.

25 VIGYIKÁN, „Szövegkritikai kérdések...”, 630–631.

26 Uo., 631.

27 Illetve egy válasz kínálkozhat, erre utalnak a fent említett szövegegyezések: a tanulmány szerzője valójában – részben vagy egészben – Horváth Iván. (Szerk. megj.: Ez a vélekedés nem tűnik megalapozottnak.)

28 Lásd: JAÖTC, 1:14–20.

A Horváth Iván vezette munkacsoport hálózati szövegkiadása. (Főszerkesztő Horváth Iván, szerkesztő Fuchs Anna, sajtó alá rendezők Bognár Péter, Buda Borbála Sára, Devescovi Balázs, Golden Dániel, programozó Király Péter.) Publikálatlan kéziratokat is közöl. Figyelmes és alapos forrásközlés, a szövegváltozatok feltüntetésével. Minden egyes kéziratot önállóan közöl. A szövegeket nem datálja, de idősort alkot. Sorrendre vonatkozó indoklást csak ritkán ad. Döntései, feltevései e tekintetben gyakran hibásak. Egyes kéziratok, illetve kéziratok és publikált írások közötti kapcsolatokat nem ismer fel, egyes kéziratokat pedig tévesen kapcsol össze. A közlései alapjául szolgáló kéziratok források leírása hiányos, esetenként pontatlan. Az átírásból és téves olvasatból eredő hiba a főszövegekben csekély, de előfordul, mint ahogy az is, hogy a kéziratok egyes szerzői utasításait nem veszi figyelembe. A kéziratok korábbi változatait feltüntető lábjegyzetekből nehezen követhető a szöveg alakulása. Indokolatlanul sok a sajtó alá rendezői kommentár, melyek gyakran félrevezetőek, más esetben viszont nem kellően informatívak. Redundáns és nem következetes a szövegkritikai apparátus, és itt már gyakoribb a téves olvasat. A sajtó alá rendezői javítások egyes esetekben nem helytállóak, ld. pl. a „*A magyar proletárirodalom platformtervezete*.” „brosúra” szavának „brosura” alakra javítása.²⁹ Nem szerencsés az a megoldás, hogy József Attila saját jegyzeteit a szövegkritikai lábjegyzetek között hozza. Egyrészt mert a szerzői jegyzet így nem a főszöveg részeként jelenik meg, pedig a státusza szerint ahhoz tartozik. Másrészt mert ez a módszer nem teszi lehetővé a jegyzet szövegváltozatainak feltüntetését. Elvei szerint feltünteteti a befejezetlenül törölt szavakat is, mint vélhetően azonnal elvetett, más irányú megfogalmazást, de a szerző által javított elírásokat és elütéseket nem. Esetleges és nem következetes, hogy mit tekint a sajtó alá rendező más irányú próbálkozásnak, és mit feltüntetésre nem érdemes, javított hibának.³⁰

Miért nevezem forrásközlésnek (megjegyzem, ehhez is némi jóindulat kell), és miért nem nevezem kritikai kiadásnak? Azért, mert a gyakorlata az, hogy minden egyes kéziratlapot és/vagy kéziratári palliumot önállóan közöl. Mégpedig a következő módon: lemásolja a kéziratlapon látható betűket. Negligálja, ha a fólió két oldalán látható szövegnek semmi köze egymáshoz, ha a kéziratári palliumban őrzött lapok nem tartoznak össze, ha az összetartozó oldalak külön palliumban találhatóak. De nem következetes ebben sem, egyes esetekben több kéziratot kompilál, *nem jelezve* az összeillesztés pontját (szöveg helyét). Hiányzik a források részletes leírása, keletkezésük körülményeinek, idejének vizsgálata, azok hitelességének, egymáshoz való viszonyának tisztázása. Maga a másolás túlnyomórészt figyelmes és pontos. Textológusi igényességű, de csak másolás, a következő fázis, a szövegkritikai munka elvégzése nélkül. Miért ez a véleményem? A másolók, szedők és a szöveg egyéb reprodukálói hajlamosak mindent úgy lemásolni, ahogy látják, de hajlamosak arra is, hogy a számukra különös, egyéni változatokat banalizálják. Példa az egy kéziratlapon található betűk kritika nélküli lemásolására és egyben banalizálására:

29 A „brosura” alakra javítás banalizálás, ugyanis a „brosúra” a ma broszúra alakban elfogadott szó 1930-as években használatos alakja.

30 JAÖTC, 1:20.

[Somlainénak...]
Somlainénak mondtam,
hogy neki küldök
egy zsák aranyat
–
Kötelező nép-nemzeti
irodalom
–
Őstehetség
–
Kisajátított baloldaliság³¹

A Somlai gyakoribb név, de József Attila valójában Gombainét, öcsödi nevelőanyját emlegeti e verstöredékében.³² Az első három sor és az alatta látható négy – azaz egy verstöredék és egy prózai szöveg (feljegyzés) – nem tekinthető egy műnek. Nincs kétségem afelől, hogyha a másolás után a szövegkritikai munkát is elvégzik, rájönnek erre maguk a HITM munkatársai is.

Az új hálózati szövegkiadás továbbra is ragaszkodik ahhoz, hogy a verstöredéket a tanulmányok és cikkek főszövegében szerepeltesse, de legalább javította a Somlainét Gombainéra.³³ Csak az a különös, hogy a kéziratoldalon szereplő többi szöveget miért nem tünteti fel. Erről lásd kritikai kiadásunk kéziratleírását:

Feljegyzések, verstöredékek, matematikai számítás. Kezdő szavak: „Gombainénak”. Fekete ceruzairás, azonos írószer-használatú javításokkal. 1 fólió, 1 beirt oldal. 211×340 mm-es, vágott szélű, félfamentes, vízjel nélküli papír, 4 részre hajtogatva. Az első negyed feljegyzéseit ld. a főszövegben, ill. a lábjegyzetben. A második negyed felső részén egy matematikai számítás. Alsó részén, fordított szövegirányban, három sorban: „Cserépfalvi Váci u. 10. [/] Vallások története [/] Sarraut”. A harmadik és negyedik negyedben a „Kedveském” kezdetű verstöredék két változata, ld. JAÖM2 1955, 295. p.; JAÖV2 2005, 257. p. Lelőhely, jelzet: PIM Kézirattár JAgY Analekta JA 280. 1953-ban került múzeumi gyűjteménybe, Szántó Judit gyűjtése József Jolán hagyatékából. Állag: restaurált. Palliumcím: [*Kedveském...*] – [*Verstöredék*] – [*1930–1934*].³⁴

A pontatlan, hiányos és/vagy téves kéziratleírások és szövegközlések tévútra vezetik az értelmezést. Vegyünk erre egy viszonylag egyszerűen bemutatható esetet.

31 „[Somlainénak]”, in JAHSZK 2012, hozzáférés: 2020.10.24, <http://textus.elte.hu/ja/textus-65.html#d1e20989>.

32 A kézirat régóta ismert, először Szabolcsi Miklós közölte: SZABOLCSI Miklós, „Adalékok József Attila verseihez”, *Irodalomtörténet* 43 (1955): 190–191.

33 „[Gombainénak]”, in JAHSZK 2019, hozzáférés: 2020.10.24, http://textus.elte.hu/jozsef_attila/text/109.html.

34 JAÖTC, 2:884–888.

A kézirat jelenlegi³⁵ jelzete: JA 1087/4. A JAHSZK 2012 meglehetősen lakonikus kéziratleírása:³⁶ „A közlés alapja: Kézirat, 2 f. PIM Kézirattár, JA 1087/43, idegen kéz tétel-számozásában: 4. Aláíratlan.” A valóság azonban az, hogy ez a kézirat 1 fólió,³⁷ melynek mind a két oldalán van szöveg.³⁸ Mégpedig két nem összetartozó szöveg. A JAHSZK 2012 a kéziratlap rektóján és verzóján olvasható szövegeket egy fogalmazványnak tekinteti, és folytatólagosan közli [1. Bevezetés, mely borsot tör...] címmel, nem jelezve a formai és tartalmi különbségeket.³⁹ Pedig egyértelműen megállapíthatjuk, hogy a kéziratlap két oldalán olvasható szövegek nem alkotnak egy művet. Szerkezetük eltér. A [Bevezetés, mely borsot tör] kifejtő jellegű fogalmazvány, folyó szöveg. Formai és tartalmi szempontból is kizárható a két szöveg egy kéziratrá minősítése. A [Bevezetés, mely borsot tör] vízszintesen írva kitölti az A/4-es formátumú lap egyik oldalát, utolsó sorában egy megkezdett mondat olvasható,⁴⁰ mely nyilvánvalóan folytatódik egy következő, jelenleg még lappangó kéziratlapon. [A művészkedés]-t a lap verzójára, a másik oldalhoz képest 90 fokkal elforgatva írta, s nem folytatta a túloldalt megkezdett mondatot.⁴¹ Vázlat, mely oldalközépi gondolatjellel választja el egymástól az egyes pontokat. A JAÖTC 2018 igyekszik pontosan visszaadni a kézirat szövegbeosztását, eljárását a szöveg vázlat jellegével indokolja.⁴² A JAHSZK 2019-es változata – érveink hatására – egy hosszú vonallal és három ponttal elválasztja a két szöveget egymástól, és beilleszt egy lábjegyzetet: „[Innen a levél verzóján.]”⁴³ Az eljárást Vigyikán azzal indokolja: elfogadják, hogy az egyik szöveg nem folytatása a másiknak, de mert „ugyanazon a kéziratton szerepelnek”, szerintük a tinta is ugyanaz, s témájuk rokonságot mutat, ezért „egyben” közlik.⁴⁴ Ez meglehetősen radikális értelmezése a kézirat és a mű fogalmának. Az értelmező olvasó természetesen teljesen más eredményre jut, ha a két szöveget együtt, és másra, ha külön kezeli, s ezek közül az egyik biztosan téves lesz.

Vigyikán cikkének első fejezete 25 olyan szöveghelyet (szót, illetve szintagmát) ismeret, ahol szerinte „a JAHSZK 2012 járt el helyesen”, és „ahol az új kiadás a JAÖTC

35 A Petőfi Irodalmi Múzeum 2012 után átteleltározta a József Attila-kéziratok egy részét.

36 A kéziratleírások a HITM valamennyi közlésében csak ennyit tartalmaznak, emellett csak – ha van – a kéziratári katalógus lajstromszámát és a JAÖM3 megjelenési helyét tüntetik fel.

37 Fólió (lap): az egyes iratnak legkisebb fizikai egysége, olyan iratdarab, amelynek két oldala van. A lap latin neve: folium.

38 Úgy tűnik, a HITM kéziratleírói valamiféle terminológiai félreértés miatt a fólió alatt nem lapot, hanem beírt oldalt értenek (többnyire).

39 „[1. Bevezetés, mely borsot tör...]”, in JAHSZK 2012, hozzáférés: 2020.10.24, <http://textus.elte.hu/ja/textus-36.html#d1e12411>.

40 „Márpedig – Marx írja a hegeli jogbölcsletről szóló kritikájának bevezetésében – »a polgári társadalomnak egy osztálya sem játszhatja ezt a szerepet, anélkül hogy magában és a tömegben az enthusiasmus egy mozzanatát ki ne váltaná, egy mozzanatot, amelyben a társadalommal”. Rektó vége.

41 Így kezdődik: „A művészkedés az a tevékenység, amellyel az ember közösséggelennel ösztöneit közösségalkotó szellemiséggé formálja.” Verzó eleje.

42 Lásd: JAÖTC, 2:746–754, 840–842.

43 „[1. Bevezetés, mely borsot tör...]”, in JAHSZK 2019, hozzáférés: 2020.10.24, http://textus.elte.hu/jozsef_attila/text/98.html.

44 VIGYIKÁN, „Szövegkritikai kérdések...”, 651.

javaslata ellenére az eredeti változatot tartotta meg”. A sajtó alá rendezés – mint erre már kitértem – döntések sorozata, hiszen az olvasat nem mindig egyértelmű. Tiszteletben tartom döntésüket, hiszen ők a sajtó alá rendezői ennek a hálózati kiadásnak. S mivel nem tartom magam tévedhetetlennek, érdeklődéssel tanulmányoztam javasla-
taikat. Azt vallom, hogy az ember tanul a hibáiból, s én szeretek tanulni. Nézzük első példáját: „Az utólag beszűrt *éppe* elírás: állhat az *épp* és az *éppen* helyett. József Attila nem javította, így csak következtethetünk arra, melyik változat a helyes. A JA 139. jel-
zetű kézirat azonos szöveghelye alapján az *éppen* a valószínűbb. A JAÖTC az *épp* mel-
lett döntött, ráadásul nem jelezte,⁴⁵ hogy a döntést nem a költő, hanem a sajtó alá ren-
dező hozta.”⁴⁶ Tanulságos okfejtés; az alábbiakban kifejtem, miért nem fogadható el.

József Attila fekete ceruzairással beszűrt egy szót a gépiratba. Ez a szó az „épp”, s a második *p*-nek egy kis „farkincája” van. Ez olvasható „éppe”-nek is, de „éppen”-nek sem-
miképpen. Úgy ítélt meg, hogy nem „farkinca”, hanem a szó „éppen”-nek indul, de mi-
vel *n*-nek nyomát sem látni, és kézírásról lévén szó, elütés nem jöhet szóba, s az elírás is
kizárható egy ilyen egyszerű szó esetében, a főszövegben az „épp” szót szerepeltetem, a
szövegváltozatokat közlő lábjegyzetben pedig így tüntetem fel: <éppe>.⁴⁷ A jegyzetek el-
veinél szerepel, hogy milyen sajtó alá rendezői beavatkozást takar a jel a szó két oldalán:
„A szerző által befejezetlenül hagyott szavakat kúpos zárójelek között tüntetjük fel.”⁴⁸

Nézzük második példáját: „A JAÖTC szerint József Attila a kézíraton látható jelö-
léssel megváltoztatta a szavak sorrendjét. De az érintett szöveg (önidézet, a *Favágó* cí-
mű vers egy részlete) és a jelölés szokatlan alakja ezt valószínűtlenné teszik.”⁴⁹ Az *Iro-
dalom és szocializmus* előadásszövegében a gépiratos rész után néhány olyan kézíratos
kiegészítés áll, mely nincs kifejtve, kidolgozva. Olyan típusú feljegyzések, melyeket
egy előadó magának ír fel emlékeztetőül, mondandója hatásos és spontán lezárásának
segítésére. Itt látható ez a kérdéses szöveghely. József Attila e helyütt egyértelműen a
nyomatékosítás céljából történő aláhúzással és a két szomszédos szó felcserélésére utaló
jellel látta el kéziratát. Azt az érvelést, hogy előadást nem szoktak szócsereére utaló
jellel ellátni,⁵⁰ bárki könnyen megcáfolja, aki valaha is írt felolvasásra szánt szöveget.

Nem az új kritikai kiadás írta át tehát a *Favágó* szövegét itt, hanem – a metonímia
demonstrálására szócsereivel – maga József Attila.⁵¹ Vigyikán arra nem ad magyaráza-
tot, hogy mire szolgál a jel. A Horváth Iván által aláírt magyarázat: „Ha megnézzük a
kéziratot, megfogalmazható az a feltevés, hogy a »hull« és a »szárnyas« azért van meg-
nyilazva, hogy a költő jelezze a kettő közötti retorikai kapcsolatot. [...] A kettős nyíl
sajátos alakja talán azt fejezi ki, hogy a »hull« ige a lefelé, a »szárnyas« melléknév a

45 De, jelezte.

46 VIGYIKÁN, „Szövegkritikai kérdések...”, 631.

47 A szöveghelyet lásd: JAÖTC, 1:110, 118. sor, 79. lábjegyzet.

48 JAÖTC, 1:17.

49 VIGYIKÁN, „Szövegkritikai kérdések...”, 631.

50 „Kétségtől vannak nyilak a kézíratra rajzolva. Ezeket a sajtó alá rendező nyomdai utasításoknak
fogta fel, pedig nem azok.” HORVÁTH, „Utószó”.

51 A szöveghelyet lásd: JAÖTC, 1:118, 285–289. sor, 198. lábjegyzet. A magyarázatot lásd: *uo.*, 104, 217. Az
kéziratoldal fakszimiljét lásd: *uo.*, 119.

felfelé haladó mozgást juttatja eszünkbe.”⁵² Bár az érvelés meglehetősen ellentmondásosnak tűnik, de akceptálható lenne, ha a kéziratban lenne két nyíl egymás felé, és két nyíl, melyek közül ez egyik felfelé, a másik lefelé mutatna. De nem ez a helyzet. A két szó közötti Z alakú jel két hegye ellentétes irányba mutat, jobbra és balra, vízszintesen.

A Vigyikán által felhozott további szöveghelyek az első kettőhöz hasonlóak, azaz nem egyértelmű az olvasat, a filológusnak döntenie kell egy-egy szó vagy szintagma reprodukálásáról. Vigyikán Villő és/vagy Horváth Iván máshogy döntött, mint én. Szíve (szívük) joga. Az érvelés már más kérdés. Azt, hogy „valószínűleg véletlen”, „szokatlan”, „általában”, „nem jellemző”, nem tekintem releváns bizonyításnak. (Számos esetben még ennyi indoklást sem kapunk, csupán kijelentést, hogy a kéziratban nem ez a szó áll, hanem az.) Ezután *A JAÖTC egyéb szövegközlési hibái* alcím alatt újabb 44 szöveghelyet ismertet, hasonló egyszavas vagy egykarakteres problémákkal és kinyilatkoztatásokkal.⁵³ Majd *Csekély jelentőségű, de nagy számban előforduló típushibák* alcím alatt regisztrál 70 esetet.⁵⁴ $25 + 44 + 70 = 139$. Ezek közül kettőre válaszoltam; ha mindegyikre kitérnék, az több mint három szerzői ívet igényelne. Ettől – terjedelmi korlátok miatt – el kell tekintenem. (Megjegyzem, úgy gondolom, hogy tanulságosabb lett volna, ha Vigyikán is kevesebb kérdést érintett volna, és azokat alaposan kifejtette volna.)

A szövegek sorrendjére és számára vonatkozó eltérések alcímű fejezetre azonban szükséges bővebben reflektálni. Bevezetésül ezzel a kijelentéssel kezdődik: „Mivel a szövegek keletkezésének feltételezett sorrendje a tárgyi jegyzetek készítése közben alakul ki, a JAHSZK 2019 ebben a kérdésben nem a JAHSZK 2012-t, hanem a JAÖTC-t vette alapul.”⁵⁵ A mondat első felének állítása kimeríti a nonszensz fogalmát. Tegyük fel a kérdést, hogy lehetséges-e tárgyi jegyzetet készíteni abban az esetben, ha a szövegközlés hibás. A tárgyi jegyzetek és szövegmagyarázatok szerzői ugyanis munka közben szembesültek a források kollacionálásának hiányosságaival, ami lehetetlenné tette munkájukat. Nem a tárgyi jegyzetek készítőjének, hanem a szöveg sajtó alá rendezőjének a feladata a szövegek datálása és az egyes szövegforrások közti viszony meghatározása. Ehhez ugyanis elengedhetetlen az autopszia, a fizikai jegyek, a kéziratpapír, az íróeszköz, íráskép stb. aprólékos összehasonlítása. Ezt a feladatot a HITM nem végezte el. Ha nem önálló entitásként kezeltek volna minden egyes kéziratlapot, nem fordulhatott volna elő az a szarvashiba, hogy az *Irodalom és szocializmus* előzményei közé harmadikként besorolva szerepeltessenek egy *[A szemléletnek továbbá...]* kezdetű kéziratot. A kézirat ugyanis „a szövegazonosság alapján a JATC1 1995 által *Ihlet és nemzet* címmel közölt szövegegyütteshez tartozik, ld. [17] *[Amikor a művészetről...]* és [19] *[Művészetről szólnán...]* [1], 58–59. illetve 74–75. p.”⁵⁶ És ha Vigyikán figyelmesen tanulmányozta volna kri-

52 HORVÁTH, „Utószó”.

53 Lásd: VIGYIKÁN, „Szövegkritikai kérdések...”, 637.

54 Uo., 645–648.

55 Uo., 648.

56 JAÖTC, 1:193–194.

tikai kiadásunkat, nem fordulhatott volna elő, hogy azt állítsa: nem jeleztük, hogy „nem önálló fogalmazvány, hanem a [Művészetről szólván...] [1] utolsó lapjának újraközlése”.⁵⁷

A fejezet bevezetője a továbbiakban arról számol be, hogy mégsem minden esetben tartották magukat a JAÖTC „szövegsorrendjéhez”. Tizenhárom pontban sorolja ezeket az eltéréseket. (Az összes pontra itt nem tudok reagálni, ezeket lásd kötetünk vonatkozó filológiai jegyzeteiben és összehasonlító szövegkritikájában.) Az első pont – különös módon – a fent említett [A szemléletnek továbbá...] kezdetű kéziratot érinti, amiről kijelenti: „Ennek megfelelően a JAHSZK 2019 a korábbi szövegek között sem szerepelteti.”⁵⁸ Csak azt nem értem, hogy ez miben eltérés a JAÖTC-hez képest.

A második pont az *Irodalom és szocializmus* szövegegyütteséhez kapcsolódik. A JAHSZK 2012 közlése szerint a következők tartoznak ide: [...talmat kézzel-lábbal...], [Egyszóval...], [A szemléletnek továbbá...], [... puszta fikciókhoz...], [1. Az irodalom nyelvi...], [Amennyiben marxisták...] [1], [Amennyiben marxisták...] [2], [Amennyiben marxisták...] [3], *Irodalom és szocializmus*. [1], *Irodalom és szocializmus*. [2]. (Megjegyzem, a Hegel – Marx – Freudtól eltekintve sehol sem indokolják, hogy mi alapján tekintenek egy-egy kéziratot valamely szövegegyüttes részének.)

A JAÖTC két oldalas filológiai bevezetőben ismerteti a bonyolult kéziratgyűttest, ily módon:

JA fennmaradt kéziratai között 13 olyan azonosítható, mely az *Irodalom és szocializmus* címmel írt szabadelőadáshoz kapcsolódik. Magának a szabadelőadásnak – azaz annak a szövegnek, melyet JA szóban előadott – egy autográf javított gépirata maradt fenn [...]. Ezen kívül még három olyan gépirat ismert, melynek *Irodalom és szocializmus* a címe, de ezeknek alcimet is adott a szerző: *Művészetbölcseleti alapelemek* [...]. Nagy valószínűséggel az alcímmel nem ellátott *Irodalom és szocializmus* című fogalmazvány után keletkeztek, annak közlésre átdolgozott változatai. Több olyan jellemzőjük van, mely ezt a feltevést megalapozza. [...] Tehát két önálló főváltozat keletkezett, egy előadás és egy tanulmány, melyek szövege jelentősen eltér egymástól. A két főváltozatot a keletkezés időrendjében közöljük: 1) *Irodalom és szocializmus* [Előadás] (JA 363. jelzetű kézirat) 2) *Irodalom és szocializmus – Művészetbölcseleti alapelemek* [Tanulmány] (JA 139. jelzetű kézirat) (szövegváltozat-törredék: JA 1087/43/1.) (nem saját kezű másolat: JA 1087/44.) A két főváltozat keletkezési sorrendjét a szöveg alakulásának vizsgálata alapján állapítottuk meg. Számos olyan szöveghely van, amelyet JA az előadás kéziratában megváltoztatott, és ez a változat tükröződik a tanulmány kéziratában. Fordított eset nem fordul elő, azaz a tanulmány javításait az előadás nem tükrözi. Példák: [...] 7 rövidebb-hosszabb fogalmazványt ismerünk, melyek mindegyike a tanulmányhoz köthető. Ezeket főváltozatuk után, a keletkezés feltételezett sorrendjében közöljük, elősegítve a szöveg alakulásának követését. 1) [*Irodalom:*] (JA 1087/40. jelzetű kézirat) 2) [*Egyszóval annyira*] (JA 157/2. jelzetű kézirat) 3) [*puszta fikciókhoz*] (JA 1087/55. jelzetű kézirat) 4) [*Az irodalom nyelvi*] (JA 1087/45. jelzetű kézirat) 5) [*Miért ilyen*] (JA 1087/45. jelzetű kézirat) 6) [*Amennyiben marxisták*] [1.]

57 VIGYIKÁN, „Szövegkritikai kérdések...”, 649.

58 Uo.

(JA 16. jelzetű kézirat) 7) [*Amennyiben marxisták*] [2.] (JA 1087/41. jelzetű kézirat) (szövegváltozat-törödékek: JA 1087/41., JA 1087/42.) (indigómások: JA 1087/43/2; JA 595.)⁵⁹

Vigyikán Villó szemezget eredményeinkből: „A JAHSZK 2019 természetesen az *Irodalom és szocializmus* esetében is tartja magát a JAÖTC szövegsorrendjéhez,⁶⁰ de a kritikai kiadással ellentétben nem egy előadást és egy tanulmányt, hanem két előadást közöl. (Érveiket lásd náluk.)⁶¹ A mi érveink a következők:

A „Tisztelt Elvtársak!” megszólítás nyomtatásban természetesen magyarázatra szorul, erre szolgál a hozzá fűzött lábjegyzet. Az viszont valószerűtlen, hogy valaki a felolvasásra szánt fogalmazványát ilyen lábjegyzettel lássa el, illetve maga a lábjegyzet sem jellemzője egy szabadelőadás szövegének. A JA 363. jelzetű kéziratban nincs is semmilyen lábjegyzet, míg a JA 139. jelzetűben még 4 további fedezhető fel. Olyan jelzések is láthatók rajta, melyek a szöveg szedésének módjára vonatkoznak. A szerzőségi közlés – „Irta JÓZSEF ATTILA.” – is publikációs szándékra vall. A JA 363. jelzetű kézirat zárata különösen alátámasztja, hogy ez az előszóban előadni kívánt szöveg. A gépiratos rész után néhány olyan kéziratot kiegészítés áll, mely nincs kifejtve, kidolgozva. Olyan típusú feljegyzések, melyeket egy előadó magának ír fel emlékeztetőül, mondandója hatásos és spontán lezárásának segítésére. A JA 139. jelzetű kézirat zárata viszont inkább közlési szándékra utal. Érdemes figyelmet fordítani a két szöveg hossza közötti különbségre is. A hosszabb változat 19, míg a rövidebb 10 oldal. Ha lemérjük, mennyi idő alatt lehet őket előadni, feltűnik, hogy – közepes sebességgel felolvasva – mintegy másfél óra szükséges a hosszabb, míg kb. 45 perc a rövidebb esetén. Ez utóbbi a reálisabbnak tűnő lehetőség az előadás időtartamát illetően.⁶²

[*A materialisták...*] és *A dialektika kérdéséhez* kezdetű, illetve című kéziratokkal kapcsolatosan Vigyikán ismerteti, hogy „[b]ár e fogalmazványok nem eredeti József Attila-szövegek, hanem fordítások, a JAHSZK 2019, eltérően a JAÖTC-től, közli őket”.⁶³ Valóban közlik a tanulmányok és cikkek között, anélkül, hogy jeleznék e szövegek fordítás voltát, eredeti szerzőjét stb. Ezzel az eljárással nem értünk egyet.

Bírálatuk következő pontja [*„A magyar proletáriródlom platformtervezete.”*] szövegegyüttesét érinti, melynek sajtó alá rendezése az egyik legérdekesebb feladat volt számomra. (A recepciótörténet kivételével valamennyi jegyzetét én készítettem el.) A kéziratok az 1986-ban előkerült hagyatékból bukkantak fel, de jóval korábban ismertek voltak. Szabolcsi Miklós is ezekből dolgozott 1958-as kritikai kiadásában.⁶⁴ Két dossziében maradtak fenn, és Szabolcsi a két dossziét két külön kéziratként kezelte. (A PIM

59 A kifejtést lásd JAÖTC, 1:104–105.

60 Ez is elhallgatás és csúsztatás, hiszen közlésükkel nem csupán sorrend-, hanem azonosítási probléma is volt.

61 VIGYIKÁN, „Szövegkritikai kérdések...”, 649.

62 JAÖTC, 1:104.

63 VIGYIKÁN, „Szövegkritikai kérdések...”, 649.

64 Jegyzete szerint a két dosszié ekkor Révai József tulajdonában volt.

Kézirattárában ma is így őrzik őket.) Az egyik dossziében – melynek kézirattári jelzete JA 1087/49 – kilenc fólió van, a másikban – melynek jelzete JA 1087/48 – hat fólió. Szabolcsi az elsőként felsorolt kilenc fóliót közölte főszöveggént, a másik hat fóliót a jegyzetekben. Tehát van összesen 15 kéziratoldal, melyek valóban mind *A magyar proletárodalom platformtervezete* című vitacikk fogalmazványai. Számos más jellemzőben is megegyeznek, minden oldal gépirat, fekete és piros ceruzairású és fekete tintaírású javításokkal. A gépiratos szöveg kétszínű – fekete-piros – írógépszalag használatával készült. Gépiratos oldalszámozás balra zártan a felső margón. A papírméret és anyag is hasonló vízjel nélküli papír, de nem teljesen azonos. A lapok egy része 208×337 mm-es hártypapír, más részük pár milliméterrel nagyobb, 211×340 mm-es, normál vastagságú írógéppapír. Mindkét dossziében van pontokra tagolt szövegoldal, összesen 12 pont. Az első dossziében található az 1–2. pont, a másodikban a 4–12.-ig. Csupán a hártypapírra írt szöveg van pontokra tagolva, amely első két lapja a 49-es perjelű dossziében van, a többi hat lapja pedig a 48-as perjelűben.

Szabolcsi úgy közölte a szöveget, hogy egy rövid bevezető után (ahol József Attila tisztázza, hogy 12 pontban fogja kifejteni érveit) a szöveg eleje pontokra van tagolva (1–2. pont). Az 1. pont egy bekezdés, aztán következik a 2. pont, s ezután már nincs pontokra tagolás. Szabolcsi észreveszi, hogy a JA 1087/49. jelzetű kéziratgyűttes második fóliója aljának hiányzó végű mondata nem kapcsolódik a harmadik fólió tetejének mondatbefejezéséhez, de nem vonja le azt a következtetést, hogy a lapok külön-külön kéziratához tartoznak. Egy mondatát kapcsolja össze a két össze nem tartozó mondatrészt, így: „A burzsoázia attól kezdve, hogy hatalmát és létformáját a burzsoázia, [!?] oly mértékben hessegette el magától a művészeteknek még a gondolatát is.”⁶⁵ Félrevezető és ellentmondásos a szövegközi szerkesztői kommentár. Egyrészt, mert a jelzést nem a két kéziratlap szöveghatárára helyezi – a „hogy” és a „hatalmát” szó közé –, sem a mondat végére, hanem egy önkényesen kiválasztott helyre. Másrészt, mert a felkiáltójel annak az egyezményes jele, hogy a szöveg így szerepel a forrásban, a kérdőjel viszont bizonytalan olvasatra utal. Szövegváltozatként a jegyzetekben közli a JA 1087/48. jelzetű kéziratot, oly módon, hogy rövid részleteket idéz kommentárokkal a fogalmazványból, minden részlet előtt utalva a főszövegben közölt kézirat oldal- és sorszámaira, mely szöveghelyeknek szerinte a fogalmazvány idézett szövegrészei megfeleltethetők. Az idézetek hiányosak és töredékesek, a szövegtételesek vizsgálatára nem alkalmasak. (A pontokra tagolást azonban elhagyja.)

Úgy tűnik, ha egy kéziratgyűttest egy bizonyos módon már csoportosította egy referenciaszemély, az nagyon erős hatást vált ki, olyannyira, hogy arra készíti az utána jövőket, hogy negligálják kétségeiket és az összetartozást cáfoló bizonyítékokat. Tehát Szabolcsi megkapta a kéziratokat egy bizonyos módon csoportosítva, s úgy is közölte. A PIM Kézirattára is így rendezte őket. És a JAHSZK 2012 közlése is így tesz, Szabolcsi Miklós 1958-as közlését követve egy kéziratnak tekinti a JA 1087/49. jelzetű kéziratgyűttest és egy másiknak a 48. perjelű kéziratot. Pedig valójában két jelentősen különböző szövegváltozatról van szó, ha helyesen csoportosítjuk az oldalakat. Az

elsőben József Attila pontokba szedve fejti ki álláspontját, míg a másodikban nem alkalmazza ezt a tagolást. Az egyik 12 lap (a továbbiakban 1K), a másik 10 lap (a továbbiakban 2K). (Mindkét kézirat töredék, azaz nem került elő összes oldala.) A tartalom is jelentősen megváltozik.

A JAHSZK 2019 hasznosítja a két kézirat rendezésében elért eredményeimet, de a keletkezési sorrendet illetően más véleményen van. Szerinte releváns és épp elegendő érv az, hogy József Attila általában nem rövidít, hanem bővít.⁶⁶ Magam úgy gondolom, hogy nemcsak az autopszia, hanem a kollacionálás is jó mulatság, érdekes felfedezésekre bukkanhatunk, ha vesszük a fáradságot arra, hogy két szöveget sorról sorra, sőt betűről betűre összehasonlítsunk az eltérések megállapítása és értékelése érdekében. Továbbá az sem árt, ha figyelmesen elolvassuk (megértjük) az adott szöveget (lásd például József Attila megjegyzését a helyhiányról), s ha tisztában vagyunk a keletkezés körülményeivel. (Vagy legalább elolvassuk azt, amit mások kiderítettek.) Én mindenesetre így jártam el:

A két változat keletkezési sorrendjét a szöveg alakulásának vizsgálata alapján állapítottuk meg. Számos olyan szöveghely van, amelyet JA az 1K-ban törölt, átírt, és a 2K-ba már ez a javított szöveg került. Fordított eset nem fordul elő, azaz a 2K javításait az 1K nem tükrözi. [...] Egy helyütt helyhiányra hivatkozik JA: „Arra is ki kellene térnem, de nincs helyem,” – ld. 1K: 192–193. sor; 2K: 164. sor. A szövegek összevetése alapján megállapítható, hogy a 2K a későbbi – a közlés céljára lerövidített – szövegváltozat.⁶⁷

Más bizonyítékot is szolgáltatott arra, hogy a rövidebb változat a későbbi. József Attila *A magyar proletáriródalom platformtervezete* című cikkel szállt vitába, amely a *Sarló és Kalapács* című moszkvai magyar nyelvű folyóirat 1931. júniusi számában jelent meg. A kapcsolódó szerkesztői lábjegyzet szerint: „A platformtervezet felett a Moszkvai Proletárirók Szervezete (MAPP) magyar szekciója hivatalos lapjában, a »Sarló és Kalapácsban« 1931. november 7-ig vitát indít. Felhívjuk az összes magyar nyelvű proletár és forradalmi kulturszervezeteket és írókat, továbbá minden érdeklődőt, hogy a vitában vitacikk vagy hozzászólás formájában vegyenek részt. Moszkvai Proletárirók Szervezete magyar csoportjának minden tagja ugyancsak fenntartja jogát a hozzászóláshoz.”⁶⁸ Tamás Aladár visszaemlékezése szerint a költő néhány nap alatt írta meg válaszcikkét, melynek Moszkvába juttatását Fürst Sándor vállalta, aki a „mindenre kiterjedő kritika egyik-másik részletével nem értett egyet. Szó volt eleinte arról, hogy ezeket JA írja át, de mivel az ügy lényegét nem érintették, változatlan maradt. Fürst Sándor rendkívül nagyra értékelte József Attilát, nemcsak magáévá tette válasza leközlötetésének az ügyét, de több alkalommal beszéltünk arról is, hogy József Attilának elégté-

66 „Valószínűleg a rövidebb, tagolatlan változat a korábbi, József Attila ezt bővítette ki, és szedte pontokba. Arra ugyanis rengeteg példánk van, hogy a szerző módosította a rövidebb változatot, majd a hosszabb fogalmazványba a legutolsó állapotot építette be. A fordított irányra alig egy-két esetet tudunk felhozni, ezek többsége ráadásul egyszerű önkorrektív.” VIGYIÁN, „Szövegkritikai kérdések...”, 650.

67 JAÖTC, 1:465–466.

68 Uo., 1:478–479.

telt kell szolgáltatni.⁶⁹ Ha számba vesszük az ismert tényeket, logikusan gondolkodva csak arra a következtetésre juthatunk, hogy a rövidebb változat a későbbi. A nyomtatott lapoknak terjedelmi korlátai vannak. József Attila helyhiányra hivatkozik (de csak az egyik, a hosszabb szövegváltozatban). A *Sarló és Kalapács*ban a vita hónapokig eltart, és József Attila írása csak nem jelenik meg. Tudjuk, hogy a költő később átírta a cikkét, hiszen két változatot ismerünk. Célravezető-e vagy ostobaság, ha szerző ez esetben bővíti, vagy az segíti a megjelenést, ha rövidíti? Úgy vélem, József Attila nem volt ostoba.⁷⁰

Végezetül a *Hegel – Marx – Freud* szövegegyüttesének⁷¹ sajtó alá rendezési folyamatát és az ezzel kapcsolatos állásfoglalásomat ismertetem. A kezdeti szakaszban a HITM által rendelkezésünkre bocsátott munkaanyag alapján dolgoztunk. A *HMF* elemei e szerint a következők:

[A Hegel – Marx – Freud előzményei]: *Medvetánc*, [Kautsky...]

[A Hegel – Marx – Freud első része]: [„Ökonomikus realizmus” helyett...], *Marx szimbolizmus*., [Az élet..., I], [Az élet..., II], [Szép példa...], [Nem szükséges...], [Azt mondtam...], [... egymástól...], [Marx...], [A nőhöz, mint...], *Hegel – Marx – Freud*.

[A Hegel – Marx – Freud második részének előzményei]: [1. Nem volt olyan könyv...], [1. Forradalom idején...], [Az animizmustól...], [I. Az új század...], [Ekkor azonban elváltak...], [Freudhoz...]

A legtöbb tétel cím nélküli kézirat, melyet a HITM döntése sorolt a szövegegyüttesbe. Miután figyelmesen elolvastam valamennyi József Attila-szöveget, észrevettem, hogy az [„Ökonomikus realizmus” helyett] kézirat az *Uj szocializmust!* című, 1935-ös Hort Dezső-recenzió bevezető bekezdése egy részének szövegváltozata, lásd 12–32. sor: „A »történelmi materializmus« [→] tagadja.”⁷² Olyan nagyfokú a szövegazonosság, hogy a kapcsolat egyértelmű. Ennek ellenére ellenőriztük, hogy más műhöz kapcsolódhat-e, de ez kizárható volt. Felkértük a HITM-et a korrekcióra, amit Fuchs Anna érvényesített is a munkaanyagban. (Áthelyezte a szöveget.) Ezután szűrőpróbaszerűen elkezdtük a források összevetését, a kéziratok autopsziáját, és egyre több azonosítási problémára bukkantunk. S mivel – mint fentebb már jeleztem – a HITM a feladat elvégzését megtagadta, magunknak kellett a szövegkritikai munkát elvégeznünk. A JAHSZK 2019 megoldásai ismeretében, úgy vélem, így jártunk jobban.

A JAÖTC 2018 csoportosítása:

Hegel – Marx – Freud I. [Főváltozat 1.] (A továbbiakban: Fv1), *Hegel – Marx – Freud I.* [Főváltozat 2.] (A továbbiakban: Fv2)

Fogalmazványok, töredékek, melyek szövegszerűen kapcsolódnak a főváltozatokhoz: [Nem szükséges, hogy]: az Fv1 alváltozata, korábbi megfogalmazásának töredéke, a továb-

69 Uo., 1:479–480.

70 A József Attila-írás keletkezéstörténetét lásd: uo., 1:469–483.

71 A továbbiakban: *HMF*.

72 JAÖTC, 2:971.

biakban: Av1. (A 7. pont első változatával),⁷³ [egymástól. Csak ott hatol]: az Fv1 alváltozata, korábbi megfogalmazásának töredéke, a továbbiakban: Av2, [A nőhöz, mint]: az Fv1 147–161. sorának korábbi megfogalmazása, [Az élet azonos]: Fv2 fogalmazvány, [Az élet – elvileg – azonos]: Fv2 fogalmazvány, [Azt mondtam, hogy]: az Fv1 korábbi változata, a 7. pont harmadik megfogalmazása.

A Hegel – Marx – Freudhoz tartalmi szempontból kapcsolódó töredékek: [Az animizmustól], [Az új század új tudománya], [Forradalom idején], [A társadalom alapja biológiai], [A kultúra mint neurózis].⁷⁴

Megállapítottuk, hogy a JAHSZK 2012 tévesen sorolta a HMF szövegegyütteséhez a következőket (az indoklást lásd kerek zárójelben): *Medvetánc* (önálló szöveg), [Nem volt olyan könnyű] (önálló szöveg), [Marx a] (lásd *Természettudomány és marxizmus*), [Ekkor azonban elválasztják] (lásd *A művészet kérdése és a proletárság*), [Freudhoz] (lásd *A művészet kérdése és a proletárság*), [Kautsky] (nem értekező prózai szöveg), [„Ökonomikus realizmus” helyett] (lásd *Uj szocializmust!*), [Szép példa erre a fejlődésre] (lásd *Ázsia lelke*), [Pauler Ákos] (önálló szöveg).

A [Kautsky] kezdetű szöveg nem szerepel kritikai kiadásunkban. Az volt az álláspontom, hogy nem tartozik kötetünk gyűjtőkörébe, nem itt kellene közölnünk, hanem egy olyan kötetben, amely József Attila lapszerkesztői tevékenységét mutatja be. A szövegkritikáját és jegyzeteit azonban elkészítettem, lásd *Melléklet*. (Nem szerepel kritikai kiadásunkban József Attilának a *Független Színpad* című folyóirat egy körkérdésére adott válasza sem. Miután elkészítettük szövegkritikáját, filológiai és tárgyi jegyzeteit, úgy ítéltük meg, hogy nem sorolható be egyértelműen a cikkek, tanulmányok közé.⁷⁵ Műfaja szerint újságírói kérdésre válaszoló nyilatkozat, tartama alapján személyes jellegű önvallomás. Ez utóbbi csoportba sorolható álláspontunk szerint a *Verstan és versírás* is, melyről Vigyikán is hasonló véleményt fogalmaz meg: „A töredék személyes hangvételű, egy gyermekkori élményt dolgoz fel. Önvallomásnak tekinthető, de Szabolcsi Miklós felvetése alapján a címből kiindulva feltételezhetjük, hogy az írás egy nagyobb tanulmány bevezető része lett volna. A JAHSZK 2019 közli.”⁷⁶ Érvelésük azonban csupán egy referenciaszemélyre vonatkozó hivatkozás, így egy feltételezés.)

A HITM jelenlegi álláspontja: „A JAHSZK 2019 a Hegel – Marx – Freud fogalmazványait továbbra is a JAHSZK 2012-ből ismert tematikus csoportokban közli: [A Hegel –

73 József Attila a HMF 7. pontját többször átírta. Első kidolgozása az [egymástól. Csak ott hatol] kezdettel fennmaradt fogalmazványtöredékben (JA 1087/24.), a második a JA 1087/28/1. jelzetű kézirat törölt részében (lásd: *Fővázlat 1.*, 134. lábjegyzet, illetve *Fővázlat 1. Melléklet*); a harmadik változat az [Azt mondtam, hogy] kezdetű, JA 1087/23. jelzetű kéziratban; negyedik, azaz utolsó pedig a JA 1087/28/3. jelzetű kéziratban olvasható. – Vö. JAÖTC 2018, 1224.

74 A HMF-ről részletesebben lásd: JAÖTC, 2:1223–1382; VERES András, „Ötlettől a rekonstrukcióig: Horváth Iván legújabb dolgozatához”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 124 (2020): 599–621; TVERDOTA György, „Medve tánca és a sas röpte”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 124 (2020): 622–629.

75 „Mivel a szerzőség biztos, és a szöveg egyértelműen a cikkek és tanulmányok közé tartozik, a JAHSZK 2019 közli.” VIGYIKÁN, „Szövegkritikai kérdések...”, 651.

76 Uo.

Marx – Freud előzményei], [*A Hegel – Marx – Freud első része*], [*A Hegel – Marx – Freud második részének előzményei*]. Viszont ezen belül szinte teljesen átveszi a JAÖTC-ben ismertetett keletkezési sorrendet.⁷⁷ A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy megtartották *A Hegel – Marx – Freud előzményei* című kategóriát, melybe három szöveget soroltak: *Medvetánc*, [*Kautsky...*], [*A kultúra mint neurózis*]. Ez utóbbit korábban nem publikálták. A *HMFI* szövegegyüttesét illetően teljesen átvették kritikai kiadásunk gyakorlatát, csak a keletkezési sorrend tekintetében eszközöltek egy változtatást: az [*Azt mondtam, hogy*] kezdetű kéziratot átsorolták az utolsó helyről a második helyre. *A Hegel – Marx – Freud második részének előzményei* cím alatt közlik a nálunk *A Hegel – Marx – Freud-hoz tartalmi szempontból kapcsolódó töredék* összefoglaló cím alatt szereplő írásokat, az általunk megállapított sorrendben, azzal a különbséggel, hogy [*A kultúra mint neurózis*] kezdetű szöveget nem itt szerepeltetik, hanem a *HMF* előzményei kategóriába sorolták.

A főváltozat tekintetében nem változott az álláspontjuk, továbbra is ragaszkodnak a négy kézirat kompilálásához. Mint fogalmaznak: „a négy forrás szövegét azért közöljük egyetlen főváltozatként, mert a költő föltehetőleg ezt a halmazt akarta visszaküldeni a nyomdába”.⁷⁸ Épp ezt a halmazt? Mi a garancia erre? Úgy járnak el, mintha ők lennének a *Szép Szó* szerkesztői. Mi ezzel a probléma? Nem ők a *Szép Szó* szerkesztői. Nem kapták meg József Attilától a jogot, hogy négy kéziratát egy szöveggé gyúrják össze, s arra sincs mód, hogy ha már megtették, jóváhagyassák a szerzővel ezt a mixet. Az olvasóval szemben is inkorrektül járnak el, ugyanis nem jelzik, hogy mikor váltanak át egyik forrásból a másikba, s magukat a forrásokat sem ismertetik releváns módon.

(A személyes meggyőződéselem az, hogy Horváth Iván – jó filológus lévén – belátta a hibákat, melyeket nem javított ki korábbi közléseiben, s emiatt meglehetősen kellemetlenül érzi magát.⁷⁹ Mentve a menthetőt, csinált új kiadást gyorsan, hasznosítva a JAÖTC-t. S csak a szerzői jogi következményektől tartva nem vette át összes korrekciót, és kötözködik azoknál, melyeket erre a célra alkalmasnak érez. A vita ezen részét ezért terméketlennek tartom. A javaslatom az, hogy vegyenek át nyugodtan minden korrekciót, csak minden esetben jelezzék, hogy a javítás alapja a JAÖTC. Az impresszumban pedig tüntessék fel: „A szövegeket a Sárközi Éva sajtó alá rendezésében készült kritikai kiadás figyelembevételével közöljük”.)

Végezetül csak egy korábbi vitacikkem zárszavát szeretném idézni: „A legfontosabb tanulság azonban az, hogy a tudományos kutatómunkát – a források minél szélesebb körű ismerete mellett – a feltevések és elméletek teszik igazán érdekessé és szórakoztatóvá, a forrásokhoz való kritikus hozzáállás pedig hasznossá.”⁸⁰

77 Uo., 651–652. A probléma valójában ez esetben sem csupán a sorrendi kérdés volt, hiszen a szövegegyüttest érintő súlyos azonosítási hibák történtek.

78 Uo., 652.

79 A 2019-es kiadás a korábbiakat az „Elavult kiadások” menüpontba száműzte. Lásd: JAHRSZK 2019, hozzáférés: 2020.10.24, http://textus.elte.hu/jozsef_attila/text/article_30_37_link.html.

80 SÁRKÖZI Éva, „A Hét »Innen-Onnan« rovata szerzőinek azonosíthatósága”, *Magyar Könyvszemle* 129 (2013): 381–388.

MELLÉKLET

Kautsky: [...]

*Kautsky:*¹

„² „A Szociáldemokrta³ Pártprogramm Kritikája” c. híres cikkében⁴ mondja Marx:

„A kapitalista és a kommunista társadalom közé az egyiknek a másikba való forradalmi átalakulás korszaka esik. Ennek felel meg a politikai átmeneti idő, mikor az állam nem lehet egyéb, mint a proletárság forradalmi diktatúrája.”⁵

Ma, az utóbbi évek tapasztalatai alapján ezt a kormányzat kérdésére vonatkozó mondatot⁶ odaváltoztathatjuk, hogy azt mondjuk:

„A tisztán polgárilag és tisztán proletárilag kormányzott demokratikus állam korszaka⁷ közé az egyiknek a másikba való átalakulásának korszaka esik. Megfelel ennek is egy politikai átmeneti korszak, amelynek kormányzata⁸

*K a u t s k y :*⁹

„¹⁰ „A Szociáldemokrta Pártprogramm Kritikája” c. híres cikkében mondja Marx:

„A kapitalista és a kommunista társadalom közé az egyiknek a másikba¹¹ való átalakulásának korszaka esik. Ennek felel meg a politikai átmeneti idő, mikor az állam nem lehet egyéb, mint a proletárság forradalmi diktatúrája.”

Ezt a mondatot ma, az utóbbi évek tapasztalatai alapján odaváltoztathatjuk,¹² hogy azt mondjuk:

„A tisztán polgárilag és tisztán proletárilag kormányzott demokratikus államnak időszaka közé az egyiknek a másikba¹³ való átalakulásának korszaka esik. Ennek felel meg a politikai átmeneti idő, mikor a kormányzat szabályszerűen a koalíciós kormány¹⁴ formáját alkotja.”¹⁵

1 [piros írógépszalaggal gépelve]

2 [piros írógépszalaggal gépelve]

3 [javítatlan elütés]

4 [előbb:] [elütés:] <cikl> [majd: lásd főszöveg]

5 [előbb:] [elütés:] <diktatúráa> [majd: lásd főszöveg]

6 [előbb:] [elütés:] <mondao> [majd: lásd főszöveg]

7 [előbb:] ideje [majd: lásd főszöveg]

8 [a szöveg mondat és sor közben véget ér]

9 [piros írógépszalaggal, ritkítottan gépelve]

10 [piros írógépszalaggal gépelve]

11 [előbb:] [elütés:] <másikv> [majd: lásd főszöveg]

12 [előbb:] [elütés:] <odaváltoztathath> [majd: lásd főszöveg]

13 [előbb:] [elütés:] <másikvav> [majd: lásd főszöveg]

14 [előbb:] kormányzat [majd: lásd főszöveg]

15 [piros írógépszalaggal gépelve]

Népszava, 1919. nov. 20.¹⁶

Aki ismeri a szakszervezetek belső életét, jól tudja, hogy a szakszervezetek vezetői nem ritkán emberfölötti erőlkövéssel tartották vissza vad sztrájkoktól a munkásokat és mindenkor arratörekedtek, hogy az ipari termeléshez szükséges nyugalmat békés megegyezéssel föntartsák.

Tolsztoj:¹⁷

Az egyházi hit megenged mindent. Fölmenti a rabszolgaságot (erlaubt), – ennek mind Európában, mind Amerikában az egyház volt a védelmezője.

A közlés alapja: kézirat. Magántulajdonban.

Kéziratleírás: cím és szerzőségi jelzés nélküli szöveg. Kezdőszó: „Kautsky:”. Kétszínű – fekete-piros – írógépszalag használatával, egyszeres sorközzel készült gépirat, gépiratos javításokkal, egy helyütt fekete ceruzairású törléssel. 1 fólió, 1 beírt oldal. 207×335 mm-es, vágott szélű, félfamentes, vízjel nélküli hártavékony levélpapír. Állag: ép. Lelőhely: magántulajdonban.

A szövegközlésről: olyan speciális írógéppel és írógépszalaggal készült, mely lehetővé tette a folyamatos gépelés közbeni színváltást. Egyes szövegrészeket piros színnel gépelt a szerző. E kiemeléseket – közlésre szánt szöveg lévén – kurziválássá transzformáltuk. A kézirat három idézetet tartalmaz, az idézetek előtt a forrás megjelölésével. A három részt a gépelő – váltakozva használt – fekete és piros gépiratos szaggatott vonallal elválasztotta egymástól. Az első idézetet félbehagyta, majd megformázva megismételte, ekkor már befejezve. Az idézet elejére és végére helyezett piros gépiratos második idézőjel feltehetően valamifajta tördelési utasítás lehet, talán a szöveg bekeretezését kérő jel. A másik két idézet hasonlóan gondosan megformált szövegképet mutat. Mindez arra enged következtetni, hogy a gépirat nem egy saját íráshoz készített jegyzet vagy vázlat, hiszen az ilyen típusú feljegyzéseknél az írásképnél nincs jelentősége. A legnagyobb valószínűsége annak van, hogy a szöveg József Attila lapszerkesztői javaslata egy új rovatra a *Szép Szóban*. Számos újságban és folyóiratban – például *Nyugat*, *Népszava* – volt úgynevezett „aktuális idézet rovat”. Ez olyan, a cikkek közé kommentár és rovatfej nélkül elhelyezett rövid idézeteket jelentett, melyek a kor közvéleményét aktuálisan foglalkoztató közéleti kérdésekre „reflektáltak”. Nem tekinthető értekező prózai szövegnek, azaz nem sorolható be tanulmányként, cikként, vagy ezek vázlataként, illetve jegyzetként. Sajátosságai és tartalma alapján József Attila lapszerkesztői tevékenységét demonstrálja. **Szerzőség:** József Attila aláíratlan gépirata. A papír és az írógéphasználat, továbbá a téma és a proveniencia alapján a szerzőség valószínűsíthető.

Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Sárközi Éva.

16 [piros írógépszalaggal, ritkítottan gépelve]

17 [piros írógépszalaggal, ritkítottan gépelve]

József Attila összes tanulmánya és cikke 1930–1937. Kritikai kiadás

Szerkesztette Tverdota György és Veres András. A szövegeket sajtó alá rendezte Sárközi Éva. A jegyzeteket és a kísérőtanulmányokat írta Agárdi Péter, Bókay Antal, Buda Attila, N. Horváth Béla, Sárközi Éva, Sipos Balázs, Szigeti Csaba, Török Sándor Mátyás, Tverdota György és Veres András. A kötet elkészítésében közreműködött Béres Judit, Csókás Máté, Farkas János László, H. Nagy Boglárka, Korda Eszter, Nothnagel Zoltán, Rigó Béla, Schulcz Katalin, Tórizs Eszter és Valachi Anna.

Budapest: József Attila Társaság – L'Harmattan Kiadó, 2018, 1–2. köt., 1480 l.

A József Attila-életmű helyzete a tudományos szövegkiadás szempontjából kifejezetten szerencsésnek mondható. Tizenöt évvel a költő halála után elindult a versek kritikai kiadásának sorozata, 1955-ben már a javított kiadások is napvilágot láttak, majd ezt követte a *József Attila összes művei* sorozat harmadik köteteként a tanulmányok és cikkek sajtó alá rendezése. 1984-ben, majd 2005-ben Stoll Béla a versek újabb kritikai kiadásait publikálta. Ez a szerencsés helyzet az 1950-es évektől a rendszerváltásig – amellett, hogy a kezdetektől Szabolcsi Miklós, egy hozzáértő és az életműgondozásnak elkötelezett irodalomtudós irányította a kutatást – nyilvánvalóan a szocializmus kultúrpolitikai preferenciáiból is fakadt, mely József Attilából a kommunista irodalmi kánon egyik pilléréként igyekezett megalkotni a *proletár költő* prototípusát. Éppen az értekező prózai korpusz 1958-as kiadása járult hozzá, hogy az 1950-es években kreált dogmatikus József Attila-képet a következő évtizedekben lassacskán lebontották, s az időközben felfedezett, addig ismeretlen kéziratok is szükségessé tették az újabb, a mai kor szak tudományos elvárásainak megfelelő kritikai kiadás megszületését.

A József Attila Társaság keretén belül szervezett munkacsoport – melynek tagja csaknem minden jelenleg aktív József Attila-kutató – OTKA által támogatott többéves projektjének eredményeként látott napvilágot a költő

1930 és 1937 közé datálható értekező prózájának kritikai kiadása (továbbiakban JAÖTC 2018). Már a támogatott kutatási periódust megelőzően a JAT rendszeresen szervezett tudományos és műhelykonferenciákat a József Attila-életmű különböző szempontú vizsgálatára, az életműhöz és a kiadáshoz kapcsolódó kérdések megtárgyalására az irodalom- vagy társadalomtörténeti kérdésekkel foglalkozó kutatók bevonásával. Ezek válogatott tanulmányait adta ki 2017-ben „*A lélek, a lét türelme*” című tanulmánykötet, mely dokumentálja a kritikai kiadás körül folyó élénk szakmai diskurzust is. (Lásd Reichert Gábor recenzióját jelen lapszámunkban.)

József Attila 1923 és 1930 között keletkezett tanulmányainak és cikkeinek kritikai kiadása még 1995-ben jelent meg szintén két kötetben (továbbiakban JAÖTC 1995), külön a Horváth Iván vezette kutatócsoport által megállapított és minimális szövegkritikai apparátussal ellátott *Szövegek*, valamint a Tverdota György által készített *Magyarázatok*. A két kritikai kiadás határa csak látszólag esik az értekező korpusz kronológiailag meghatározott számtani közepére, hiszen a JAÖTC 1995-ben is találunk 1930-ban keletkezett szövegeket. A választóvonalat valójában József Attila marxista fordulata jelöli ki: „A marxizmus melletti elköteleződés 1930-ban egész életre szólónak bizonyult, a változások ezen a kereten belül

a kor kényszerei folytán álltak be, s lefolyásuk pontosan követhető. A költő az *Irodalom és szocializmussal* nyitott új lapot” (30). A folytonosság megfigyelhető a József Attila-életműből feldolgozott prózai művek körének meghatározásánál; a JAÖTC 1995-hez hasonlóan a JAÖTC 2018 szintén kizárja a szövegkritikailag feldolgozott tanulmányok és cikkek köréből a pszichoanalitikus iratokat, az önvallo-másokat és a szakfordításokat.

Ha a két kritikai kiadást egymás mellé helyezük, szembeszökő a terjedelmi különbség, mely nem elsősorban a közölt szövegek számának gyarapodásából fakad, hanem a bevezető tanulmányok és kíséző jegyzetek, valamint kommentárok gazdagságából. Az N. Horváth Béla által vezetett munkacsoport nemcsak az MTA Textológiai Bizottsága által a tudományos szövegkiadások számára előírt magyarázó és szövegkritikai jegyzetknél nyújt lényegesen többet, hanem az értekező prózai életmű első felét közreadó kritikai kiadáshoz képest is. A JAT munkacsoportjának kifejezett célja egy *editio maior* megalkotása volt, mely a filológiai jegyzetek összetett textológiai és értelmezői tartalmának gazdagítását, elsősorban pedig az adott szövegek – a Kosztolányi kritikai kiadásnál már alkalmazott – recepciótörténeti összefoglalásának közreadását jelenti. A befogadás-történeti áttekintés azonban nem csupán a József Attila életében született művekre vonatkozik (ez esetben általában igen rövid jegyzeteket kaptunk volna); a kíséző tanulmányok napjainkig (azaz a JAÖTC 2018 kéziratának lezárásáig) kivonatolják a József Attila-szakirodalmat. Alapvető eltérést figyelhetünk meg a szövegközlés alapját jelentő, kéziratleírást, datálást és annak indoklását tartalmazó, valamint a keletkezéstörténeti jegyzeteket tekintve is. Ez a jelentős metodikai különbség legalább két kérdést felvet. Egyrészt, hogy mennyiben tekinthető a most megjelent kritikai kiadás a korábbi folytatásának; másrészt, ha nem az, akkor számíthatunk-e a munkacsoporttól az

1923–1930 közötti értekező prózai életmű hasonlóan alapos, a kritikai kiadás szigorú követelményeinek megfelelő revíziójára?

Nem ez az egyetlen tudományos igényű szövegkiadás, melyet a JAÖTC 2018 előzményeiként számba kell vennünk, s mellyel az sajátos viszonyt alakít ki. 2012-ben ugyanis hálózati kiadásban megjelent József Attila tanulmányainak és cikkeinek 1930 és 1937 közé eső része a Horváth Iván és Fuchs Anna vezetésével működő munkacsoportnak köszönhetően (a továbbiakban: JAHSZK 2012). A JAÖTC 2018 szerkesztői előszava számba veszi ezt a kiadást is, de az általuk vélelmezett átírási hibák, téves olvasatok, összetartozó szövegek szétválasztása, illetve indokolatlan kompilációk és a túlbonyolított filológiai gyakorlat miatt nem ennek a hálózati kiadásnak a szövegközléseit vették alapul. Mindazonáltal a megjelenések között számolnak a hálózati kiadással (két alkalommal pedig annak korábbi változatával is), amennyiben jelzik a saját olvasatuktól különböző szövegeltéréseket. Már a nyomtatott kritikai kiadás után, 2019-ben megjelent a hálózati kiadásnak egy újabb, javított verziója, mely több ponton módosítja JAHSZK 2012 korábbi – online továbbra is elérhető – szövegkorpuszát, például az összetartozó szövegek, fogalmazványok, töredékek kérdésében.

A kétféle, hálózati és nyomtatott szövegkiadás, illetve a mögöttük álló két (vagy pontosabban kettévált) kutatócsoport leginkább talán szerzői joginak nevezhető vitájában jelen recenzió nem kompetens döntést hozni, vö. HORVÁTH Iván, *Utószó*, hozzáférés: 2020. 10. 21., http://textus.elte.hu/jozsef_attila/text/article_30_37_afterword.html. A JAÖTC 2018 szövegeltérési jegyzetei alapján mindenki számára láthatók a módszertani és olvasati különbségek, a mögöttük lévő textológiai döntések indokoltságát viszont csak az tudja ellenőrizni, aki az adott kéziratot vagy nyomtatott szöveget eredetiben ismeri. (Erre vonatkozó-

an lásd VIGYIKÁN Villő és SÁRKÖZI Éva tanulmányát jelen lapszámunkban.) Más a helyzet a szerzői szándékkal nem igazolható kompilációval. Bár a JAÖTC 2018 szerkesztői előszava nem nevezi meg, hogy mely szövegek esetében vélelmez szerzői szándékkal nem igazolható kompilációt, a kommentárokból, illetve a szövegkritikai jegyzetekből kideríthetően ez a (textológiai szempontból egyébként igen bonyolult kérdéseket felvető) *Hegel – Marx – Freud* című „kései fő mű” lehet. József Attila tanulmányához ugyanis több olyan hosszabb-rövidebb fogalmazvány kapcsolható, mely a posztumusz megjelent szöveg keletkezéstörténetéhez tartozhat. A töredékek meghatározása nem elsősorban textológiai feladat, hanem – ami attól egyébként legtöbbször elválaszthatatlan – interpretáció kérdése is. A textológiai problémát ez esetben az okozza, hogy a tanulmányt József Attila többször javította és kiegészítette, így a sajtó alá rendező számára két, egymástól némileg eltérő, autográf javított és kiegészített változat (egy gépirat és egy nyomdai levonat) áll rendelkezésére, melyet a szerző autorizált, ám egybevetésüket már nem végezte el. A *Szép Szó*ban megjelent szöveg azonban nem tükrözi egyik változat javításait, illetve kiegészítéseit sem, így az *ultima editio* elve csak problematikus lenne érvényesíthető. Ezért a JAÖTC 2018 az itt csak vázlatosan rekonstruált keletkezés- és kiadástörténet következtében két főváltozatot közöl a gépirat és a nyomdai levonat alapján, a tanulmány egyes részeihez készült fogalmazványokat pedig alváltozatként publikálja. Ezzel szemben a JAHSZK 2012 olyan módon hoz létre a rendelkezésre álló szövegforrásokból egyetlen főszöveget, hogy „érvényesíti” a költő javításait, feltételezve, hogy a *Szép Szó* emlékszámban a javítások átvezetése azért maradt el, mivel a korrektúra nem jutott el a nyomdába. A két sajtó alá rendezői döntés mögötti elvi megfontolások hosszabb értekezést igényel-

neelnének, adott keretek között mindössze a hagyományos szövegkiadási gyakorlat nehézségeire hívom fel ezzel a példával a figyelmet. Amíg ugyanis a JAHSZK 2012 eljárásában az egyetlen ideális szöveg előállításának az igénye érhető tetten, addig a JAÖTC 2018 az általa megvalósított gyakorlattal érzékeltetni tudja a szöveg instabilitását.

A JAÖTC 2018-ban a szövegközléseket megelőzően, a *Szerkesztői előszó*, majd a változatokat közlő lábjegyzetek jeleit és rövidítéseit tartalmazó jegyzék után három bevezető tanulmány olvasható. Az elsőben a sajtó alá rendező, tehát a kritikai kiadás létrejöttében, a szövegek kritikai megállapításában kulcsszerepet vállaló Sárközi Éva foglalja össze a kritikai kiadás textológiai és filológiai jegyzeteinek elveit. A részletes ismertetésből itt csak a fontosabbakat emelem ki. József Attila 1930–1937 között keletkezett értekező prózai írásai három csoportra bonthatók: a költő életében nyomtatásban többször megjelent művek (ebből mindössze egy szerepel ebben a kiadásban, a *Van-e szociológiai indokoltsága az új népies irányynak?* című 1937-es nyilatkozat), a nyomtatásban egyszer megjelent szövegek, valamint amelyek kéziratban maradtak. Előbbi két esetben az alapszöveg kiválasztásának elve az *ultima editio*, míg a kéziratossági szövegközlések esetében az *ultima manus*; ebből a szempontból tehát a JAÖTC 2018 is a hagyományos kiadási gyakorlatot követi. Az adott főszöveggel szoros kapcsolatban álló kéziratok eltéréseit a sajtó alá rendező lábjegyzetben tünteti fel. A helyesírást nem modernizálja, a szövegeket a nyilvánvaló nyomda-, illetve tollhibák és elütések javításával betűhűen közli annak érdekében, hogy ezzel is minél jobban visszaadja József Attila egyéni és a korszak jellemző nyelvhasználatát. A JAÖTC 2018 külön figyelmet fordít a kéziratok anyagi hordozójának leírására. A szövegkritikai jegyzetek kéziratleírásai a szerzőség jelzése és a szövegátárok

ismertetése mellett közlik a papírminőség fontosabb paramétereit, az íróeszközt (ezt a láb-jegyzetes szövegeltérések külön is feltüntetik), valamint a kézirat lelőhelyét.

A sajtó alá rendezés néhány speciális esetét is meg kell itt jegyezni. Sárközi Éva tanulmánya is említi az *Ahogy azt a nagy Móricz elképzeli* (A Toll, 1931) című írás sajtóhibáját, melyre vonatkozóan József Attilától származó javítás nem maradt fenn, de ezt Németh Andor egy visszaemlékezésére alapozva korrigálja. Ennél is érdekesebb *Az ifjúság nemi problémái* című írás közlése, mely József Attila életében nem jelent meg, elsőként a Szabolcsi Miklós által szerkesztett 1958-as kritikai kiadásban volt olvasható. Kézirata – ahogy arról a jegyzet tájékoztat – jelenleg lappang, tehát a JAÖTC 2018 közlésének alapja a Szabolcsi-féle kritikai kiadás. A dolgot színesíti, hogy a jegyzetíró feltételezi: Szabolcsi sem az eredeti, akkor Agárdi Ferenc tulajdonában lévő kézirat alapján közölte a szöveget, hanem a tulajdonos által másolt gépiratot használta, mely – szintén másolatként – tartalmazta a költő javításait is. A filológiai jegyzetek szerzősége vonatkozó része így lényegében ezt a kiadástörténetet rögzíti, anélkül, hogy a szerzőség kérdését a kézirat hiányában indokolná.

A kritikai kiadás filológiai és textológiai elveit leíró bevezetés után két terjedelmes irodalomtörténeti tanulmány következik. Tverdota György József Attila 1930–1937 közötti gondolkodástörténetét rekonstruálja, míg Veres András az értekező életművet mutatja be a recepció tükrében. Két különböző nézőpontból megrajzolt, de egyenként is átfogó képet kapunk József Attiláról, melyek több évtized filológusi és értelmezői munkájának eredményeit szintetizálják, s kimondott céljuk annak bemutatása, hogy József Attila nemcsak költőként alkotott maradandót, hanem gondolkodói-értekezői életműve is megérdemli a figyelmet. Nemcsak azért, mert esetenként a versek magyarázatá-

ul szolgálhat a költő egyébként gyorsan változó gondolkodásmódjának pontos ismerete, hanem azért is, mert a tanulmányok, cikkek egy egyedi gondolkodót állítanak elénk: „Magától értetődik, hogy elsősorban József Attila költői teljesítményét értékelte-értékeli az utókor, és ennek köszönhető, hogy értekező prózája egyáltalán figyelemben részesül. De költészetének rejtett összefüggéseit, szemléleti pozíciójának teljességét föltehetően alaposabban és mélyebben tárhatja fel a kutatás, ha figyelembe veszi gondolati háttérét, értekező életművét. S talán az is nyom valamit a latban, hogy József Attila gondolkodónak is eredeti tehetség volt.” (50.)

Tverdota a költő „intellektuális fejlődés-rajzának” bevezetéseként a hagyaték és az értekező prózai művek kiadásának történetét ismerteti, majd József Attila gondolkodásának általános jellemzését adja. A kritikai kiadás szövegeinek (ideértve a magyarázó jegyzeteket is) bevezetéséül és keretezéséül szolgálnak a költő gondolkodástörténetét elemző alfejezetek. Ezek íve az 1930-ra datálható marxista fordulattól kezdve a pszichoanalitikus tájékozódás kezdetein, valamint a személyes és a történelmi traumák értekezőre gyakorolt hatásán keresztül kimondva és kimondatlanul az életmű csúcscaként felfogott *Hegel – Marx – Freudig* vezet.

A recepciótörténet szemszögéből vizsgálja ugyanazt az anyagot Veres András terjedelmes értekezése, mely egyben megadja az egyes szövegek keletkezés- és befogadás-történeti jegyzeteinek tágabb kontextusát is. Veres rendkívül alapos tanulmánya az értekező prózai művek keletkezésének jelenétől kezdve vizsgálja a befogadást meghatározó tényezőket és motívumokat. Feltárja a recepció alapját jelentő első megjelenések életrajzi és kortörténeti kontextusait, majd a kortársi reakcióktól (illetve azok elmaradásától) a pártállami kisa-játításon át az 1960-as évek új szempontokat

felvető (például strukturalista) olvasatain keresztül lényegében napjainkig tárgyalja József Attila értekező írásainak recepcióját.

A két bevezető tanulmány azért is rendkívül fontos, mivel az eddig született recenziók alapján megállapítható, hogy a kötet mind az irodalomtörténészek, mind a művelt nagyközönség számára a közreadott primer szövegek alapján megalkotható József Attila-kép miatt válik különösen izgalmassá. Azt, hogy a minél pontosabb kép megrajzolása a munkacsoport számára meghatározó célkitűzés volt, nemcsak a két bevezető tanulmány, illetve az egyes szövegek recepció- és keletkezéstörténeti jegyzetei tanúsítják, hanem Veres András rövid kalauza is, melyben az itt közölt fontosabb értekező művek megértéséhez nyújt segítséget, vö. VERES András, *József Attila Összes tanulmánya és cikke 1930–1937: Kalauz a fontosabb szövegekhez* (Budapest: Reciti Kiadó, 2020), <https://www.reciti.hu/2020/6118>.

A kritikailag megállapított szövegek sajtó alá rendezése a filológiai és textológiai elveket ismertető tanulmány szerint történik, alkalmazkodva az adott szöveg sajátosságaihoz, több változattal rendelkező írásoknak (mint például a *Hegel – Marx – Freud* mellett a másik fontos mű, az *Irodalom és szocializmus*) több főváltozatát is közlik, szükség esetén a szövegközlést filológiai bevezető előzi meg. A filológiai jegyzetek megadják a közlés alapját jelentő írások bibliográfiai adatait, a kéziratok pontos lelőhelyét, meghatározzák a szövegek keletkezésének idejét, indokolják a datálást és a szerzőséget, amennyiben létezik, leírják a kéziratok paramétereit és minőségét, valamint az adott főlíon szereplő egyéb szövegeket, ábrákat. Összehasonlító szövegkritika keretében számba veszik az adott mű korábbi megjelenéseit, s táblázatban megadják a saját közlésüktől való eltéréseket. Ezt követi a keletkezéstörténet, majd a tárgyi és kritikai szövegmagyarázatok, végezetül pedig

a recepciótörténet, mely két részből áll: egyrészt jegyzéket közöl az adott művel foglalkozó szakirodalomról, majd szövegesen is ismerteti a recepciótörténet fontosabb eredményeit.

A JAÖTC 2018-nak – ahogy erre már utaltam – ha nem is újdonsága, de jellegadó, a kutatócsoport vállalkozását a korábbi József Attila kritikai kiadásoktól megkülönböztető sajátossága, hogy a filológiai jegyzetek között összefoglalja az adott szöveg recepciótörténetét a kortársi befogadástól kezdve napjainkig. A szöveggondozás és a József Attila-kutatás szempontjából aligha vitatható a keletkezéstörténet aprólékos áttekintésének haszna, a kritikai kiadás recepciótörténeti jegyzetanyaga néhány kérdést mégis felvet. A korábbi recenziók már kiemelték a filológiai jegyzeteknek a közölt szöveghez képest szokatlanul nagy terjedelmét, mely elsősorban a recepciótörténeti összefoglalóknak köszönhető. Számomra a kérdés ezzel kapcsolatban azonban nem elsősorban terjedelmi. Egyrészt ugyanis maximálisan egyetértek Veres Andrással abban, hogy ezen összefoglalások időhatárát az adott szerző halálához kötni – arra hivatkozva, hogy addig lehettek hatással formálódó életműre – nem feltétlenül indokolt. Mi van, ha az adott szerző nem foglalkozott saját recepciójával, vagy éppen nagyon is irányítani igyekezett azt? Másrészt azonban kérdés maradt számomra, hogy az alapvetően a hagyományos textológia elveit követő szöveggondozói gyakorlat (amely egyébként éppen az értekező prózai munkák esetében mindenképpen megőrizte relevanciáját) mennyire kompatibilis a 20. századi irodalomértelmezői irányzatoknak arra a belátására hivatkozni, mely szerint a szöveg „kizárólag az olvasatait által létezik, azaz ismételtlen változik, az olvasatok egymásutánja pedig lezárhatatlan folyamat” (46).

A jegyzetírók kifejezett célja volt – ahogy azt Veres András tanulmányának zárlatában olvashatjuk –, hogy tartózkodjanak a különböző, egymásnak ellentmondó értelmezések között

ti igazságtételtől. Ezt azért fontos kiemelni, mivel a műfaj megkövetelte objektivitásnak úgy kellett eleget tenniük, hogy az utóbbi évtizedek recepciójának meghatározó része a kritikai kiadáson dolgozó irodalomtörténészekől származik. Megjegyzem: összességében a JAÖTC 2018 megfelel ennek a követelménynek, a jegyzetírók pontosan rögzítik azt is, amikor a szakmai diskurzus vagy az újabban ismertté vált szövegek hatására felülvizsgálták saját korábbi álláspontjukat. Ha nagyon szigorúan olvassuk a különböző kutatók által készített összefoglalásokat, mégis észlelhetünk különbségeket abban, hogy kizárólag a recepció eredményeinek rövid összegzésére vállalkoznak-e, vagy esetleg a különböző értelmezői álláspontokat ütköztetve azok érvényességét is mérlegre teszik.

A keletkezés- és recepciótörténet filológiai apparátusa, valamint a tárgyi és szövegmagyarázatok nem szigorúan vett, tényeket rögzítő szövegkritikai jegyzetek, hanem részben azt kiegészítő, részben pedig (például a datálást) segítő interpretációk és argumentációk. Esetenként bizonyos fokú önisméltés elkerülhetetlen, a kritikailag megállapított szövegek fölött azonban időnként olyan hermeneutikai körtánc alakul ki, melyben elveszni látszik az egyes jegyzettípusok eredeti funkciói, s kérdésessé válik, hogy mennyire különülnek el egymástól a keletkezéstörténet és a szövegmagyarázó jegyzetek. Ez nyilván sok esetben a kereszthivatkozásokkal együtt sem könnyen megoldható feladat, s a probléma bizonyos fókig éppen a kritikai kiadás vállalt maximalizmusával függ össze. A tárgyi és szövegmagyarázó jegyzetek például rendkívüli alaposággal tárják fel József Attila értekező prózai

műveinek forrásait, ismertette az idézett vagy hivatkozott korabeli (a magyar mellett mindenekelőtt német és francia nyelvű) marxista és pszichoanalitikus irodalmat, ugyanezek a szövegek azonban szükségszerűen újra előkerülnek a keletkezéstörténeti magyarázatoknál is. Ez utóbbi jegyzettípus látható célja volt, hogy bemutassa a vizsgált értekező mű gondolatmenetének formálódását, számomra azonban egy-egy írás olvasása után időnként zavaróan didaktikusan hatottak a tartalmi összefoglalók. Az ismétlésekkel kapcsolatban meg kell jegyezni továbbá, hogy a kritikai kiadásnak a jövőben – eltekintve az opusz recenzióitól – nem olvasói, hanem használói lesznek, akik feltehetően nem elejétől a végéig, lineárisan olvassák a köteteket, hanem egy-egy szöveg vagy szövegcsoporthoz koncentrálnak, dolgozzák fel a saját kutatásaik szempontjából releváns anyagot, vagy népszerű kiadásként közölnek újra egyes írásokat.

Mindent egybevetve a JAÖTC 2018 valóban *editio maior*, azaz *hatalmasabb kiadás* lett minden korábnál, mely a feldolgozott anyag nagysága és mélysége miatt, az esetleg felfedezhető hibái ellenére is tisztelet érdemel. Már a róla szóló kritikákból is látható az értekező József Attila iránt megélt érdeklődés, mely vélhetően a róla folyó szakmai diskurzusban nyer majd méltó folytatást. (Ennek legjobb példája a jelen számunkban olvasható vita.) Immár rendelkezésünkre áll ugyanis egy olyan szövegkritikailag előállított korpusz, mely pontosan kijelöli József Attila tanulmány- és cikkírói életművének hangsúlyait, és jelzi azokat a dilemmákat, melyek további értelmezések tárgyát képezhetik.

Szénási Zoltán

„A lélek, a lét türelme”. Tanulmányok József Attiláról

Szerkesztette Veres András

Budapest: Balassi Kiadó, 2017, 285 l.

A József Attila-kutatás utóbbi évtizedeinek egyik (ha nem a) legkomolyabb kollektív teljesítménye a költő értekező műveinek 2018-ban megjelent, kétkötetes kritikai kiadása: *József Attila összes tanulmánya és cikke 1930–1937*. Nem ennek a recenzióknak a feladata felmérni a kötet jelentőségét, de egyik jellegadó vonására jelen cikk tárgya miatt is érdemes felhívni a figyelmet. Nevezetesen a kritikai kiadás azon – még egy efféle szakkönyvtől is szokatlanul hangsúlyos – törekvése, hogy a sajtó alá rendezett cikkeket és töredékeket kontextusba helyezze, és részletes értelmezést adjon róluk. Az értekező prózai művek közlését bevezető tanulmányok, valamint a jegyzetek terjedelmi és tartalmi bősége jól mutatja az előkészítő munkálatok mennyiségét és színvonalát. A József Attila Társaság irányításával, számos magyarországi és határon túli kutatóhely bevonásával zajló, éveken át (és a könyv megjelenése óta is) tartó intenzív együtt gondolkodás a filológiai eredmények mellett jelentős értelmezői teljesítményeket is eredményezett. Ezekből ad bő válogatást „A lélek, a lét türelme” című, *Tanulmányok József Attiláról* alcímű tanulmánygyűjtemény, amelyre akár a kritikai kiadás kísérőköteteként, a műhelymunka egyes fázisait dokumentáló kiadványként is tekinthetünk. Ahogy a szerkesztői előszóban olvasható, a kötet „[a]z utóbbi évek József Attila-irodalmából válogat, leginkább azokból a szövegekből, amelyek a tanulmányíró, a gondolkodót helyezik előtérbe, az ő szellemi kalandjait és próbatételeit vizsgálják, meghökkentő fordulatokon át vezető útját, a ma már jobban felismerhető zseniális meglátásait és elkerülhetetlen tévedéseit. Költeményei persze önmagukban is jótállnak ma-

gukért, de hasonlíthatatlanul többet mondanak el nekünk, ha ismerjük és megértjük életrajzi és gondolati háttérüket.” (7.)

A Veres András szerkesztette kötet tanulmányai nagyrészt a József Attila Társaság 2013 és 2015 közötti konferenciáin elhangzott előadások közül kerültek ki, többnyire bővített formában. A tanulmányokat ciklusokba sorolta: *József Attila és a Nyugat*; *Móricz Zsigmond és József Attila*; *József Attila elméleti tájékozódása*; *József Attila a középosztályról*; *Tudat, öntudat, osztálytudat (József Attila gondolkodástörténetéhez)*. Az egyes gondolatmenetek egymáshoz való viszonya is felidéri a konferenciák légkörét. Akárcsak egy-egy jobban sikerült ülészakon elhangzott előadások, úgy a különböző alegységekbe rendezett szövegek is élénk párbeszédet folytatnak egymással, s érzékelhetően egymás ismeretében keletkeztek. Például: a Móricz Zsigmond és József Attila kapcsolatát tárgyaló fejezet „alapszövege” Valachi Anna „*Elejtem képzelt fegyverem*” című nagyívű tanulmánya, amelynek bizonyos állításait a ciklus szinte összes további darabja idézi – hol egyetértőleg, hol vitázva a 2018-ban elhunyt irodalomtörténész megállapításaival. A *József Attila a középosztályról* című egység utolsó szövege – Lengyel András tanulmánya – az azt megelőző két cikkel, Takáts József és Tverdota György írással bocsátkozik vitába József Attila Cobdenbeli, 1935-ös hozzászólásával kapcsolatban; az utolsó ciklus pedig Tverdota György *Öntudat* című, hosszabb munkaanyagán alapszik, Veres András ezt követő tanulmánya e gondolatmenet folytatását célozza. A kötet tehát nem pusztán József Attiláról szóló írások elegyes gyűjteménye, hanem a költő életművének és élet-történetének kitüntetett pontjait – különös

tekintettel az 1930-as évek első felének fejleményeire – övező szakmai párbeszéd lenyomata.

Első pillantásra nem tűnik magától értetődőnek az első két és az utolsó három ciklusnak az azonos kötetben való szerepeltetése. József Attilának a *Nyugathoz*, illetve Móricz Zsigmondhoz fűződő kapcsolata látszólag kevéssé függ össze a költő kritikai munkásságát és/vagy marxista tájékozódását középpontba állító elméleti problémákkal. A tanulmányokat végigolvasva azonban könnyen belátható, hogy a kronológiai párhuzamokon kívül mélyebb, József Attila korabeli gondolkodásának lényegi vonásaira rávilágító okai vannak a kötetszerkezet kialakításának. Leegyszerűsítve: József Attila e korszakának – tehát a „kései költészetet” megelőző időszaknak – a legfontosabb, versekben és értekező szövegekben implicit vagy explicit módon megfogalmazott, de érzékelhető célkitűzése a szegénységről való beszéd adekvát formáinak megtalálása, a társadalmi igazságtalanság és az egyéni tragikus sors metszéspontjainak szép- és szakirodalmi művekben való felmutatása volt.

József Attila viszonya a *Nyugat* első nemzedékének szerzőihez (közülük Adyról, Kosztolányiról, Juhász Gyuláról, Babitsról és természetesen Móriczról esik a legtöbb szó) és magához a laphoz némi eufemizmussal változékonyan nevezhető. E viszony rávilágít a költő korabeli gondolkodásának azon jellegzetességeire, amelyek az 1920–1930-as évek fordulóján, az illegális kommunista párttal történő kapcsolatkeresés és a mozgalom iránti elköteleződés éveiben élesen elváltakozták őt a *Nyugat* esztétikai és társadalmi programjától. Ugyanakkor azt is látnunk engedí, hogy mely alkotói törekvések és életművek tűntek számára, elsősorban a Tverdota által „tisza költészet”-nek nevezett esztétikai program kidolgozása során példaadónak vagy folytatásra érdemesnek. Ebből következően pedig nemcsak az tűnik fontos kérdésnek, hogy – Veres András egyik itt közölt tanulmányának cí-

mét idézve – „egy húron pendült-e József Attila és Móricz Zsigmond”, hanem hogy kis számú személyes találkozásai és egymásról szóló írásaik mit árulnak el a kiszolgáltatott néprétegek (nevezzék akár proletariátusnak vagy egyszerűen szegénységnek) helyzetéről és lehetőségeiről, erre vonatkozó elképzeléseik hasonlóságairól és eltéréseiről.

Szépirodalmi párhuzamokat taglaló tanulmányok is olvashatók a kötetben, például Rigó Béla írása Ady, Juhász Gyula és József Attila verseinek Dózsa György-képéről, Bókay Antal elemzése a *Meghalt Juhász Gyula* című versről vagy Szilágyi Zsófia cikke, amely Kosztolányi *Barkochba* című, egyik szereplőjét József Attiláról mintázó novellájáról szól. E tanulmányok éppúgy hozzájárulnak a költő korabeli szituációjának és az irodalmi mezőben elfoglalt helyének körülírásához, mint a filológiai vizsgálatok. Ide tartozik például Sárközi Éva dolgozata a költőre gyakorolt Ady-hatásról vagy Cséve Anna kutatása az ugyancsak József Attila alakját felidéző Móricz-novella, a *Pester Lloyd* 1936-os karácsonyi számában megjelent *Zu Weihnachten ist's schmerzlicher...* magyar nyelvű szövegváltozatairól. Ide kapcsolódnak az oktatás-módszertani javaslatok (Fenyő D. György vázlata a *Tiszazug* című vers középiskolai tanításáról), s a könyv nagy részét kitevő értekezések József Attiláról, a marxista gondolkodóról és kritikusról.

Az 1929–1930-as évek fordulóján végbement változások a modern magyar irodalom uralkodó beszédmódjaiban (különös tekintettel a költészetre) régóta szakirodalmi viták tárgyát képezik. Tudható, hogy a József Attila értekező műveit közreadó kritikai kiadás készítőinek felfogása az évtizedforduló táján bekövetkezett paradigmaváltásról lényegi pontokon tér el a „késő modernség” koncepciójától. A polémia jelen állásának részletezése helyett legyen itt elég anynyi, hogy a kritikai kiadás közreműködői – akik részben azonosak az itt recenzált kötet szerzői-

vel – nem tartják megvalósíthatónak a jelenség leírását a korabeli (társadalmi, irodalom- és filozófiatörténeti stb.) kontextus rekonstruálása nélkül. Mivel pedig József Attila költészete kitüntetett referenciapont a modernség irodalmának korszakolásáról folyó vitában, „*A lélek, a lét türelme*” című kötet – akárcsak a kritikai kiadás – egyik legkomolyabb tétjét jelenti a rekonstrukciós munka részleges elvégzése és eredményeinek bemutatása. József Attila költészetének esztétikai fordulata(i) az 1930-as években nem írható(k) le tisztán esztétikai fogalmak alkalmazásával, elengedhetetlen a külső kontextus figyelembevétele – sugallják a kötetben közölt, a kérdésben markánsabban állást foglaló dolgozatok.

Számomra a szegénység tapasztalata tűnik az egyik kulcsnak e kontextus feltárásához. Ahogy Tverdota György fogalmaz *Várostrom* című írásában: „Az évtizedforduló kudarcсорozata annyiban hozott változást, hogy 1930-tól kezdve a szegénységtapasztalat megszilárdult [József Attila gondolkodásában]. Kívülállását a költő ettől fogva évekig nem adta föl. Lemondott az osztályhatárok átlépésének egyéni stratégiáiról, és elszánta magát az adott társadalmi rendszer, a létező osztálystruktúra kollektív forradalmi felszámolására.” (211.) Az irodalomtörténész szerint e törekvés tekinthető az 1930-as évek eleji pályaszakasz alapvető mozgatóerejének. Ebből következően a költő ugyanekkor írt, töredékben maradt vagy befejezett cikkei a korszak nagy verseinek gondolati háttérét, a társadalmi és személyes tapasztalat esztétikai tapasztalattá fordításának mikéntjét teszik jobban hozzáférhetővé a mai értelmező számára.

Az 1920-as évek végétől az 1930-as évek közepéig tartó időszak azonban korántsem tekinthető homogénnek. József Attila kezdetben meglehetősen „vonalas” gondolkodása és a pártköltői szerep tudatos vállalása néhány évig tart csupán. A mozgalommal való szakítása a személyes csalódások mellett a költészet szerepé-

ről alkotott elképzeléseinek gyökeres változásával is magyarázható. Elsősorban ez az átmenet foglalkoztatja a *József Attila elméleti tájékozódása* és a *Tudat, osztálytudat, öntudat* című egységek szerzőit. Az előbbi ciklus nyitó szövege József Attila ellentmondásos irodalomkritikusi praxisát vizsgálja. Veres András a költő szép- és szakirodalmi recenziói alapján következtet az esztétikai preferenciáit rövidebb vagy hosszabb ideig meghatározó gondolati struktúrákra, máshonnan átvett vagy maga által kreált fogalmak időtállóságára vagy változékonyságára. Utóbbiak közül az egyik legfontosabb a szakirodalomban *névvárázs-elmélet*ként számontartott elgondolás, amelynek az *Ihlet és nemzet*, valamint az *Irodalom és szocializmus* közötti fejlődésmentét követi végig Nothnagel Zoltán dolgozata. A fogalom transzcendens vetületeinek fokozatos háttérbe szorulása bizonyítja, hogy a költő elméleti tudása bővebbé és rendszerezettebbé vált, s eltolódott egy sajátosan felfogott szocialista esztétika felé.

A kötet egyik legizgalmasabb írása, a 2012-ben elhunyt Farkas János László *Fordította József Attila* című tanulmánya ezzel szemben a Lenint németből fordító költő filozófiai felkészültségének és idegen nyelvi kompetenciáinak hiányosságaira mutat rá. Természetesen nem várható el egy (mégoly zseniális) huszonéves költőtől Hegel, Marx, Engels, Lenin és mások filozófiájának teljes körű ismerete – a tanulmány filozófus szerzője sem kér rajta ilyesmit számon. Fordításainak jól és kevésbé jól sikerült megoldásai azonban közelebb vihetnek bennünket József Attila „szellemi portréjának” pontosabb megrajzolásához, az általa használt kiadások beazonosítása pedig érdeklődésének és kapcsolatrendszérének feltárásáról is sokat elárul. (Nem beszélve a filozófus azon jelentős felfedezéséről, miszerint [*A materialisták*] kezdetű és *A dialektika kérdéséhez* című töredékek nem József Attila saját szövegei, hanem fordítások Lenin *Mate-rializmus és empiriokriticismus*ából, illetve a *Filozófiai füzetek* címmel kiadott szöveggyűjtesből.)

A kötet felépítése jól érzékelteti József Attila 1930-as évek eleji elméleti tájékozódásának folyamatszerűségét, természetes átalakulását. A záró ciklus tanulmányai a kései nagy versekhez „megérkező” alkotó útkeresésének utolsó fázisát járják körül. Az „öntudat” fogalmának József Attila-i értelmezését tárgyaló szövegek valamiféle szintézisként láttatják a költőnek a kommunizmus eszmerendszerétől eltávolodó elképzeléseit, amelyekben az osztálytudat jelentősége egyre inkább háttérbe szorul az öntudat javára. Bagi Zsolt szemléletesen fogalmazza meg az átmenet jelentőségét: „József Attila talán éppen azt tanulta meg kései időszakára, hogy az emancipáció feladatát másképpen fogja fel: ne kiszolgáljon bizonyos elvárásokat, hanem maga teremtsen ilyeneket. József Attila emancipációs programja 1933 után megítélésem szerint új egyetemes öntudat, más szóval új kultúra teremtésében áll, nem pedig előre adott »osztály-

tudathoz« való csatlakozásban.” (229.) Ezt a felismerést igazolja Tverdota György is: „idő kérdése volt, amikor József Attilában kezdett kialakulni az osztálytudat vagy osztályöntudat egy, a Lukács szélsőséges kollektivistá változatától eltérő variánsa: osztályöntudata az egyénnek van. Az osztálytudat nem egy osztály, a proletariátus tudata, hanem egy egyén ilyen vagy olyan osztálytudata.” (252.)

Ahogy a szerkesztői előszó ígéri, „*A lélek, a lét türelme*” című tanulmánykötet valóban egy „meghökkenítő fordulatokon át vezető út” állomásait követi nyomon. Legfontosabb eredményét abban látom, hogy József Attila életművének 1989 előtti ideológiai kisajátítása, majd a rendszerváltás utáni évtizedek különféle „ellenhatásai” után érvényes javaslatot tesz a költő szépirodalmi és marxista orientációjú értekező szövegeinek termékeny együtt értelmezésére.

Reichert Gábor

József Attila, Bécs és a századelő művészete. Tanulmányok

Szerkesztette Gintli Tibor, Pesti Brigitta, Tverdota György és Veres András
Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2020, 312 l.

A kötetben foglalt tanulmányok első változatai a *József Attila és a századelő bécsi szellemi élete* című konferencián hangzottak el a bécsi egyetemen. A tanácskozás megrendezésének közvetlen indokát egy életrajzi tény adta: a költő csaknem egy évig élt Bécsben 1925 szeptemberre és 1926 augusztusa között. A szakirodalom évtizedek óta számontartotta, hogy József Attila költészetének „avantgárd korszakát” jelentős mértékben meghatározták azok a hatások, amelyek az 1920-as évek bécsi magyar emigrációjának köreiben érték. Ám nyilvánvaló, hogy a hatások nem csupán poétikai jellegűek voltak. Ezzel magyarázható az is, hogy szá-

mos tanulmány nem József Attilához kapcsolódik szoros értelemben, hanem a *Nyugat* íróinak Bécs-élményét, a bécsi magyar avantgárd történetét vagy általában véve az emigráció irodalmának sajátosságait vizsgálja.

Az írások első tömbje a *Bécs és a magyar modernség első hulláma* címet viseli, és Széchenyi Ágnes tanulmányával indul, aki néhány *Nyugat*-publikáció alapján tárgyalja a magyar írók Bécs-élményét. A korszak magyar írói számára Bécs egyszerre volt külföld és belföld, noha élményeik korántsem voltak mindig pozitívak. A vízvonalstól itt nyilvánvalóan a német nyelv ismerete: aki jól tudott németül, az

inkább otthon érezte magát Bécsben, aki nem, az (Krúdy találó szavával) „falusi megvetést és bámulatot” érzett a város iránt. „Bécs mértékegység, a gondolkodásban mindig kívánatos reláció, eltérő értékhaló közeli hasonlítási pontja” – összegez a szerző (25).

Dobos István *A kettős Monarchia képe Kosztolányi műveiben* című tanulmánya alapvetően azt a kérdést vizsgálja: „Mit adott a Monarchia irodalma Kosztolányi költészetének kialakításához?” (31). Ehhez mindenekelőtt Hoffmannsthal *Chandos-levelein*, illetve *A költő és a ma* című íráson át vezet az út. Akárcsak az osztrák író, Kosztolányi is addig a szemléletig jut el, amely a nyelvet a szerzői intencionalitást mérhetetlenül meghaladó birodalomnak látatja. Az *Esti Kornél* szerzőjénél a költő szóvarázsának első mozzanata abban áll, hogy „magára hagyja a nyelvet”, amely így feltárja előtte rejtett kincseit (30–31). Z. Varga Zoltán főként Csáth Géza és a pszichoanalízis kapcsolatát elemzi. Arra figyelmeztet, hogy ennél az írónál „egyedül élnek a századforduló és a századelő divatos eszme- és stílus-történeti irányzatai: a szecesszió, a naturalizmus, a darwinizmus, [...] a biológiai alapú természettudományos világnézet” (40). A pszichoanalízis tehát csupán az egyik, Bécs felől érkező hatástényező azok közül, amelyek, bár ellentétesnek tűnhetnek, jól megférnek a modernizmus keretei között. A csáthi „komplexelmélet” ugyanakkor erősen befolyásolta a darwinizmus; ez utóbbira alapozta „örömoptimalizációs” elméletét. Nem véletlen, hogy Csáthnál az emberi viszonyok hierarchikus szerkezetűek, s műveinek világát hatalmi viszonyok megjelenítése, a dominancia és az alávetettség dialektikája határozza meg.

Gintli Tibor *Krúdy bécsi regényeit* tárgyalja. A jelzőt itt komolyan kell vennünk, hiszen Gintli elsősorban arra a három műre összpontosít, amelyek először az osztrák fővárosban jelentek meg. Közös sajátosságuk, hogy hazai kiadásukra az író életében nem került sor. Az író ugyanis ezekben a művekben nagyobb szabadságot

engedett meg magának, mint az itthon publikáltakban (főleg a szexualitás tematizálásának terén). Gintli Tibor ezt a magyarázatot érvényesnek, de nem kielégítőnek tekinti. Az elemzésre kiválasztott mű, a *Vak Béla* „erotikus jelenetei nemcsak szokatlan merészségükkel mondanak ellent a korabeli közízlésnek, hanem politikai vonatkozás is tulajdonítható nekik” (53). A zsidó női szépség himnikus dicsérete az 1920-as évek delején nyilvánvalóan hordozhatott politikai felhangokat. A *Nagy kópé*, az *Őszi versenyek* női főszereplői is zsidó származásúak; múltjuk leírásakor szó esik pogromokról, zsidóüldözésről, s a zsidók megalázását a jelen tapasztalataként ábrázolja. A tágasabb önkifejezési lehetőségek Gintli szerint egyedül a *Vak Bélában* vezetnek poétikai innovációhoz. Ez főleg abban áll, hogy egyetlen metafora fogja össze az egymástól távol eső dolgokat. A jelentésképzés trópusa itt elsősorban a látás és a vakság metaforikája, amely kiterjed az emlékezés és a képzelőerő területére is, a „fokalizáció” akkor is az elbeszélőn keresztül történik, amikor az már nem lát.

Lengyel Imre Zsolt Hatvany Lajos *Zsiga a családban* című regényét tárgyalja *Kapitalizmus és/vagy művészet* című írásában. Az irodalomtörténet összességében művészi kudarcként értékelte a művet; ezt az ítéletet kívánja felülvizsgálni a tanulmány szerzője. Látszólag távolról indít, Péterfy Jenő 1881-es Jókai-kritikáját olvassa újra. A nagy kritikus Jókai emberképének bírálatából indul ki, amelyet korszerűtlennek tart, szemben a realitások mérlegelésén alapuló, árnyalt morállal. Ilyen hősöket az angol és francia regények képesek felvonultatni, a magyarok még nem. Péterfy számára alternatívák közötti döntésről van szó: az új típusú szubjektumokat és a közösségi élet új formáinak a lehetőség-feltételeit kell létrehozni, és ebben az irodalomnak aktív szerepe lehet. Lengyel feltételezése szerint Hatvany regénye mintha retrospektívan megcsinálná azt, amit Péterfy szeretett volna

Jókaival szemben felmutatni. Poétikai oldalról nézve „olyan hosszan elnyújtott, egyszerű vállaltan és ironizáltan didaktikus anekdota ez, amely mögül látványosan hiányzik a közösségi egyetértés rögzítő ereje” (66). Lengyel szerint a regény a kapitalizálódás és a polgárosodás folyamatát „a történetmondás eszközeit felhasználva” „a szubjektumok konstituálódásának mindennapos momentumaiban” elemzi (68).

Szilágyi Zsófia Móricz Zsigmond *Míg új a szerelem* című 1937-es regényét veszi szemügyre. A mű befogadás-történetében mindig a szerelmi, a művészeti és az önéletrajzi problematika volt előtérben, „bécsi” regényként nem elemezték. A szerző a néhány évvel korábbi bécsi naplójegyzetéből indul ki, amelyekben két kulcsfogalmat talál: az idegenséget és a barbárságot. Móricz hiába szeretne olyan hősöket ábrázolni, akik az osztrák olvasónak is érdekesek, „annyi biztos, hogy aztán olyan Bécsbe látogató szereplőket írt meg, akik szinte kizárólag az ott élő magyarokkal lépnek kapcsolatba” (76). Ezt látjuk viszont a főhős, Dus Péter figurájában is. A *Míg új a szerelem* azonban mindenekelőtt azért lesz „bécsi” regény, mert a város inverz kapcsolatba kerül a szerelmi szállal: a szobrásznak „pacifikálnia” kell az új feleséget, akár egy idegen várost. „A magyarok egészében Bécsben mozgó barbároként [...], Dus Péter pedig nem pusztán egy másik térből, de egy másik időből érkezett vadállatként jelenik meg”. Ebben az inverz párhuzamosságban látja Szilágyi Bécs jelentőségét.

A kötet második nagy egysége a *József Attila Bécsben* címet viseli. Kókai Károly a költő bécsi tartózkodását néhány ritkán elemzett dokumentum segítségével vizsgálja, s Vajda Sándor 1971-re datálható emlékezéséből próbál következtetéseket levonni. Vajda és a költő nem voltak barátok. Emlékei főleg József Attila bécsi lakhelyének megállapításában, ottoni publikációinak rendszerezésében, emberi viszonyainak pontosabb leírásában nyújt-

hatnak segítséget – ugyanakkor számos apró részletkérdésben ellentmondanak a különféle, már meggyökeresedett „legendáknak”.

Veres András az egyik ilyen legendát vizsgálja, mégpedig azt, amelyik József Attila és Lukács György bécsi találkozásának tényéből alakult ki. A szerző előrebocsátja a konklúziót, hogy ez a két kivételes figura nem gyakorolt olyan ösztönző hatást egymásra, mint ahogyan azt az utókor szeretné. Veres azt valószínűsíti, hogy a költőt Lesznai Anna mutatta be Lukácsnak, hozzá pedig Hatvany küldte el. Ez voltaképpen nem várt fordulat lehetett József Attila számára, hiszen ő elsősorban Kassák társaságát kereste, az ő lapjában szeretett volna megjelenni. A *Ma* szerkesztője azonban hűvösen és bizalmatlanul fogadta, aminek szerepe lehetett az avantgárdtól való későbbi elfordulásában. Veres értelmezi a Lukácssal történt találkozásról nővérenek beszámoló költő mondatát, miszerint a filozófus „az első világirodalmi – nem kozmopolita! – kvalitásokkal rendelkező proletár-lírikusnak” titulálta. Lukács azt látta meg, hogy ez a proletár líra szoros kapcsolatban áll a magyar népköltéssel, vagyis világirodalmi jellege nem elvont nemzetköziségében áll.

Szintén legendának minősíti Veres a szakirodalom egy része által támogatott feltételezést, hogy József Attila olvasta *A lélek és a formák*at, később pedig a *Történelem és osztálytudat*ot, s hogy ezek a művek nagy hatást gyakoroltak volna rá. Mindenesetre a költő marxista tájékozódásában nem látszik nyoma Lukács befolyásának. Mindössze két szöveg hozható összefüggésbe a filozófussal: egy recenzió, ahol kifejti iránta érzett nagyrabecsülését, valamint egy tanulmányfordítása. Veres kétségbe vonja, hogy *A lélek és a formák* hatottak volna József Attilára, mégpedig azon az alapon, hogy Lukácsnál a befogadás áll a középpontban, míg József Attila művészetfilozófiája az alkotást emeli ki. A *Törté-*

nelem és osztálytudat pedig egészen másképpen tárgyalja a dialektika és az osztálytudat kérdését, mint ahogy ezek a kérdések a költő teoretikus szövegeiben felmerülnek. Végül arról sem feledkezik meg a tanulmány szerzője, hogy a másik oldaláról is megvizsgálja a kérdést: gyakorolt-e hatást József Attila Lukácsra (vagy éppen Balázs Bélára)? A válasz itt is nemleges: Veres megállapítja, hogy gondolkodásmódjuk különbözősége sokkal könnyebben igazolható, mint az erőltetett hasonlóságok keresése.

Sárközi Éva József Attila anarchista kapcsolattrendszerét vizsgálja az *Ülni, állni, ölni, halni* című verssel összefüggésben. Sárközit az ragadta meg a versben, amelyet a bécsi korszakból az egyik legjobbnak tart, „ahogyan a radikális anarchista tartalomhoz a szabályos ütemhangsúlyos verselés viszonyul” (118). Sárközi fölvázolja a korabeli anarchista irányzatokat, s ezen belül arra is rámutat, hogy miképpen kerülhetett összefüggésbe a költő ezekkel. Noha a tanulmány csak a bécsi időszak végéig követi nyomon az „anarchista világnézetet tanulmányozó József Attilát”, arra a megállapításra jut, hogy ez a nézőpont nemcsak a költő, hanem a gondolkodó nézetrendszerének is összetevője maradt.

Tverdota György egyetlen levél elemzését végzi el. A levelet József Attila írta Gáspár Endrének Párizsból Bécsbe 1926-ban, és benne a költészettel kapcsolatos nézeteit fejtette ki. Bókay Antaltól eltérően a költő „antiromantikus” megnyilvánulását nem tekinti a tárgyias költészet elméleti megalapozásának, lévén, hogy ennek az elvnek a jegyében készült művei évekkel későbbiek. Állítása szerint József Attila reagál Gáspár Endre Kassákkönyvére (is), ez utóbbi vizsgálatát a szakirodalom eddig elhanyagolta. József Attilára alighanem Gáspárnak az a tétele hatott a leginkább, mely szerint a költő az úgynevezett „embertartalmat” (Kassáknál „világérzést”) akarja kifejezni. „Embertartalom valami olyasmit ért, ami az emberi lényben

mint mikrokozmoszban megtalálható: a világmindenséget kicsiben.” (139). Az „embertartalom” kifejezést ugyanakkor József Attila nem használja, helyette a mondanivaló, elmondandó, kimondandó szavakhoz folyamodik. Az igazán fontos, „új felismerés”, amelyről a levélben beszámol, az egyéni nyelvhasználatról való lemondás szükségessége, a személyesség visszazorítása a korszerű költészetben. Az ilyen művekben a vers „csupán tényekben állítja magát”. Fontos konklúziója a tanulmánynak, hogy még marxista korszakában is a kifejezés-esztétika híve maradt, a marxista tükrözésmélet „sohasem kísértette meg őt” (142).

A költő és az avantgárd viszonyát tárgyaló következő blokkot N. Horváth Béla írása nyitja, amely József Attila bécsi verseiről szól. Mindenekelőtt azt tisztázza, hogy mi vonzotta Bécsbe a költőt. A közkeletű magyarázatokkal ellentétben nem az egyetem, talán nem is a modern művészetek iránti érdeklődés, hanem a *Ma* köre és maga Kassák. Ahogy többen is rámutatnak a kötet szerzői közül, Kassák elutasító volt az ifjú pályatárrsal szemben, „ügyeskedőnek” minősítette. Ennek ellenére jól érzékelhető a különféle avantgárd irányzatok hatása az ekkori versekben. N. Horváth Béla a konstruktivizmust tartja a jellemzőbbnek ebben a poétikai sokféleségben, s kiemeli: a kassáki motívumokkal és poétikai receptekkel kísérletező József Attila hamar eljut ahhoz a konklúzióhoz, hogy Kassákhöz „nincs semmi köze”. Mindazonáltal csak évek múltán jut el a valódi költészetesztétikai felismerésekig.

Milián Orsolya „egy bécsi tárgyias dalt” jár körül, pontosabban *A bábok között...* és a *Hangya* szövegvariánsait elemzi. Mint írja, a szakirodalom egy része tájversként, esetleg egy új panteizmus megjelenéseként tekintett ezekre a szövegekre, míg mások a „szimbolikus-allegorikus értelmezést” preferálták („sorsképlet”, „szerelmes vers”, vagy „magányvers”). Milián úgy véli, hogy a szoros olvasás módszerével meggyőzőbb megközelítésre te-

hetünk szert. Legfontosabb megállapítása az, hogy a vers a tekintet útját „narrativizálja”; vagyis egy olyan dinamikus, mozgásképzetekkel operáló szövegről van szó, amely a tekintet útját követi. A kitűnő elemzésből kiderül, hogy nem szerepverssel, allegóriával vagy szimbólummal van dolgunk. Sokkal inkább az én és a világ szembesítésének olyan retorikai minimalizmusra törekvő megjelenítésével, amelyben a tárgyi világ dominál, az alany pedig csak nagyon kis mértékben jelenik meg.

Bókay Antal József Attila költészetének 1930-as évek eleji időszakát vizsgálja. Akárcsak Tverdota, Bókay is a Gáspár Endréhez írott levél költészetesztétikai koncepcióját elemzi, amelyet a maga részéről Ezra Pound és az angol tárgyias költészet törekvéseivel rokonít, s amelyet „posztavantgárdnak” nevez (166). A sokszor idézett mondatot („A romantika [...] elillant belőlem”) Bókay „a késő modern tárgyias költészet” általános jellemzőjeként, valamint a szimbolikus-szecessziós nyugatos költészetről való leválás jelzéseként értékeli. Párhuzamot von József Attila látásmódja és Bartóknak a modern zene romantikaellenességéről alkotott nézetei, valamint Pound imagizmusa között, amely egyként elutasítása az impresszionizmusnak és a szimbolizmusnak. „A lét és egyben a költői képzelet mélyén egy közös, absztrakt összefüggés rejlik, egyfajta matematikai logika [...], amely egyszerre formája a személynek és a tárgyi világnak”. A költő példaként egy népdalt idéz fel, amely Bókay értelmezésében „nem a tények mögötti, hanem a tények közötti” konstruktivitást mutatja fel (171). Talán magával József Attilával lehetne vitatkozni, aki azt állítja, hogy a népdal költője „egy bötüt sem mond arról, hogy fáj a szíve”. (Akkor miért „bús” a gerlice? — kérdezhetnénk a költő kötekedő modorában...) A *Világosítsd föl* egy korai változata kapcsán Bókay „tekintetkonstrukciós folyamatról”, vagyis a tárgyiaságból intellektuális rend-

szert építő szándékról beszél, amely szerinte szintén „az írott forma tárgyi művészeteként” felfogott költészet sajátja.

A *Bécs és a magyar modernség második hulláma* cím alatt összegyűjtött írásokban (Dobó Gábor, Szeredi Merse Pál és Galác Judit, valamint Reichert Gábor tanulmányai) főleg a Kassák-kör helyzetének elemzése kerül a középpontba. Dobó egy Alain Badiou-tól vett kifejezéssel „anabázisként” írja le ezt a helyzetet. A „kettős elszigeteltségből” (a bécsi és az ott-honi kulturális életből való kizártságból) csak a hazatérés hozhatott kitörési lehetőséget, annak ellenére, hogy a *Ma* valóban rendelkezett nemzetközi kapcsolatokkal. A közbeeső években azonban Kassáknak olyan „közvetítőkre” volt szüksége, mint Simon Jolán, Tamás Aladár — és néha maga József Attila. Dobó kitér a nők jelentős, ugyanakkor ambivalens szerepére is az avantgárd mozgalmakon belül, és bemutatja, hogy a hazatérő Kassák új lapja, a *Dokumentum* mennyiben tér el az emigrációs évek gyakorlatától. Szeredi Merse Pál és Galác Judit alapos tanulmánya Kassák és a színház viszonyát elemzi az emigrációs években, és arra keres választ, hogy a *Ma* köre miért nem keresett szorosabb kapcsolatokat az osztrák művészeti élettel. Főleg azt próbálják tisztázni, hogy mi indokolta Kassák és Friedrich Kiesler kooperációjának hiányát; miért maradtak ki Kassákék az 1924-es *Új színháztechnikai kiállításról* annak ellenére, hogy „számos szemléletbeli hasonlóság” volt kimutatható a két művész színpadi terekről való gondolkodása között (212).

Reichert Gábor Déry Tibor és a bécsi *Ma* viszonyának alakulását rekonstruálja, a kezdeti távolságtartástól az 1923 utáni „csatlakozásig”. Felveti azt a fontos kérdést, hogy valóban közeledett-e Déry szemléletmódja Kassákéhoz az évek során. Arra a következtetésre jut, hogy Déry „valahol félúton képzelte el magát” Barta Sándor *Akaszott Embere* és Kassákék konstruktivizmusa között. Nem ta-

lálja jelét annak, hogy Déry valaha is feladta volna a Mával kapcsolatos fenntartásait, ezért „kompromisszumos megoldásnak” tartja a Kassákkal való együttműködés időszakát.

A *Bécs és a magyar emigráció* című blokkban Schein Gábor, Jéga-Szabó Krisztina és Csunderlik Péter tanulmányai kaptak helyet. Schein „a magyar irodalomtörténeti gondolkodás szerkezeti problémájának” nevezi az emigráció kérdését, s ezt már a megnevezés-változatokban is tetten érhetőnek véli. Olvashatunk emigrációs magyar irodalomról és nyugati magyar irodalomról: szerinte „az aczéli hamis befogadás nemzeti programjának” ez utóbbi felelt meg jobban (227). Lehetséges, hogy így volt, ám előtte maga Schein említi, hogy a „nyugati magyar” jelzőpáros az USA-ban és a Nyugat-Európában kiadott könyvek címében is megjelenik. Nem igazán derül ki azonban, hogy mi az alapvető módszertani probléma a két fogalom párhuzamos használatával. Érthető a szerző alapkérdése: „mi a magyar a magyar irodalomban?”, és hogy ez a kérdés főleg a nem a hazájukban élő és nem anyanyelvükön alkotó szerzők esetében merül fel. A környező országokban eltérően viszonyulnak ehhez a problémához, míg a hazai szemléletet a „zárt, statikus identitás elvárása” jellemzi szerinte. Végül feladatként a „nemzeti irodalom térszerkezetének kritikáját és lehetséges újragondolását” jelöli meg, amely a „centralizált homogenitás térképzetének leváltását” feltételezi (238). Ha ez az „újragondolás” sikerrel járna, abban „az emigráció fogalma már aligha kapna helyet”, állítja Schein.

Jéga-Szabó Krisztina a Bécs és Budapest közötti nőirodalmi kontextusok feltérképezéséhez járul hozzá két hazai író példáját elemelve. A Helene von Druskowitz, az első osztrák filozófusnő által bevezetett „virifóbia” (férfitúlát) teóriájának Erdős Renée híres regényére tett hatását vizsgálja, Lesznai Anna műveit pedig Rosa Mayreder feminista civi-

lizáció- és kultúrakritikájával látja összhangban lévőnek. Csunderlik Péter a bécsi magyar emigránsok ábrázolását vizsgálja a Horthy-kori ellenforradalmi propagandában. Mályusz Elemér *A vörös emigráció* című könyvét elemzi. Teleki Pál ötlete volt, hogy „propagandamunkákat kéne íratni a külföld tájékoztatósára a Magyar Tanácsköztársaság történetéről és az 1919 utáni baloldali emigráció tevékenységéről” (256). *A vörös emigráció* rendszerezte és alapozta meg azokat a hazugságokat, amelyeket a szélsőjobboldal a mai napig használ, ha a két forradalomról és az emigrációról esik szó. Mályusz Elemért rehabilitálása után „már nemigen szembesítették az 1945 előtti uszító munkáival” (256), az 1980-as években pedig már a történettudomány köztisztelőben álló alakjának számított.

A kötetet záró blokk az *Utókor*, amelyben K. Horváth Zsolt *Forradalmi anticipáció és restauratív utópia* címmel a *Munka* köréből kizártakból álló úgynevezett oppozíció messianisztikus nézeteit foglalja össze. Az alapot azok a rabbinikus zsidóságban megjelenő tendenciák jelentik, amelyeket a szerző „restauratív”, illetve „utópikus” messianizmusként ír le a hagyományokhoz való viszonyuk alapján. Ezek tulajdonképpen „világi politikai kontextusba transzponálják” a közösségi megváltás eszméjét, ugyanakkor ez a politikai küldetés misztikus és romantikus marad. A szerző összegzése szerint mégis ez „a szocialista forradalmi anticipációt a hagyomány restauratív utópiájával ötvöző intellektuális dinamizmus az oppozíció legkomolyabb hozadéka” (277).

Báthori Csaba a 2005-ben megjelent zürichi József Attila-kiadásról (saját fordítói munkájáról) írt tanulságos esszét. Azért döntöttek a kiadóval együtt úgy, hogy Daniel Muth álnéven jegyzi a fordítást, mert a kövélekedés még mindig úgy tartja, hogy az átültetésre csak a célnyelvet anyanyelvként használó személy jogosult. A másik kérdés az volt, hogy

melyik német nyelvre fordítsa le a verseket? Végül is az észak-német „hangzó- és szókincs anyagot” választották. Megjegyi, hogy a német filozófiai törzsszóanyag alakzatai „felszívták, egyenértékűen sugalmazták” a költő elvont gondolatait. Végül pedig elmondja, hogy miért állt ki a kötött forma mellett a „kétes modernséget” hajhászó kritikusok ellenében, s hogy miért vállalkozott az asszonáncok fokozottabb alkalmazására. Hozzáteszi: József Attilát nem elég lefordítani, „költészetének érvényt is kell szerezni” egy olyan „szellemföldrajzi térben”, amely a versek élményalapját aligha ismeri (286).

Tórizs Eszter Vágó Márta József Attila-memoárjának keletkezési hátteréhez és elemzéséhez fűz megjegyzéseket. Arra kívánja felhívni a figyelmet, hogy ezek a dokumentumok nem csupán irodalomtörténeti vagy mikrofilológiai összefüggésben lehetnek érdekesek. Az egyéb szempontok között a nőirodalom, a pszichoanalízis, a traumaelmélet és az önéletírás problematikáját említi. Vágó memoárját traumairásként határozza meg, és felhívja a figyelmet arra, hogy az emlékező által felépíteni kívánt narratív identitás egy helyen megbicsaklik, és az egységesség megbomlása éppen a költővel való kapcsolat irányába mutat.

Angyalosi Gergely

Szolláth Dávid: *Bábelt kövenként. Irodalomtörténeti tanulmányok és esszék*

Budapest: Balassi Kiadó, 2019, 172 l.

Találabb címet nem is adhatott volna a szerző a tanulmánykötetnek. Babel régi, jól ismert szimbóluma a nyelvek kavalkádjának, de az emberi felfuvalkodottságnak is, mely az eget akarta ostromolni az óriási toronnyal. Mivel irodalomtörténeti könyvet tartunk a kezünkben, ezért a címet ebben a vonatkozásban kell értelmeznünk. A nyelvek sokféleségével könnyű dolgunk van, ez nem szorul magyarázatra. Babel mint óriási torony azonban már annál inkább. Monumentális, ám soha be nem fejezhető munkára gondolhatunk vele kapcsolatban, melyben benne van az elbizakodottság mozzanata is. Ha az irodalomtörténetre alkáljuk ezt az értelmezést, akkor Babel maga a „nagy elbeszélés”, mely képes lenne kimerítően, az elejétől a végéig elmesélni tárgyát. Az utóbbi évtizedek filozófiai és elméleti belátásai fényében ez ma már képtelenség. Hübrisz,

melyért joggal büntetnek az égiek. Azért azonban még nem, ha az ember nekilát a munkának, és követ köre hord.

Ha a szimbólumot immár a könyvre vonatkoztatjuk, akkor azt láthatjuk, hogy jelen esetben bizony valóban nagy munkáról van szó, ám ebből hiányzik az eget ostromló elbizakodottság, a „nagy elbeszélés” programja, de még az igénye is. Szolláth Dávid az irodalom alapvető létmódjaként is felfogható bábelt kavalkádot lassú, türelmes munkával, lépésről lépésre vagy kőről köre haladva akarja megérteni. S azt is megkockáztatnám, hogy nem maga a torony a fontos számára, hanem a kő. Az építőelem, mely akár önmagában is izgalmas lehet a kutató számára – vö. SZILASI László, *Miért engedjük át az ácsnak az építkezés örömét?*, JAK füzetek 72 (Budapest: Pesti Szalon Könyvkiadó, 1994) –, s végső soron kevésbé érdek-

li, hogy óriási építmény vagy kert végi sufni lesz belőle. A fő szempont itt maga a munka, a darabok ide-oda illesztgetése, próbálgatása, hogyan illeszkednek az egészbe, milyen új konstrukciókra adnak lehetőséget.

Azok a témák, melyekkel a könyvben olvasható kilenc tanulmány és esszé foglalkozik, nem tartoznak az irodalomtörténet fősodrába. Első, felületes ránézésre azt mondhatnánk, hogy afféle „kis színes”-ek a „fontos és komoly”, kanonizált szerzők, munkák, témák mellett. Csakhogy nagyon sok esetben éppen úgy tudunk új perspektívákra szert tenni, ha nem a sokszor elemzett szerzőkre, művekre koncentrálunk, hanem az apró részletekre figyelünk. Arról nem is beszélve, hogy ezek a részletek olykor nem is annyira aprók, csak éppen valamiért ritkán kerülnek szem elé.

József Attila ugyan a legmagasabb polcon áll a magyar irodalomtörténetben, számos verse tananyag, melyekről rengeteg elemzés született a halála óta eltelt évtizedekben, de alig vagy ritkán vizsgálták, hogy mit köszönhet ez a költészet a korabeli szocialista átlagköltőknek. Arról is kevés szó esik, hogy milyen irodalomtörténeti jelentősége van az epigonizmusnak, és hogyan jelentkezik az Ady-hatás József Attila költészetében. Szentkuthy Miklós *Ulysses*-fordításának kérdéseinél pedig egyébként is kevés ezoterikusabb téma van a magyar irodalomtörténetben, de hiába olyan népszerű bizonyos körökben manapság Tormay Cécile *Bujdosókönyve* is, a „mű” alapos elemzésére, kontextusba helyezésére már kevesen vállalkoznak. A magyar irodalmi mező feltérképezésére sem született még túl sok próbálkozás, különösen igaz ez az 1920-as évekre. A marxista kritika sem érdekel ma már különösen senkit, kiváltképp az, hogy miért és hogyan alakult ki a „forradalmi költőtriász” toposza. A sírversek pedig végképp nem tartoznak az irodalomtörténet fősodrába. Márpedig a kötet tanulmányai éppen ezeket a kérdéseket bon-

colgatják. Szolláth azonban csakhamar meggyőzi az olvasóját arról, hogy nem afféle mellékes dolgokról van szó, amelyekkel úri paszsióból foglalkozik, hanem az irodalom, az irodalmi nyelv (lásd: Bábel) működésmódjáról, alakulásáról, genezisééről tudunk meg nagyon sokat, ha ezeket a látszólag mellékes apróságokat vizsgáljuk.

A kötet első blokkjában két tanulmány is foglalkozik Szentkuthy Miklós Joyce-fordításával. (S itt rögtön egy hosszú zárójeles megjegyzést is lehetne tenni arról, hogy mindmáig alig kutatott terület a különböző nyelvű irodalmak magyar recepciója, hatásuk a magyar irodalmi nyelv alakulására, a kulturális transzferek működésmódja, és sorolhatnánk.) A téma-választás aligha véletlen, hiszen tudjuk, hogy Szolláth Dávid is tagja volt annak a teamnek (Gula Mariann-nal, Kappanyos Andrással és Kiss Gáborral egyetemben), mely az ír szerző főművének újrafordítására vállalkozott, tapasztalatai tehát első kézből származnak, munka közben keletkeztek. Az első, *Leletmentés* című tanulmány azzal a mondattal kezdődik, hogy „Szentkuthy Miklós konzseniális műfordítója volt Joyce-nak” (13), és Szolláth ennek a konzsenialitásnak a természetét próbálja leírni, rámutatva annak határait is. Azt állítja, hogy a két szerző rokon vonásai közé tartozik az enciklopédizmus, vagyis az, „a mellérendelő epikai struktúrák előnyben részesítésével, asszociatív és metaforikus szövegépítéssel, montázstechnikával igyekeznek az univerzalizálás, a »teljes lefedettség« képzetét kelteni” (14). De hasonlítanak egymásra a műveltségszerkezet tekintetében, „blaszfém, olykor perverz” katolicizmusukban, a skolasztika magasra értékelésében — a fordító számára tehát elvileg minden adott az *Ulysses* magyarításához. Szentkuthy „láthatóan a *költői versengés* terepének tekintti a fordítást” (17) — írja Szolláth —, csakhogy itt nem versengésről lenne szó, és nem csupán költői eszközökkel, hanem nagyon komoly filo-

lógiai munkára lett volna szükség a regény bonyolult belső utalásrendszerének feltárásához. A tanulmány további része, valamint a következő írás éppen ezeknek az apró részleteknek a feltárására vállalkozik, különös tekintettel a fonetikai fordításokra és a szójátékokra.

A második blokk nagyobb, *Az irodalmi mező az 1920-as években* című tanulmányára vázlatként hivatkozik a szerző, noha ez a leghosszabb szöveg a kötetben, de kétségtelen, hogy a tárgyalta téma (legalább) egy vaskos monográfiát is megtöltene. A tételmondat: „A húszas években nemcsak szerzők, életművek, irodalmi csoportok és irányzatok megítélése változott meg, hanem az irodalmi nyelvhasználatok, poétikai minták, műfajok és versformák értékelése is, és ebben szerepe van a társadalmi kontextus sajátos értelmezéseinek, amelyek a politika felé is nyitott irodalmi mezőben megjelennek. Ezek áttételesen a szerzői önformálásokban, poétikai döntésekben, kritikai ítéletekben is tetten érhetőek.” (46.) A vizsgált korszak maga is egy külön Babel a magyar irodalom történetében, sokféle hanggal, poétikával. Szolláth elemzéseinek a legérdekesebb része az, ahol bemutatja: milyen hatást gyakoroltak erre a sokféleségre a korszak politikai, társadalmi és történelmi változásai.

Az elbeszélő hitelvesztése című tanulmányt sajnos vélhetően nem fogják sokan olvasni azok közül, akik Tormay Cécile-t írónaként újralfedezésre érdemesnek gondolják. Pedig érdemes lenne, hiszen világosan kiderül belőle, hogy a könyvvel nemcsak az a probléma, hogy felvonultatja a korszakban forgalomban levő antiszemita toposzokat, hanem egészen egyszerűen rosszul van megírva: „folytonosan leleplezi önmagát, hitelteleníti saját elbeszélését” (91). Ezzel pedig hiteltelessé válik az országot sirató jeremiád is.

A harmadik, négy tanulmányt tartalmazó blokk a *József Attila körül* címet viseli; Szolláth itt visszatér a mikrofilológiai vizsgálatokhoz. Az első, az *Ady-epigonizmus a korai József At-*

tila-lírában és környezetében című írás az epigonizmus fogalmának, gyakorlatának és megítélésének kérdésével indít, s megállapítja, hogy az epigon művekből hiányzik az eredetiség, az autentikusság és az autonómia, vagy többnyire negatív konnotációk tapadnak hozzá. Viszont az is természetes jelenség az irodalom történetében, hogy egy-egy nagy hatású költő művei befolyásolják az utána jövők versalkotási technikáját, nem ritkán akár a téma- vagy szóválasztását, akár a grammatikai szerkezetet is. Szolláth elemző módszerének óriási előnye, hogy rengeteg példával támasztja alá állításait, jelen esetben rég elfeledett népszavás költők (Dutka Ákos, Elek Alfréd, Gyagyovszky Emil és társaik) verseiben mutatja ki az Ady-hatást. Arra is rámutat, hogy ez esetben nem az eredetiség kérdése a döntő, hanem a közeg, amelyben ezek a versek megszülettek és hatottak. Márpedig ez az 1920-as évekbeli munkásmozgalom mint speciális szubkultúra, melyben a munkásköltők ambíciója nem az eredetiség volt, hanem az, hogy olyan verset alkossanak, melyet szavalni vagy énekelni lehet. Szolláth közösségi költészetnek nevezi ezt a típusú megszólalásmódot, mely sok vonásában rokon a közköltészettel. És ez azért fontos József Attila vonatkozásában, mert ez „az egy Ady-locusokhoz közvetlenül kapcsolódó szövegimitációs József Attila-versek is igazodnak a korabeli Ady-követés stílusimitációs szokásaihoz, és ennyiben az Ady-epigonizmus közösségi, közköltészeti termékének is tekinthetők” (120).

A következő két tanulmány is ezen a nyomon halad: „József Attila verseiben sokszor visszaköszönnek a kor szocialista átlagköltőinek motívumai, zsánerei, toposzai” (122), de ezúttal Szolláth a költő külváros-verseinek keletkezési közegét próbálja feltárni. Vagyis azt a munkásfolklórt, proletárköltészetet, mely egyszer mind kulturális formát, nyersanyagot is jelentett számára. Meggyőzően érvel amellest, hogy ezek a versek kettős kötésben, kettős nor-

mativitásnak engedelmessé születtek. Egyfelől meg akartak felelni a politikai szubkultúra normáinak, másfelől pedig a *Nyugat* szerkesztőinek is. Szolláth tézisének bizonyítására ismét a korabeli munkásköltők verseihez folyamodik, és sorról sorra mutatja ki, kinél és hol találhatóak egyezések József Attila külváros-verseivel, pontosabban a költő kiktől és honnan meríthetett.

A *Világhiány proletárversekben* című tanulmány is a külvárossal mint kitüntetett hellyel foglalkozik, mint a közösségi emlékezet fontos terével. Az egyik fő kérdés itt az, ami általában felmerül a politikai hangoltságú versekkel kapcsolatban: képesek-e túlélni a saját elsődleges kontextusukat? Hiszen jelen esetben is a fenti kettős kötés érvényesül József Attila költészetén, amikor „arra a »nyaktörő mutatóvanyra« vállalkozik, hogy a közösségi költészet keretei között verselje meg az e körben tabunak számító magányt, az elidegenedtség tapasztalatát” (148).

Az irodalmi kánon és kultusz szempontjából különösen izgalmas A „*forradalmi költőtriász*” címet viselő tanulmány, mely a Petőfi–Ady–József Attila triász kialakulásának politikai, ideológiai körülményeit elemzi, a korabeli esztéták és ideológusok, különösen Révai József és Horváth Márton erősen szektariánus írásainak tükrében. Áttekinti továbbá azt a folyamatot, hogy bizonyos meggyőződések és ideológiák hogyan hagyományozódnak át korról kora, s hogyan határozzák meg az aktuális irodalmi szemléletet.

Az utolsó tanulmány egyedül szerepel a *Ráadás* című blokkban, és Szolláth „könnyed hangvételő, rövid esszé”-ként hivatkozik rá az előszóban. *Őt kis sírvers* a címe, és ezeknek a rövid, frappáns, csipős versikéknek a keletkezésével és közegével foglalkozik, azzal, hogy milyen szellemi és lelki igényt elégítenek ki. Időkapcsolatának nevezi őket, melyek pontosan referálnak korukról, annak esztétikai és politikai állapotairól, mégpedig szellemesen, viccesen. Ez a kutatási irány sok ponton érintkezik a társadalomtörténettel, hiszen itt a „perifériára szorultak kisebb-nagyobb csoportjainak önvédelmi játékaról van szó, amit talán túlzás lenne a kisemberek mindennapi ellenállásának nevezni, mindenesetre alsó nézőpontot, a kirekesztettek, félreállítottak nézőpontját biztosítja a kései kutatónak” (171).

Szolláth Dávid kötete inspiráló és érdekesítő olvasmány mindazok számára, akiket érdekel a magyar irodalom 20. századi története, főleg annak elfeledett, rejtett, kevésbé látványos momentumai. Mindaz, ami többnyire nem látszik, de hatást gyakorol, mint például a munkáskultúra vagy a külváros toposzai. A tanulmányokból egy nagyon rokonszenves irodalomtörténeti éthosz rajzolódik ki. Az apró részletekkel, senki más által nem olvasott szövegekkel bibelődő kutatóé, aki nem hatalmas építményeket akar emelni, hanem kedvvel tárgyanak bábeli kavalkádjában, és örömmel rakosgatja ide-oda az építőelemeket.

Deczki Sarolta

Megjelent számaink teljes szövege az Interneten!

Az **ItK 2001 óta** megjelent számainak teljes tartalma folyamatosan elérhetővé válik honlapunkon a nyomtatott kiadással megegyező, szövegesen kereshető PDF fájlokban!
(Az online megjelenés néhány hónappal késleltetett.)

Honlapunkon a magyarországi latin nyelvű irodalommal foglalkozó testvérkiadványunk, a **Camoenae Hungaricae** megjelent számai is egészükben elérhetők.

Honlapunk címe:

<http://itk.iti.mta.hu>

Tájékoztatjuk továbbá arról, hogy az **ItK** alapításától, **1891-től 2000-ig** megjelent teljes tartalmát ugyancsak digitalizálták. E korábbi lapszámok kétrétegű (fakszimile és automatikus OCR) PDF formátumban a következő címen érhetők el:

<http://epa.oszk.hu/00000/00001>

Az Universitas Kiadó modern magyar irodalommal foglalkozó kiadványai közül kedvezménytel még megrendelhetők a www.prosperod.hu felületen:

Angyalosi Gergely, *Ignotus-tanulmányok: Közelítések az „impresszionista” kritika problémájához*, 2007.

Bognár Zsuzsa, *Irodalomkritikai gondolkodás a Pester Lloydban (1900–1914)*, 2001.

Cseke Ákos, Tverdota György, *A tisztaság könyve: József Attila-tanulmányok*, 2009.

Haász Gabriella, *Babits Mihály és a San Remo-díj*, 2016.

Kosztolányi Tibor, *A fiatal Osvát Ernő*, 2009.

„Különös emberi háló”: *Ami a Babits család levelezéséből kimaradt*, szerk. Buda Attila, 2006.

Rákai Orsolya, *A teljes zenekar: Schöpfung Aladár és a társadalmi modernség irodalmi jelentősége*, 2013.

Szénási Zoltán, *Néma várostrom: Népnemzeti tradicionalizmus és konzervatív kritika a magyar irodalmi modernség kontextusában 1920 előtt*, 2018.

Szentes Éva, Hargittay Emil, *Irodalmi kávéházak Pesten és Budán: Irodalom a kávéházban – kávéház az irodalomban*, 1998.

Tükrök között: Tüskés Tibor levelesládájából, szerk. Tüskés Tibor, Simon Zsuzsanna, 2014.

Tverdota György, „szublimálom ösztönöm”: *József Attila-versek elemzése*, 2009.

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A nyomdai kivitelezést támogatta a BTK Irodalomtudományi Intézete.

Bölcsészettudományi
Kutatóközpont
Irodalomtudományi
Intézet

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója, Hargittay Emil
(Universitas Kulturális Alapítvány, 1193 Bp., Csokonai u. 12.)

A folyóirat főszerkesztője: Kecskeméti Gábor, felelős szerkesztője: Csörsz Rumen István

Korrektor: Bretz Annamária és Horváth Csaba Péter

Tördelte: Szilágyi N. Zsuzsa

Borítóterv: Szentés Éva

A folyóirat megjelenik évente hatszor.

Budapest, 2020.

A nyomdai munkálatokat a Kódex Könyvgyártó Kft. nyomdaüzeme végezte.

HU ISSN 0021-1486 (nyomtatott kiadás)

HU ISSN 1588-0834 (elektronikus kiadás)

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.

Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címén kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.). A folyóirat előfizetési és bolti ára 2021-től 9 450 Ft.

Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban (pl. Írók Boltja, Penna Könyvesbolt).

Egy szám ára: 1225 Ft

Éves előfizetési díj: 7350 Ft